

# A jugoszláviai magyarok eszme- és politikatörténete 1945–1989



Szerkesztette:  
Losoncz Márk  
Rác Krisztina

X 292.164

  
SZERKESZTETTE:  
LOSONCZ MÁRK – RÁCZ KRISZTINA

# A JUGOSZLÁVIAI MAGYAROK ESZME- ÉS POLITIKATÖRTÉNETE 1945–1989

  
L'Harmattan

Budapest, 2019

A kötet a Magyar Tudományos Akadémia Domus Alapítványának támogatásával készült.

© Losoncz Márk, 2019  
© Rácz Kriszina, 2019  
© L'Harmattan Kiadó, 2019

ISBN 978-963-414-586-8



SZTE Klebelsberg Könyvtár



J001307933

L'Harmattan France  
5-7 rue de l'Ecole Polytechnique  
75005 Paris  
T.: 33.1.40.46.79.20  
Email: diffusion.harmattan@wanadoo.fr

L'Harmattan Italia SRL  
Via Degli Artisti 15, 37  
10124 Torino  
T.: (39) 011.817.13.88 / (39) 348.39.89.198  
Email: harmattan.italia@agora.it

A kiadásért felel a L'Harmattan Kiadó ügyvezetője.  
A kiadó kötetei megrendelhetők, illetve kedvezménnyel megvásárolhatók:  
L'Harmattan Könyvesbolt  
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.  
Tel.: (36) 1-267-5979  
www.harmattan.hu  
webshop.harmattan.hu

X 292164

Recenzensek: Dévavári Zoltán, Lendák-Kabók Karolina, Várady Tibor  
Olvasószerkesztő: Losoncz-Kelemen Emese  
Műszaki szerkesztés: Paperback Studio  
Nyomdai kivitelezés: Prime Rate Kft.  
Felelős vezető: Tomcsányi Péter

## A kötet szerzői

**Beretka Katinka** (1985, Topolya) jogász, a szabadkai Gazdasági és Igazságszolgáltatási Jogi Kar, valamint az újvidéki Dr. Lazar Vrkatić Jogi és Üzleti Tanulmányok Karának docense, 2017 óta a Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán vendégtanár. Az Újvidéki Egyetem Jogi Karán diplomázott, mesterfokozatot Budapesten, a CEU jogi szakirányán, doktori címet pedig a győri Széchenyi István Egyetemen szerzett. Az MTA külső köztestületi tagja, a Vajdasági Magyar Akadémiai Tanács elnökségi tagja. 2010 és 2015 között a szerbiai Magyar Nemzeti Tanács nyelvhasználati jogtanácsosa, illetve a végrehajtó szerv tagja. Kutatási területe a különböző hatáskörmegosztási modellek, elsősorban a területi és kulturális autonómia, emellett a nemzeti kisebbségek jogai, különösen az anyanyelvhasználatból eredő jogok.

**Kocsis Árpád** (Verbász, 1988) filozófus, irodalmár, a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Irodalomtudományi Doktori Iskolájának hallgatója. Tanulmányait az Újvidéki Egyetemen, a Bécsi Egyetemen és a Pécsi Tudományegyetemen végezte. Kishegyesen él. Esszéi, kritikái és tanulmányai szerbiai és magyarországi folyóiratokban jelentek meg.

**Losoncz Márk** (Újvidék, 1987) filozófus, a Filozófiai és Társadalomelméleti Intézet (Belgrádi Egyetem) munkatársa. Doktori tanulmányait az Újvidéki Egyetemen, illetve a párizsi EHESS-en végezte. Temerinben él. Írásai angol, francia, német, szlovén, szerb/horvát és magyar nyelven jelentek meg. Könyvei: *Vakító gépezetek* (Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2013), *Vreme, svest i kompleksnost* (IFDT – IKZS, Beograd – Novi Sad, 2018), *Slepilo i kapital* (Karpos, Beograd, 2018).

**Palusek Erik** (Zenta, 1984) szociológus. A Magyar Egyetemi-Főiskolai Sportszövetség és a Nemzetstratégiai Kutatóintézet munkatársa, kutatója. Tanulmányait az Újvidéki Egyetemen végezte. A budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem doktorjelöltje. Jelenleg Zentán él. Legfőbb kutatási területei: kisebbségkutatás, hálózatkutatás, sportkutatás. Tanulmányai az eddigiekben magyar nyelven jelentek meg.

**Roginer Oszkár** (Újvidék, 1986) 2009-ben az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén szerzett magyartanári oklevelet. Magiszteri tanulmányait a Zárai Egyetem Szociológia Tanszékén és a grazi Karl Franzens Egyetem Szociológia Tanszékén végezte művelődésszociológiából, doktori disszertációját pedig a Pécsi Tudományegyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájában védte meg 2016-ban. Fő érdeklődési területe a geokritika, irodalomszociológia, a kisebbségi magyar irodalom és a jugoszláviai magyar sajtótörténet. Kötetei: *A város mint (ellen)érv. Újvidék a (jugoszláviai) magyar irodalomban* (Vajdasági Magyar Kutatók és Doktoranduszok Szervezete, Szabadka, 2015), *A jugoszláviai magyar irodalom terei* (Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 2019).

**Rácz Krisztina** (Zenta, 1981) angol nyelv és irodalmat tanult a Szegedi Tudományegyetemen, szociológiát és szociális antropológiát a Közép-európai Egyetemen, illetve Balkán-tanulmányokból doktorált a Ljubljanei Egyetemen. Az Oslói Egyetemnek a Habsburg Monarchia társadalmi hagyatékát kutató projektjén munkatárs, többnyelvűséggel, multikulturalizmussal és transznacionalizmussal foglalkozik. Oslóban él, vajdasági és erdélyi terepmunkákkal megszakítva. Az említett témákon kívül a társadalmi nemmel és a kollektív emlékezettel foglalkozó publikációi angol, magyar és szerb nyelven jelentek meg.

**Szarvas Melinda** (Győr, 1988) irodalomtörténész, kritikus, a finnországi University of Jyväskylä végzős doktori hallgatója Hungarológia programon. Elsődleges kutatási területe a magyar nyelvű vajdasági irodalmi kultúra és annak viszonyrendszere. Irodalomtörténeti és kultúratudományi tanulmányait magyar és angol nyelven publikálta. Első önálló irodalomtörténeti tanulmánykötete 2018-ban jelent meg *Tükörterem flamingóknak. Irodalomtörténeti tanulmányok a magyar vajdasági irodalomról* (FISZ, Budapest) címmel.

**Szerbhorváth György** (Topolya, 1972) szociológus, az MTA TK Kisebbségkutató Intézetének munkatársa. A *Regio* és az *EX Symposion* folyóiratok szerkesztője. Könyvei: *Viszolygás a várostól* (szerk., Teleki László Alapítvány, Budapest, 2000, *Vajdasági lakoma* (Kalligram, Pozsony, 2005).

**Tóth Szilárd János** (Szabadka, 1991) politológus, a Budapesti Corvinus Egyetem Politikatudományi Doktori Iskolájának végzős hallgatója, valamint a The Ethics and Politics of Inclusion/Exclusion nevű kutatócsoport tagjaként az MTA TK Politikatudományi Intézetének külső munkatársa. Elsődleges kutatási területei a politikai filozófia és az etika, ezeken belül pedig különösen a republikanizmus, a patriotizmus, a kozmopolitizmus és az elismerés-elméletek. Írásai magyar, angol és szerb nyelven jelentek meg négy tanulmánykötetben, valamint a *Politikatudományi Szemle*, a *Filozofija i društvo*, a *Regio*, az *Elpis* és a *Symposion* folyóiratokban.

**Vukman Péter** (Nagyatád, 1980) történész, a Szegedi Tudományegyetem Újkori Egyetemes Történeti és Mediterrán Tanulmányok Tanszékének munkatársa, egyetemi docens. Doktori tanulmányait a Szegedi Tudományegyetemen folytatta. 2017-ben a Pécsi Tudományegyetemen habilitált történelemtudományból. Szegeden él. Kutatási területe a titói Jugoszlávia története, a jugoszláv külpolitika és a magyar–jugoszláv kapcsolatok alakulása. Írásai angol, magyar és szerb nyelven jelentek meg. Könyvei: *Moszkvától Londonig. Nagy-Britannia és Jugoszlávia a szovjet–jugoszláv konfliktus idején (1948–1953)* (SZTE BTK, Szeged, 2011), *Harcban Tito és Rankovics klikkje ellen. Jugoszláv politikai emigránsok Magyarországon (1948–1980)* (ÁBTL–Kronosz, Budapest–Pécs, 2017).

**Zakinszky Toma Viktória** (1980, Topolya) a szabadkai Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar segédtanára, az Újvidéki Egyetem Bölcsészkarának doktorandusz hallgatója. Kutatási területe a kisebbségi média és a közönségkutatás. Alapfokú egyetemi diplomát az Újvidéki Egyetem Bölcsészkarának Anglisztika tanszékén, mesterfokú diplomát pedig a Közép-Európai Egyetem (CEU) Nacionalizmus Tanulmányok szakán szerzett. Újságíróként és szerkesztő-riporterként is dolgozott több vajdasági magyar nyelvű médiumban. Tanulmányai magyarul, szerbül és angolul jelentek meg. Több gyermekkönyv szerzője, melyek magyar és szerb nyelven jelentek meg.



## 1. Előszó

LOSONCZ MÁRK – RÁCZ KRISZTINA

A kötet folytatása annak a kutatási projektnek, amely végül *A vajdasági magyarok politikai eszmétörténete és önszerveződése 1989–1999* (L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2019) című kötetben testesült meg. Az alapvető koordináták azóta sem változtak: a kutatócsoport ezúttal is alulról szerveződve, interdiszciplinárisan és a határokat átívelően épült fel, a költségeket az MTA csoportos Domus-ösztöndíja segítségével fedeztük, a kötet előkészítésének pedig ezúttal is része volt egy konferencia, amelyet ezúttal 2018. december 7-én tartottunk Temerinben, az Ifjúsági Otthon tanácstermében. Hasonló motivációk vezértek bennünket, *mutatis mutandis*, mint a korábbi kutatás során: amiképpen az volt a benyomásunk, hogy a kortárs társadalmi változások csak úgy érthetők meg, ha visszanyúlunk az 1990-es évekbeli feltételrendszerükig, úgy most, tovább lépve, úgy tűnt, hogy ezt a korszakot mélyebben láthatjuk át, ha megvizsgáljuk a II. világháború lezárásától a tartományi autonómia 1989-es megszüntetéséig tartó, viszonylag egységesnek tekinthető periódust.

Sajátos kihívásokkal szembesültünk: míg az 1990-es évek kutatása tekintetében szinte egyáltalán nem álltak rendelkezésünkre a korszakot feldolgozó tudományos művek, addig az 1945 és 1989 közötti időszaknak számottevő a tudományos szellemű önreflexiója. Mi több, elmondhatjuk, hogy míg e periódus önmagára vonatkozó vizsgálódásai igen jelentősek, az utókor felettébb mostohán bánik vele – ha eltekintünk bizonyos kivételektől (például Szerbhorváth György és Vékás János kutatásaitól), megállapíthatjuk, hogy rendkívül kevés figyelem irányul erre a korszakra. Feltehetően elsősorban az játszik ebben közre, hogy a többség úgy véli, a jugoszláviai szocializmus évtizedeinek elemzése csak kevésbé segítheti elő azt, ahogyan ma magunkról gondolkodunk, és így a kor pusztá kuriózzummá degradálódik. Mindenesetre elengedhetetlennek tűnt számunkra, hogy a kort tanulmányozva distanciát tudjunk tartani mind a források ideológiai színezettségét, mind az utókor preconcepcióit illetően. Egyfelől a jugoszláviai szocializmus önmagával kapcsolatos propagandaanyagai nem téveszthetnek meg bennünket a rendszer represszív aspektusai vonatkozásában, másfelől azonban idegen számunkra az az önviktimizáló beszédmód, amely a ló másik oldalára esve kizárólag a nemzetiségeket, mindenekelőtt a magyarokat ért negatív hatásokat hangsúlyozza. Voltaképpen mindkét megközelítés meglepetéseket tartogathat: ahol az elnyomás, az elfojtás gyakorlatait várnánk, emancipatorikus, a mainál progresszívebb tapasztalatokra bukkanhatunk,



és fordítva, ahol a rendszer öntömjénezése nyomán csupa idilli viszonyra számítanánk, az alaposabb odafigyelés számára valami egészen más tárulhat fel. Összességében véve úgy látjuk, hogy magyar szempontból tekintve „Jugoszlávia tapasztalata kétértelmű. Ez az államalakulat az etnikai kulcsrendszerével, közigazgatási kétnyelvűségével Vajdaságon belül, »kisebbségek« helyett a »nemzetiségek« jogiterminusával vagy a nemzetiségi szimbólumok használatával olyan környezetet jelentett, amely felszabadító volt az SZHSZ Királyság és a királyi Jugoszlávia represszív gyakorlatai ellenében, s az előnyei még inkább látszanak a miloševići rendszerrel összehasonlítva (amely az etnikai arányok megbontása érdekében alakította ki a nagyikindai körzet máig érvényes összetételét, megszüntette az etnikai kvótákat a részarányos foglalkoztatást illetően, kiszorította a latin betűs írásmódot a hivatalos nyelvhasználatból, stb.).”<sup>1</sup>

A hivatalos nyelvhasználat a témája a kötet első tanulmányának, amellyel a Nyelv, média fejezet kezdődik. Beretka Katinka azt vizsgálja, hogy a nemzetiségi nyelveknek, különösen a magyarnak a használata milyen jogi keretekbe volt beágyazva a második világháború és a kilencvenes évek közötti időszakban, illetve a törvényi rendelkezések hogyan valósultak meg a gyakorlatban elsősorban a közigazgatásban és a bírósági eljárásokban. Beretka arra is kitér, hogy a korabeli jogi keret hogyan befolyásolja a mai nyelvhasználati joggyakorlatot.

A kötet második tanulmánya is, a „Nemzeti(ségi) nyelvtanulás”, amelynek Rácz Krisztina a szerzője, a magyar nyelv aspektusait vizsgálja, pontosabban a magyar mint környezetnyelv iskolai tantárgyat, annak tantervét és tankönyveit, valamikori tanulókkal és tanárokkal készített interjúkat fölhasználva. Ennek a hetvenes és nyolcvanas években létező tantárgynak a keretein belül szerbhorvát tannyelvű tagozatra járó diákok választható tantárgyként tanulhattak magyarul. A szerző a tantárgynak a tartalmi és ideológiai vonatkozásaira kíváncsi.

Zakinszky Toma Viktória a *Magyar Szó* szerkesztéspolitikáját kutatja az 1945 és 1989 közötti időszakban. A vajdasági magyar napilap több mint négy évtizedre kiterjedő részletes áttekintésen túl Zakinszky Toma olyan kérdéseket is fölvet, amelyek a nemzetiségi sajtó önállóságát és a korlátait, a szerkesztéspolitika és a tulajdonjogi viszonyok összefonódási pontjait, a cenzúrát és az újságírói öncenzúrát, a demokratikus elvű tájékoztatás és a propaganda közötti határt és más társadalompolitikai kérdéseket firtatják.

Kötetünk második fejezete a Történelmi és (irodalom)szociológiai vizsgálódások címet viseli, és talán az e fejezetben sorjázó tanulmányokra vonatkoztatható leginkább a vizsgált korra jellemző propagandisztikus ábrázolásmód és az utána következő, a szocialista rendszert és annak hozadékait teljességében elutasító hoz-

záállás közötti „arany középút” keresése. Ékes példája ennek a perspektívának Szerbhorváth György „Nem tudták, hogy tudják” című munkája, amely az 1945 és 1989 között született, a vajdasági magyarság helyzetével foglalkozó szociográfiai tanulmányokkal foglalkozik. A szerzőt többek között az érdekli, hogyan értelmezte a korabeli szociográfia, és ezáltal részben a közösség, önmagát, és hogyan ábrázolták a társadalmi folyamatokat.

Roginer Oszkár munkája három ifjúsági irodalmi intézményi struktúra, a *Képes Ifjúság* és a községi terjesztésű irodalmi lapok, valamint a Középiskolások Művészeti Vetélkedőjének vizsgálatával azt kutatja, hogyan épült föl a korabeli irodalompolitikai hálózat, milyen tényezőkön múlt a belekerülés ill. a struktúrából való kimaradás, milyen különbségeket és hasonlóságokat mutatnak egyes korszakok és nemzedékek, illetve milyen dinamikát alkottak az esztétikai és az ideológiai elvek az ifjúsági irodalom értékelésében.

Palusek Erik tanulmánya a vajdasági magyarság 1945 és 1989 közötti történelmének áttekintésén keresztül a korabeli kisebbség- és népesedéspolitikát vizsgálja, kihangsúlyozva a kor érzékeny korszakait és folyamatait, amelyekben különösen érvényre jutott a fönt említett represszió és emancipáció kettőssége. A szerző nemcsak áttekintést nyújt egy-egy korszakról és az abban zajló jelentős történeti eseményekről, hanem a politika által generált társadalmi hatásokat és demográfiai vetületeiket is fölvezet a tanulmányában.

Vukman Péter történelmi jellegű tanulmánya az 1945-öt követő csaknem két évtized Jugoszlávia és Magyarország közötti kapcsolatait vizsgálja. A tanulmány olyan levéltári anyagok elemzésén alapul, amelyek túllépnek a „csúcspolitikán” és a hétköznapi(nak tűnő) eseményeket is tekintetbe veszik. Vukman kitér a jugoszláviai magyar ill. a magyarországi délszláv kisebbség helyzetére, fölvetve többek között olyan kérdéseket, hogy miként tekintett a két ország politikája az említett kisebbségre és miként befolyásolták a kisebbségek a két ország államközi kapcsolatainak alakulását.

A kötet harmadik, Eszmetörténeti elemzések címet viselő fejezete négy, a korszakot bizonyos aspektusaiban jelentősen meghatározó személyiségére fókuszál. Elsőként Tóth Szilárd János Rehák László politikusi életpályáján keresztül világít rá a korszak eszmetörténeti sajátosságaira, összegezve és elemmezve Rehák kisebbségpolitikáról, nyelvpolitikáról, öngazgatásról és föderalizmusról szóló eszmefuttatásait. Rehák opusának értelmezésén keresztül Tóth tanulmánya azt fessegeti, milyen pályát járt és járhatott be egy nemzetiségi politikus, mik voltak karrierjének és eszméinek mozgatói, illetve korlátai.

Losoncz Márk munkája Bodrogvári Ferenc, egy, ahogyan a cím jelöli, vajdasági magyar praxisfilozófus tudományos életpályáját mutatja be és elemzi. Bár más jellegű pályát futott be, mint Rehák László, Bodrogvári Ferenc munkássága is olyan dilemmákat vet föl, mint amilyenek egy nemzetiségi származású értelmiségi karrierlehetőségei Jugoszláviában, a korabeli jugoszláviai és magyarországi tudományos intézményi struktúrák közötti átjárhatóság ill. átjárhatatlanság, valamint a

<sup>1</sup> LOSONCZ Márk: Merre tartasz, vajdasági magyar? In: *Ki vagy te, vajdasági magyar?* Szerk.: Losoncz Márk. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2017, 142.

kulturális közvetítés és annak nehézségei a korabeli bölcsész- és társadalomtudományokban.

Szarvas Melinda tanulmánya Bori Imre életműve köré rendeződik. A szerző arra kíváncsi, hogyan értelmezte Bori a vajdasági magyar irodalom műveit és alakjait, hogyan változott az értelmezése és minek függvényében, de arra is, hogy miként értelmezték és értelmezzük a vajdasági magyar irodalomtörténet megalapozójának munkáit és nézőpontjait a kortól és a helytől függően. Szarvas Bori életművének tárgyalását arra is használja, hogy fölvesse a kisebbségi irodalom tágabb kérdéseit, valamint a transznacionális irodalomtudomány távlatait.

A kötet utolsó tanulmányában Kocsis Árpád Sinkó Ervin irodalmi pályáját taglalja. Az előző három szerzőhöz hasonlóan a vajdasági magyar eszmetörténet egy kiemelkedő alakján keresztül mutatja be a nemzetiségi életpálya sajátos ambivalenciáit. Sinkó esetében Kocsis a világnézeti változásokra és a történelemszemléletre helyezi a hangsúlyt, külön kitérve a baloldali eszmék és a forradalmiság gondolkörére. Akárcsak a fejezet többi tanulmánya, de általános érvényűen az egész kötet, a vázolt dilemmák és perspektívák megvillantják a vajdasági magyarság 1945 és 1989 közötti eszme- és politikatörténetének kettősségeit és fontosabb csapásvonalait.

\*

A kutatás, a konferencia, illetve a kötet megjelenésének költségeit a Magyar Tudományos Akadémia Domus-ösztöndíjával fedeztük. A konferencia szervezésében segítségünkre volt a Temerini Alkotóműhely és Képzőművészeti Tábor. Köszönetet mondunk Dormán Lászlónak, amiért rendelkezésünkre bocsátotta a korabeli fotókat, valamint a recenzenseknek a támogatásukért.

## I. rész

### Nyelv, média

---

## 2. Testvéries többnyelvűség, többnyelvű testvériség: a nemzetiségi nyelvhasználat jogi dimenziói és gyakorlati szinterei 1945 és 1989 között

BERETKA KATINKA

Jelen tanulmány célja ismertetni, illetve szükség szerint elemezni a főbb jogszabályhelyeket, jogelveket, amelyek a nemzetiségek<sup>1</sup> nyelvhasználatára vonatkoztak a hivatalos szervekkel való érintkezésben 1945 és 1989 között, kiegészítve a gyakorlati nehézségekkel és visszásságokkal korabeli szerzők tollából, amelyeket a lehetőségekhez mérten igyekszünk az adott kor szellemében interpretálni is. Egyes jogi megoldások jelentősége azonban nehezen értelmezhető a valamikori jugoszláv vertikális hatalommegosztás összetettségének megértése nélkül. Ezért habár nem szándékunk részletekbe menően sorra venni Vajdaság közjogi státusának változásait, egy, a tartományi nyelvhasználatról foglalkozó írásban megkerülhetetlen bemutatni mindazokat a jogfejlődési lépcsőfokokat, melyek Vajdaság jogalkotásának kiteljesedéséhez, pontosabban a tartományi törvényhozó hatalom megjelenéséhez vezettek. A tartományi normatív hatáskörök bővülésével ugyanis bővültek a tartomány területén élő nemzetiségek nyelvhasználati jogai is; ahogyan ennek ellenkezőjére is volt példa a kilencvenes években, amikor a tartományi autonómia „lebutításával” párhuzamosan a kisebbségi nyelvhasználat szinterei is lényegesen leszűkültek.

A tanulmány elsősorban a nyelvi jogi szabályozással foglalkozik a vertikális normatív hatáskörmegosztás tükrében, a téma komplexitására való tekintettel a teljesség igénye nélkül, míg a második, lényegesen rövidebb részben a jog *de facto* megnyilvánulásairól van szó, amelyben külön figyelmet szentelünk a viszonylag megengedő szabályozás gyakorlati korlátainak, valamint az ezek feloldására szánt megoldások hatékonyságának. Habár a nyelvi jogok szinte elválaszthatatlanok a nemzetiségi oktatási jogoktól (különösen figyelembe véve, hogy a korabeli jogszabályok rendszerint egy rendelkezésen belül szabályozták a két területet), jelen esetben csak és kizárólag a hivatalos szervekkel és szervezetekkel való interakciók nyelvhasználatát vizsgáljuk jogi szempontok alapján. A nemzetiségi jogászképzés az egyedüli kivétel, amely az egyenrangú nemzetiségi nyelvhasználat (egyik) feltételének is vehető, hiszen a nemzetiségi szaknyelvet beszélő jogászok nélkül

<sup>1</sup> Az 1946. évi szövetségi alkotmány nemzeti kisebbségeknek nevezi az országban élő, a többségi nemzetektől eltérő etnikai csoportokat. Az 1963. évi alkotmány bevezeti a *nemzetiségek* – *nemzeti kisebbségek* kifejezést, ami az 1968. évi alkotmánykiegészítéssel *nemzetiségekre* rövidül. A tanulmány felváltva használja a nemzeti kisebbség, nemzetiség és kisebbség kifejezéseket, egymás szinonimáiként, az éppen aktuális jogszabályhelyekre való hivatkozás alkalmával pedig az adott rendelkezés szerinti szóhasználatot követi.



valójában lehetetlen kisebbségi nyelven bírósági, közigazgatási eljárásokat lefolytatni.

A továbbiakban mindenekelőtt a nemzetek és nemzetiségek nyelvének, a hivatalos értekezésben megvalósuló egyenrangúsága megteremtésére irányuló jogi megoldásokról lesz szó, azonban nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy „az anyanyelv korlátozás nélküli használatára irányuló óhaj vagy követelés elsősorban mint politikai kérdés tudatosul” (REHÁK 1976: 45). Ez a megállapítás egyaránt helytálló mind a szocialista Jugoszlávia, mind a mai kor többpártrendszerének körülményei között, azzal a lényeges különbséggel, hogy manapság valamennyi politikai pártnak megvan a maga sajátos, egyedi programja a kisebbségi jogérvényesítésről, míg a Kommunista Párt, illetve Szövetség egyeduralma idején viszonylag egységes politikai hozzáállásról beszélhetünk. Ahogyan majd olvashatjuk, a tanulmányban vizsgált időszakban szintén voltak eltérések község és község között, a korabeli beszámolók szerint azonban a központi kormányzat valamennyi állami és társadalmi szervre, szervezetre egyaránt kiható következtessége igyekezett elejét venni azoknak a bonyodalmaknak, amelyek „csorbát okozhattak a népek és nemzetiségek egyenjogúságán, s Jugoszlávia egyik alapkövén: a testvériségen és egységen” (BALOG 1979: 1147).

## I. JOGFEJLŐDÉSI LÉPCSŐFOKOK

### I.1. VAJDASÁG KÖZJOGI STÁTUSA ÉS HATÁSKÖREI 1945 ÉS 1963 KÖZÖTT

Vajdaság autonómiája először 1945-ben jelent meg *szerbiai törvényben* mint Szerbia és Szerbián keresztül Jugoszlávia része. A Vajdaság Autonóm Tartomány megalakításáról és berendezéséről szóló törvény vegyítette egy alkotmány és egy tartományi statútum elemeit: rendelkezéseket tartalmazott a tartomány területéről, az adminisztratív határaitól, a székhelyéről, a szerveiről, de kitért például a területén élő nemzeti kisebbségek nyelvhasználati és oktatási jogaira is: „Valamennyi nemzetiség nyelve egyenrangú minden hatalmi szerv előtt. / Valamennyi nemzetiségnek joga van az anyanyelvű oktatáshoz” (Törvény Vajdaság Autonóm Tartomány megalakításáról és berendezéséről 1945: 5. szakasz). Ezt a nyelvi egyenrangúságot azonban felülírta az 1946-os szövetségi alkotmány szerinti, ún. *szabad nyelvhasználat*.

1946-ban a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság (JSZNK) Alkotmányában alkotmányi megerősítést nyert, hogy Vajdaság autonóm tartománnyá, míg Koszovó és Metóhia autonóm területté vált Szerbia kötelékében, amelyek autonóm jogait a Szerb Népköztársaság alkotmánya írta elő a szövetségi alkotmány rendelkezéseivel összhangban (JSZNK Alkotmánya 1946: 2. szakasz 2. bekezdés). Vajdaságnak ebben az időben nemigen voltak eredeti jogalkotói hatáskörei, autonómiája inkább csak formális (Szerb Népköztársaság Alkotmánya 1947: 90. szakasz). Törvényhozó hatalom nélkül ún. általános jogszabályokat hozhatott a szövetségi és a köztársasági

törvényekkel összhangban. Szerveit a szövetségi alkotmány tételesen felsorolta, a köztársasági alkotmány pedig előírta a konkrét hatásköröket. Mindettől függetlenül azonban Vajdaság területén, Koszovóval ellentétben, legfelsőbb bíróság működött (JSZNK Alkotmánya 1946: 123. szakasz 2. bekezdés), amely még a Jugoszláv Királyságból maradt fenn (KONČAR–BOAROV 2011: 114).

Az 1946-os szövetségi alkotmány két, Vajdaság szempontjából jelentéktelen módosítást élt meg 1950-ben és 1952-ben, míg nem az 1953-as alkotmánytörvénnyel be nem vezetik a jugoszláv jogrendszerbe az öngazgatás fogalmát. Ez kétségtelenül az autonómiának is új tartalmat adott, hiszen az alkotmánytörvény már nemcsak konstataulta, hogy Vajdaság Autonóm Tartomány (Vajdaság AT) a Szerb Népköztársaság kötelékébe tartozik, de egyben hangsúlyozta, hogy ezentúl öngazgatási jogokat (*samoupravna prava*) is gyakorol a köztársasági alkotmánytörvénnyel összhangban (Alkotmánytörvény... 1953: 113. szakasz). A Tartományi Népképviselőház önállóan (azaz a Köztársasági Népképviselőház jóváhagyása nélkül), de a köztársasági alkotmány keretei között hozta meg az alapszabályt, amely a tartományi hatalmi szerveket és azok hatásköreit a szerbiai alkotmány által meghatározott elvek szerint szabályozta (Alkotmánytörvény... 1953: 113–114. szakasz). A tartományi statútumban megjelentek a Tartományi Népképviselőház kizárólagos hatáskörei, olyan kérdésekben, mint a statútum meghozatala vagy módosítása, a tartomány területén lévő helyi önkormányzatok statútumainak a jóváhagyása vagy például a tartományi érdekű intézményalapítás (Vajdaság AT Statútuma 1953: 10. szakasz). Habár a Tartományi Népképviselőház nem rendelkezett törvényhozó hatalommal, (törvénytől alacsonyabb rangú) jogszabályaival oly módon egészíthette ki a szövetségi és a köztársasági törvényeket, hogy azok megfelelően reflektálják a tartományi szükségleteket és jellegzetességeket (Vajdaság AT Statútuma 1953: 11. szakasz). Ebből kifolyólag a köztársasági törvénykezésben megkülönböztették az ún. általános törvénykezést, mai szóval élve kerettörvénykezést, valamint az ún. teljes köztársasági törvénykezést, amely értelmében meghatározott kérdéseket csak és kizárólag törvénnyel lehetett szabályozni (FIRA 2007: 116–117). Mindemellett fokozatosan bővültek a tartományi hatáskörök: Vajdaság *szabályozta* a tartományi érdekű ügyeket a gazdaság, az oktatás, a kultúra, az egészségügy és a szociális védelem területén, *megszervezte* az igazságszolgáltatást (Vajdaság AT Statútuma 1953: 9. szakasz 2. bekezdés, 10. szakasz 1. bekezdés 5. pont) és *végrehajtotta* a szövetségi és a köztársasági törvényeket a tartomány területén (3. szakasz).

A nemzeti kisebbségeknek joguk volt a nyelvük *szabad* használatára (JSZNK Alkotmánya 1946: 13. szakasz), azonban erre elsősorban a kulturális életben, a közoktatás és a tájékoztatás területén volt objektív lehetőség. A hivatalos szervekkel való értekezésben „csak olyan mértékben valósulhatott meg, amilyen mértékben erre, a körülmények *spontán* alakulása folytán, megvoltak a feltételek, érte ezen elsősorban a nyelvismeretet” (HOCK 1971: 356). Ezért, bár semmi sem tiltotta a két-, illetve többnyelvű adminisztrációt, valójában a szabad nyelvhasználat (szövetségi) alkotmányos garanciájának gyakorlati érvényesítése, különösen a hivatalos kommunikációban, konkrét követelmények hiányában, mindig az adott eljárásban,

ügyben résztvevők döntésétől függött. Szemben az egyenrangú nyelvhasználattal, „a szabad nyelvhasználat azt jelenti, hogy minden polgár beszédben és írásban szabadon használhatja a nyelvét, és saját nyelvén fordulhat a szervekhez és szervezetekhez, de ezek nem kötelesek sem értekezni, sem eljárni azon a nyelven” (MATKOVICS 1976: 113).

Felmerült, hogy a nemzetiségi nyelvek, illetve maguk a nemzetiségek egyenrangúságának a kérdése megoldható-e öngazgatási megállapodás révén, ahelyett, hogy azt állami, alkotmányos kérdésként kezelnék. E nézet szerint az állam egyedüli feladata az lett volna, hogy a kisebbségi jogok szabályozásakor egyfajta védelmi pozíciót töltsön be, miközben maguk az érintettek (tehát az értekezésben résztvevő nemzetiségek és nemzetek tagjai) öngazgatási gyakorlat alapján szabályozzák az egymás közti kommunikáció módozatait (HOCK 1969: 151). Ennek értelmében a nyelvi egyenrangúság kérdése az öngazgató társadalomban „mind hangsúlyozottabban emberi mivoltában és csak végső vonatkozásában mint politikai kérdés jelentkezik” (REHÁK 1976: 51). Másrészt, „nem lehet illúziónk afelől, hogy a nyelvhasználat kérdésében az öngazgatási megállapodás kizárólag politikai öntudat és jószándék ügye” (HOCK 1969: 152). Az 1954. évi bíróságokról szóló törvény például már nem rendelkezett a nyelvhasználatról, amelyet az öngazgatás mint folyamat előrehaladásának és a nemzetek és nemzetiségek egyenrangúságára vonatkozó elv társadalmi jelentősége növekedésének tudtak be (HORVÁTH 1976: 145), miközben valójában éppen a nyelvi jogok intézményes fejlődésének megtorpanásáról volt szó.

A nyelvek egyenjogú használatának fejlődése Vajdaságban a Jugoszláv Kommunista Szövetség 1958. évi programjával összhangban meghozott 1959. évi határozat alapján következett be, amely igyekezett az egyenrangú nemzetiségi nyelvhasználatot társadalmi kérdésként bemutatni, és ezzel együtt mindinkább összekapcsolni a szocialista öngazgatással (POPIN 1976: 175). A szabad nyelvhasználat kontra egyenrangú nyelvhasználat dilemmája Jugoszlávia nemzeteinek és a kisebbségek/nemzetiségek viszonylatában azonban hosszú múltra visszatekintő kérdés, amelynek (jogi értelemben vett) lezárását csak az 1968. évi alkotmánykiegészítés hozta el. Bár egyes vélemények szerint az 1963. évi szövetségi alkotmány rendelkezése, miszerint a köztársaságok a területükön élő nemzetiségek részére *további* jogokat is garantálhattak (JSZSZK Alkotmánya 1963: 43. szakasz 3. bekezdés), implicit módon feltételezi az egyenrangú nemzetiségi nyelvhasználat bevezetését a föderáció szintjén, a korabeli tudományos diskurzusok is bizonyítják, hogy a nemzetiségek nyelveinek egyenrangúsága a szövetségi államban (tehát nem csak a tagállamok, illetve az autonóm tartományok szintjén) érzékeny politikai kérdés volt abban az időben. „[A] jugoszláv nemzetek és nemzetiségek két, lényegileg különböző kategória; a jugoszláv nemzetek a föderáció államalkotó tényezői, a nemzetiségek nem; a nemzetiségek csak részei egyes nemzeteknek, amelyek állama Jugoszlávián kívül van. Ezért sem az albán nyelv, sem a többi nemzetiségi nyelv számára nem lehet elismerni az egyenjogú használat jogát a föderációban” (POPOVIĆ 1969: 113).

## 1.2. AZ 1963. ÉVI SZÖVETSÉGI ÉS KÖZTÁRSASÁGI ALKOTMÁNY, VALAMINT AZ 1968. ÉVI ALKOTMÁNYKIEGÉSZÍTÉS

Legelőször a jugoszláv (szerbiai) jogtörténelemben a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság (JSZSZK) 1963-as alkotmánya definiálta az autonóm tartomány fogalmát (addig csak deklarálta a létét), melynek értelmében „az autonóm tartományok társadalmi-politikai közösségek<sup>2</sup> a köztársaság kötelékében” (JSZSZK Alkotmánya 1963: 112. szakasz 1. bekezdés), és amelyeket, név szerint Vajdaság, illetve Koszovó és Metóhia autonóm tartományokat, „a Szerb Népköztársaság Népképviselőháza határozatával hozott létre 1945-ben a területükön élő lakosság szabadon kifejezett akarata alapján” (111. szakasz 3. bekezdés).

Az 1963-as szövetségi alkotmány a szerbiai alkotmányra bízta a tartományok minden szervezeti és hatásköri kérdésének részletesebb szabályozását, a tartományi alapszabályról sem tartalmazott rendelkezést. Ezért az 1963-as szerbiai alkotmányra az addiginál több feladat hárult Vajdaság és Koszovó tekintetében – igaz, a köztársasági alkotmányban nincs szó sem Vajdaságról, sem Koszovóról, csak általánosságba véve autonóm tartományokról (egyébként Koszovó az 1963-as alkotmánytól kezdve Vajdasághoz hasonlóan szintén autonóm tartományi státussal rendelkezett). A tartományi előírások (ebben az időben továbbra sem volt tartományi törvényhozó hatalom) és a köztársasági törvények viszonyát illetően a megfelelő tartományi jogszabály hatályát veszítette a tartományi érdekű ügyet (is) szabályozó köztársasági törvény hatályba lépésével, hacsak a törvény másként nem határozott. Másrészt, a köztársasági törvény „engedélyezhette” a tartományi jogszabálynak a törvénytől való eltérést, ha ezt kívánták meg a tartomány jellegzetességei. Emellett továbbra is megmaradtak a törvényt *kiegészítő* tartományi aktusok, de kizárólag köztársasági felhatalmazás alapján (Szerb Szocialista Köztársaság Alkotmánya 1963: 131. szakasz).

A tartományi statútum kötelező tartalmát tekintve a köztársasági alkotmány konkrét rendelkezéseket tartalmazott (Szerb Szocialista Köztársaság Alkotmánya 1963: 135. szakasz), ez azonban nem korlátozta a Tartományi Népképviselőházat (1963-tól kezdve, azaz az új statútum elfogadását követően Tartományi Képviselőház a pontos elnevezése), hogy a köztársasági alkotmány által felsorolt tartományi jogokat és kötelezettségeket kibővítsé, például a nemzeti kisebbségek jogainak védelmével (Vajdaság AT Statútuma 1963: 8. szakasz). Habár a tartományi statútum elődjeihez hasonlóan továbbra is a szerbiai alkotmány és törvények egyfajta szervezeti-végrehajtó aktusa maradt (FIRA 2007: 124), kétségkívül nagy előrelépést jelentett a nemzeti kisebbségek (nyelvi) jogainak szabályozása terén, hiszen a köz-

<sup>2</sup> „A társadalmi-politikai közösség fogalmát ez az alkotmány vezette be az alkotmányjogi terminológiába, sehol nem kapott teljes alkotmányi definíciót, se nem határozták meg általánosságban a tartalmát. [...] Véleményünk szerint, amelyet akkor is képviseltünk, a társadalmi-politikai közösség a területi szerveződés olyan formája, amelyben mind a politikai hatalom, mind pedig az öngazgatás elemei jelen voltak” (FIRA 2007: 118).

társasági törvényekkel összhangban, ahogyan azt a lentiekben olvashatjuk, kiegészítette az idevágó alkotmányos rendelkezéseket.

A szövetségi állam szintjén Jugoszlávia népeinek nyelve és írásmódja egyenrangú volt (JSZSZK Alkotmánya 1963: 42. szakasz 1. bekezdés), a nemzetiségek – nemzeti kisebbségek pedig szabadon használhatták az anyanyelvüket nemzeti hovatartozásuk kifejezése és kultúrájuk megélése céljából (43. szakasz 1. bekezdés). Ahogyan arról az előző alfejezetben szó volt, ezt a viszonylag szűk nyelvi jogi rendelkezést a tagköztársaságok további jogokkal bővíthették. Szerbia esetében az alkotmány külön kihangsúlyozta a hivatalos szervek előtti szabad nyelvhasználatot (Szerb Szocialista Köztársaság Alkotmánya 1963: 84. szakasz 1. bekezdés), bár ez továbbra sem felelt meg az egyenrangú nyelvhasználat fogalmának a hivatalos kommunikációban. Másrészt viszont lehetőséget teremtett, hogy az autonóm tartományokban és községekben, amelyek területén nagyobb számú nemzetiséghez tartozó személy élt, az állami szervekben és a közmegbízást gyakorló egyéb intézményekben nemzetiségi nyelven is folytassanak adminisztrációs tevékenységet, a törvénnyel meghatározott módon (84. szakasz 2. bekezdés). Ennek a kérdésnek további szabályozását pedig magukra a társadalmi-politikai közösségekre bízta (84. szakasz 3. bekezdés).

Az 1963. évi vajdasági statútum értelmében „az egyes nemzetiségekhez tartozó személyek részére, akik a Vajdaság AT területén élnek, a törvényes feltételekkel összhangban biztosított az anyanyelvhasználat joga a tartományi szervek előtt” (Vajdaság AT Statútuma 1963: 34. szakasz), de a tömegesebb nemzetiségek esetében garantálták a tartományi adminisztrációs tevékenység egyidejű nemzetiségi nyelvű vezetését is. Ez utóbbi magába foglalta a szóbeli és írásbeli értekezést (ideértve a közigazgatási eljárások lefolytatását), a tartományi képviselői szervek fontosabb ülésanyagainak kidolgozását nemzetiségi nyelven is, valamint állandó fordítószolgálat megszervezését és működtetését (35. szakasz). A teljesen egyenrangú nemzetiségi nyelvhasználat azonban akkor még nem alakult ki: a nemzetiségi nyelvű (egyedi) közigazgatási aktusok nem autentikusak, hanem magán az aktuson a szerbhórvát nyelvű szöveg mellett párhuzamosan, nemzetiségi nyelvű fordításként jelentek meg. Emellett a tartományi fordítószolgálat csak később, 1968-ban kezdte meg munkáját az akkori tájékoztatási titkárság részeként, önálló szervvé pedig 1976-ban vált négy-négy fordítóval, egy lektorral és egy gépiróval magyar, szlovák, román és ruszin nyelven (BERETKA 2018: 60).

Az autonóm tartomány fontosabb határozatait és egyéb általános aktusait a nemzetiségek nyelvén is közzétették, ezek a jogszabályok azonban a szerbhórvát nyelvű változat fordításának, nem pedig autentikus szövegnek számítottak (Vajdaság AT Statútuma 1963: 33. szakasz 1. bekezdés). Ugyanez vonatkozott a köztársasági törvények és egyéb köztársasági jogszabályok nemzetiségi nyelvű közzétételére, amelynek feltételeit szintén a tartomány volt köteles biztosítani (Szerb Szocialista Köztársaság Alkotmánya 1963: 86. szakasz 2. bekezdés). „Magyar nyelvű bírászkodás és közigazgatási aktusok meghozatala [viszont] jogi képtelenség autentikus magyar nyelvű jogszabályok nélkül” (HOCK 1971: 364). Ezért valójában mindaddig nem is létezett jogi értelemben vett, teljesen egyenrangú nemzetiségi

nyelvhasználat, amíg a fenti feltétel nem teljesült a hatalom valamennyi szintjén meghozott (jog)szabály vonatkozásában.

A fentiek függvényében elmondható tehát az, hogy az egyenrangú nemzetiségi nyelvhasználat egyfajta kezdeti fázisa voltaképpen a tartományi szervek munkájára korlátozódott; ezért értelemszerűen a tartományi hatáskörök további gyarapodásával bővíthettek azok az élethelyzetek is, amelyekben a nemzetiségekhez tartozó személyek az egyenrangú nyelvhasználatból eredő jogaikkal élni tudtak. Emiatt a hatvanas évek alkotmányjogi változásai nemcsak Vajdaság mint autonóm tartomány közjogi státusának kiteljesedéséhez járultak hozzá, de egyben a területén élő nemzetiségek nyelvhasználatára vonatkozó jogi rendelkezések minőségi javulását is hozták, különösen az 1963-as alkotmányt módosító, illetve kiegészítő 1968. évi alkotmánymódosítás kihirdetését követően.

A JSZSZK 1963-as alkotmányának 1968. évi VII. módosítása értelmében Vajdaság Koszovóval együtt szocialista autonóm tartománnyá vált és a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság alkotmányos struktúrájának meghatározásakor a tagköztársaságok mellett mint konstitutív elem jelent meg (1. bekezdés). Az autonóm tartományok Szerbia részeként egyidejűleg a föderáció alkotóelemei is voltak: olyan entitások, amelyek nem voltak egyenlőek a tagköztársaságokkal, mégis jelentősen különböztek a többi társadalmi-politikai közösségtől (FIRA 2007: 126–127). Ettől kezdve a tartományok *tartományi törvényekkel* szabályozták a társadalmi viszonyokat (ideértve a forrásbevételeiket) jóformán minden területen – kivéve, amelyeket a szerbiai alkotmány a köztársaság hatáskörébe utalt –, statútum helyett *alkotmánytörvényt* hoztak, illetve *önálló tartományi igazságügyi szerveket* alakítottak ki (1968. évi XVIII. módosítás).

1968 után a szocialista Jugoszláviában a nemzetek és nemzetiségek egyenrangúakká váltak, a nemzetiségek pedig anyanyelvüket egyenrangú feltételek mellett használhatták az adott társadalmi-politikai közösség törvényével, statútumával előírt módon (1968. évi XIX. alkotmánymódosítás). Habár ezen alkotmányjogi elvek valamilyen formában már megjelentek az előző években a köztársasági alkotmányokban, illetve törvényekben, „a legtöbb hatósági szerv és egyéb köztisztület, arra való hivatkozással, hogy e kérdés nincs szabályozva, amin azt értették, hogy erre vonatkozólag nincsenek *kényszerítő rendelkezések* és végrehajtási szabályok, *elodázta* az egyenjogú nyelvhasználatlalt kapcsolatos gyakorlati kérdések megoldására való felkészülést” (HOCK 1971: 359). Ez különösen a községekre vonatkozott, amelyek az autonóm tartományokhoz hasonlóan szintén rendelkeztek bizonyos fokú felhatalmazással a nemzetiségek egyenrangú nyelvhasználatának szabályozása terén, a községi szervekkel történő kommunikációban. Akárcsak tartományi, úgy a községi szinten is létezett a kétnyelvű adminisztráció lehetősége, amely azonban az 1968. évi alkotmánymódosítás előtt voltaképpen fordításnak minősült. A gyakorlatban azonban számtalan példa akadt arra, hogy mind az előírások, mind pedig egyes egyedi jogi aktusok eredeti szövegét (legyen szó akár bírósági ítéletről) nemzetiségi nyelven fogalmazták meg (CVIJAN 1969: 173–174). Ez pedig kétségtelenül a „törvényellenes tevékenységek kategóriájába” tartozott (VARGA

1969: 176), még ha ez a megállapítás az adott kor és az öngazgató társadalom politikai klímájában kockázatos is volt.

### 1.3. A HIVATALOS NYELVHASZNÁLAT TÖRVÉNYI SZABÁLYOZÁSA

Az 1968. évi alkotmánymódosítás után megteremtődtek az egyenrangú nemzeti-ségi nyelvhasználat jogi feltételei a hivatalos értekezésben, immáron a szövetségi állam szintjén is. A föderáció valamennyi szervében, illetve azon közmegebízást gyakorló szervezetekben, melyek hatásköre az ország egész területére kiterjedt, megfelelő normatív, szervezési, humán erőforrási, pénzügyi és műszaki intézkedéseket kellett foganatosítani, hogy a nyelvi egyenrangúság alkotmányos elvét a gyakorlatba is átültessék. Ehhez pedig, egyebek mellett, következetes politikai viszonyulásra volt szükség (Határozatjavaslat... 1969: II. pont).

Szerbia 1971-ben törvényben szabályozta a köztársasági szervek előtti nemzetiségi nyelvhasználatot, ami magába foglalta a nemzetiségekhez tartozó személyek jogát, hogy valamennyi állami, illetve az ország teljesen területén hatáskört gyakorló egyéb szerv, szervezet előtt mind írásban, mind pedig szóban használják az anyanyelvüket, a beadványokat saját nyelvükön nyújtásuk, a kérelmekre a határozatok, ítéletek másodpéldányát, közokiratokat, bizonyítványokat nemzetiségi nyelven is megkapják. A törvény szerint akkor volt vélelmezhető a kérelem, ha az eljárás megindítását kezdeményező beadvány nemzetiségi nyelven íródott (Törvény... 1971: 1–2. szakasz). Szintén kérelemre volt szükség, hogy az eljárásban szereplő személyek (tanúk, szakértők stb.) nyilatkozatát nemzetiségi nyelvre lefordítsák. A törvény érdekes rendelkezése, hogy az egyébként nemzetiségi nyelven adott nyilatkozatokat szerbhorvát nyelven kellett jegyzőkönyvezni, azonban azok, kérelemre, „visszafordíthatók” voltak nemzetiségi nyelvre (3. szakasz). Ha az eljárást vezető személy megfelelő mértékben ismerte a nemzetiségi nyelvet, nem volt szükség fordító közreműködésére (4. szakasz 1. bekezdés). Kérdés azonban, hogy mi számított megfelelő szintű nyelvismeretnek. 1970-ben megalakult az első lektorátus az újvidéki Jogi Karon, egyebek mellett a megfelelő szaknyelvtudással rendelkező jogászállomány kinevelése céljával, azonban a működéséhez nem voltak (még) meg a megfelelő feltételek (gondolunk itt elsősorban az oktatókra) (VÁRADY 1980: 138). Továbbá a törvény szintén nem egyértelmű, hogy lehetett-e a teljes eljárást nemzetiségi nyelven lefolytatni vagy sem. A jegyzőkönyvvezetésre vonatkozó rendelkezésből kiindulva az eljárás nyelvé valószínűleg a szerbhorvát volt, de ha az egyenrangú nemzetiségi nyelvhasználat alkotmányos elvéből indulunk ki, a nemzetiségi nyelvek a szerbhorvát nyelvvel való egyidejű használatának sem volt különösebb akadálya.

A törvény hatályba lépésétől számított egy éven belül a községek kötelesek voltak saját szabályokat kidolgozni a nemzetiségi nyelvhasználatról (Törvény... 1971: 10. szakasz), illetve a törvény hatálya alá eső köztársasági szervek szintén saját szabályzatban rendezték a nyelvi jogok érvényesítésének módját, valamint feltételeit (9.

szakasz). Ez a megoldás azonban annyi szabályozást eredményezett, ahány szerv, illetve község volt. Részben hasonló rendelkezést tartalmazott a két évvel később elfogadott vajdasági nyelvhasználati törvény is.

Az 1973. évi tartományi nyelvhasználati törvény értelmében valamennyi, a tartományban közmegebízást gyakorló szervezet, illetve hatalmi szerv szerbhorvát, magyar, szlovák, román és ruszin nyelven, valamint a községi alapszabályok szerint egyenrangú státust élvező nemzetiségi nyelven volt köteles eljárást lefolytatni (Törvény... 1973: 2. szakasz). A vajdasági községek autonómiát élveztek, hogy saját nyelvi jogi szabályukat megállapítsák. Részükre a törvény rendelkezései inkább iránymutatásként szolgáltak, de hasonló előírás vonatkozott a többi munka-, illetve egyéb szervezetre is. Az 1969. évi vajdasági alkotmánytörvény kimondta, hogy azokban a községekben kellett biztosítani az egyenrangú nemzetiségi nyelvhasználat jogát, amelyekben *nagyobb számban* éltek nemzetiségek. Habár ez viszonylagos fogalom, a többnyelvű községi közigazgatás pénzelési módjára vonatkozó határozatban a 10 százalékos nemzetiségi számarány volt a kiindulópont az adott község teljes területén (VÁRADY 1976: 101). A kilencvenes évek rendszerváltozását követően a községek továbbra is saját alapszabályukban határozták meg, mely kisebbségi nyelvet vezetnek be hivatalos használatba. A kötelező 15 százalékos küszöböt első ízben csak 2002-ben írta elő a szövetségi kisebbségvédelmi törvény (Törvény a nemzeti kisebbségek jogainak és szabadságjogainak védelméről 2002: 11. szakasz 2. bekezdés). Addig azonban az adott kisebbség politikai súlya, illetve a helyi képviselő-testületben betöltött pozíciója alapján döntött el, mely nyelvet használhat az állammal való kommunikációban.

Az első olvasatra egyszerűnek tűnő alkotmányos elv a nemzetiségek egyenrangú nyelvhasználatáról a jogszabályok mélyebb elemzése után azonban komoly dilemmákat vetett fel annak vonatkozásában, hogy valójában mely szervek, mely jogszabályok szerint voltak kötelesek biztosítani azt a szocialista Jugoszláviában. A kérdés még összetettebb annak a körülménynek a figyelembe vételével, hogy az 1968. évi alkotmánymódosítással Vajdaság AT immáron törvényhozó hatalommal is rendelkezett. Alapvető tehát meghatározni, hogy mely szervekre, szervezetekre vonatkozott a tartományi, illetve a köztársasági törvény, és mely szerv(ek)ek voltak kötelesek saját szabályzatukkal önállóan szabályozni az egyenrangú nemzetiségi nyelvhasználatot. A törvényekben ugyanis az egyes szervek besorolása az államhatalmi vagy éppen az öngazgatási szervek közé (például a tartományi képviselőház öngazgatási és államhatalmat gyakorló szerv is egyben), vagy az állami kontra köztársasági szervek közé (a bíróságok állami szervek, illetve az adott társadalmi-politikai közösség önálló szervei) nem volt egyértelmű.

A társadalmi-politikai közösségek csoportját a tartományi képviselőház és tartományi szervek, illetve a községi szervek alkották. Állami (és nem köztársasági) szervnek pedig a közigazgatási szervek, bíróságok, ügyészségek (korabeli szóhasználat szerint közvádlóságok), illetve a szabálysértési eljárás szervei minősültek. A közlekedési vállalatok, bankok, társadalombiztosítók stb. pedig az egyéb közhatalmat gyakorló szervezetek csoportjába tartoztak, amelyek illetőségüket tekintve

egyaránt lehettek tartományiak vagy köztársaságiak (VÁRADY 1976: 99–100). Tehát, a köztársasági nyelvhasználati törvény hatálya alá esett valamennyi köztársasági szerv, munka- és más öngazgatási szervezet, melyek hatáskörüket az ország teljes területén egységesen gyakorolták, valamint egyes igazságügyi szervek, mint az Alkotmánybíróság, a Legfelsőbb Bíróság és az autonóm tartomány területén kívül székelő körzeti bíróságok. Ami a tartományi nyelvhasználati törvény személyi hatályát illeti, a törvény az újonnan létrejött Vajdasági Alkotmánybíróság, a Vajdasági Legfelsőbb Bíróság, a Tartományi Ügyészség mellett (Törvény... 1973: 13. szakasz), a Vajdaságban működő/székelő, társadalmilag különösen jelentős tevékenységet végző munkaszervezetekre, termelési, közlekedési, távközlési vállalatokra, biztosító intézményekre, kamarákra, bankokra (14. szakasz) és természetesen valamennyi tartományi szervre (képviselőházra, végrehajtó tanácsra, igazságügyi és közigazgatási szervekre) (11. szakasz) vonatkozott. Mindezekben a szerbhorvát, a magyar, a szlovák, a román és a ruszin nyelv egyenrangú volt az ügyfelekkel folytatott írásbeli és szóbeli kommunikációban, az eljárásokban, az ülésanyagok összeállításakor, valamint a hivatalos és egyéb dokumentumok kiállításakor (12. szakasz). Ezen keretek között pedig a szervek, szervezetek ügyrendjükben részletesebben szabályozták az egyenrangú nemzetiségi nyelvhasználat további feltételeit.

A fenti tartományi szervek előtt folytatott eljárást az ügyfél nyilatkozata alapján határozták meg, több fél részvétele esetében pedig csak akkor lehetett egynyelvű eljárást lefolytatni, ha abban a felek egymással megegyeztek. Amennyiben azonban nem sikerült egyezsége jutni, a hivatalos személy a felek által nyilatkozott valamennyi nyelven köteles volt az eljárást vezetni (Törvény... 1973: 4. szakasz 1–4. bekezdés). Ez a fajta többnyelvű eljárás a következőket vonta maga után: a jegyzőkönyvet az eljárás valamennyi nyelvén vezették, a szóbeli nyilatkozatokat párhuzamosan fordították a többi nyelvre, a döntések átíratát az eljárás valamennyi nyelvén kiállították. Mindezek fordítását pedig még abban az esetben is biztosították, amikor az ügyfél tolmács közreműködésével vett részt az eljárási cselekményekben, vagyis az anyanyelve nem volt az eljárás (egyik) nyelve (7. szakasz). A törvény érdekes rendelkezése, hogy ha az eljárásban részt vevő felek több mint három nyelvet jelöltek meg az eljárás nyelveként, és nem állt rendelkezésre valamennyi nyelvet ismerő hivatalos személy, a többség által választott nyelv lett a döntő. Ha viszont nem lehetett megállapítani a többség nyelvét, az eljárást vezető személy választott (4. szakasz 5. bekezdés). A másodfokú eljárást pedig, magától értetődően, az elsőfokú eljárás nyelvén vagy nyelvein kellett tovább folytatni (8. szakasz).

A valamikori tartományi nyelvhasználati törvény hatálya alá eső szervek egyébként három év türelmi időt kaptak, hogy megteremtsék a többnyelvű eljárásvezetés feltételeit az 1973. évi tartományi törvény rendelkezései szerint. Addig pedig fordító alkalmazásával kellett/lehetett biztosítani a nemzetiségi nyelvek egyenrangú használatát mind az írásbeli, mind a szóbeli értekezésben (Törvény... 1973: 16. szakasz). A hosszúnak tűnő három év azonban nem egy esetben kevésnek bizonyult, hiszen az új alkotmányos rend az autonóm tartomány normatív hatásköreinek a

kibővülésével, illetve a nemzetek és nemzetiségek egyenrangúságának alkotmányos deklarálásával felkészületlenül érte a különböző hatalmi szinteken működő szerveket, szervezeteket, mivel azok értelemszerűen egynyelvű eljárásra voltak berendezkedve. „Az alkotmányjogi kötelezettségek alapján és a politikai tényezőknek megfelelő törekvései következtében egyszerre nyilvánvalóvá vált, hogy a köztisztviselők nem rendelkeznek elegendő nemzetiségi káderrel a nemzetiségek nyelvén való teendők elvégzéséhez, és hogy a működő káderek sem szakképzettségük profilját, sem pedig nyelvi felkészültségüket illetőleg nem elégítik ki a szükségleteket” (HOCK 1971: 360). Emiatt pedig a nemzetiségekhez tartozók joggal gondolhatták, hogy a „beadványuk gyorsabb elintézését nyer, ha szerbhorvát nyelven írják meg” (CVIJAN 1969: 174). Másrésről, ezt a felkészületlenséget nem egyszer az egyenrangú nyelvhasználattal való nyílt szembeszegülésként, sőt, nacionalizmusként értékelték, azzal a magyarázattal, hogy „az elfogadott szabályok további valóra váltásához megvannak a kedvező társadalmi, politikai és anyagi feltételek” (SOVA 1979: 1121).

#### 1.4. VÁLTOZÁSOK 1974 UTÁN

Vajdaság Szocialista Autonóm Tartomány (Vajdaság SZAT) kétségtelenül az 1974-es szövetségi alkotmány idején rendelkezett a legszélesebb hatáskörökkel, amikor az alkotmány már hagyományos állami funkciókkal is felruházta. Sokkal kifejezettebben volt jelen a köztársaságok és mellettük az autonóm tartományok hatáskörének általános vétele, a nemzetek és nemzetiségek pedig a tagköztársaságok mellett az autonóm tartományokban is megvalósíthatták szuverén jogaikat (JSZSZK Alkotmánya 1974: 4. szakasz). A tartomány saját alkotmánya, elnöksége, legfelsőbb és alkotmánybírósága, nemzeti bankja révén a szövetségi tagállamokhoz hasonló döntő tényezővé vált az állam életének alakításában; és jóformán minden, a tagköztársaságok jogaira és kötelezettségeire vonatkozó rendelkezésben Vajdaság, illetve Koszovó (mint a másik autonóm tartomány) is megjelent. Például, ha a tartományi érdekek úgy kívánták, tartományi törvényt hozhattak az egyébként szövetségi hatáskörbe tartozó területen (268. szakasz 3. bekezdés), részt vettek az őket is érintő nemzetközi szerződések megkötésének folyamatában (271. szakasz), a saját területükön gondoskodtak a szövetségi törvények végrehajtásáról (273. szakasz). Miközben maguknak a tagköztársaságoknak is megnövekedett a szerepük a föderációval szemben, velük egyenrangú státusban az autonóm tartományok is feltűntek a szövetségi szervek összetételében, illetve a szövetségi törvényhozó eljárásban (244. szakasz).

A tartomány területén hozott minden jogszabálynak, a tartományi törvényektől kezdve a társult munkaszervezetek öngazgatási aktusaiig, összhangban kellett állnia az állam egész területén egységesen alkalmazandó köztársasági törvényekkel (Szocialista Szerb Köztársaság Alkotmánya 1974: 228. szakasz). E törvényeket azonban a tartomány saját aktusaival kiegészíthette, illetve törvényhozási mulasztás esetén



felválthatta a köztársasági törvények meghozataláig (293. szakasz). Fontos azonban hangsúlyozni, hogy ez a fajta átfedés a tartomány és a köztársasági törvénykezés között csak a köztársaság teljes területén egységesen alkalmazandó törvények esetében volt jelen. Jóval hosszabb volt viszont azon jogviszonyok sora, amelyeket a köztársaság és a tartományok önállóan, saját alkotmányukkal összhangban szabályoztak a területükön (PAJVANČIĆ 1979: 403); azzal a feltétellel, hogy a tartományi alkotmány nem lehetett ellentétes sem a szerbiai alkotmánnyal (Szocialista Szerb Köztársaság Alkotmánya 1974: 226. szakasz), sem a szövetségi alkotmány rendelkezéseivel (JSZSZK Alkotmánya 1974: 206. szakasz 1. bekezdés).

Amellett, hogy a nemzetek és nemzetiségek nyelve egyenrangú volt Jugoszlávia területén, az alkotmánnyal és a szövetségi törvényekkel összhangban a nemzetiségi nyelveket immáron hivatalosan is használni lehetett a föderáció szintjén (JSZSZK 1974: 246. szakasz); a szövetségi törvényeket és a *JSZSZK Hivatalos Lapjában* megjelenő egyéb általános aktusokat magyar és albán nyelven is közzé kellett tenni, mint autentikus szövegeket (269. szakasz 2. bekezdés); a nemzetek és nemzetiségek nyelvi egyenrangúságának az elvét Jugoszlávia fegyveres erőiben (243. szakasz 1. bekezdés) és a nemzetközi jogforgalomban is alkalmazni kellett (271. szakasz 4. bekezdés). Az alacsonyabb hatalmi szinteken pedig az adott társadalmi-politikai közösség biztosította a nyelvi egyenrangúságot azokon a területeken, ahol az egyes nemzetiségek éltek (246. szakasz 2. bekezdés). Függetlenül azonban egy nyelv hivatalos státusától, a községi alapszabályok, illetve a tartományi törvények rendelkezéseitől, a dolgozók és a polgárok az öngazgatásra való sérthetetlen és elidegeníthetetlen jogukat anyanyelvükön gyakorolhatták az ország teljes területén (BALOG 1979: 1145).

Az 1977-es tartományi nyelvhasználati törvény valójában az 1973. évi elődjének és az azt módosító 1977. évi törvénynek egységes szerkezetbe foglalt változata volt. Habár a tartomány egész területére alapított szervek és szervezetek továbbra is a szerbhorvát, a magyar, a szlovák, a román és a ruszin nyelvet használták egyenrangú feltételek mellett, illetve a községek ezután is maguk határozták meg, mely nemzetiségi nyelveknek biztosítanak egyenrangú státust a községi szervekben (Törvény... 1977: 3. szakasz), a törvény immáron kötelezően előírta a községek területére alapított szerveknek, szervezeteknek, hogy *mely nyelvi* jogokat kötelesek garantálni a hivatalos kommunikációban az egyébként a község által szabadon megállapított nemzetiségi nyelvek vonatkozásában. Ez pedig magába foglalta az eljárások lefolytatását, az írásbeli és szóbeli kommunikációt az ügyfelekkel, a döntéseik közzétételét, a közokiratok és egyéb hivatalos dokumentumok kiállítását, az adminisztrációs tevékenységet, valamint az ülésanyagok kidolgozását nemzeti-ségi nyelven (4. szakasz).

A tartományi nyelvhasználati törvény egy fontos rendelkezése az eljárási cselekmények nyelvére vonatkozott maga az eljárás nyelvének hivatalos meghatározásáig: a hivatalból megindított eljárások esetében, a szerv illetékességétől függően, a községi statútumban, vagy a törvényekben és az alkotmányban előírt valamennyi egyenrangú nemzetiségi nyelven kellett az ügyfelet, ügyfeleket értesí-

teni; míg a kérelemre megindított eljárásokkor az ügyfél által benyújtott beadvány nyelve volt az irányadó (Törvény... 1977: 10. szakasz). Bármennyire is igyekezett azonban a törvény részletesen szabályozni a nemzetiségi nyelvű, illetve többnyelvű eljárásokat, az egyenrangú nyelvhasználat a gyakorlatban számos alkalommal nehézségekbe ütközött. Például az ügyvéd által előkészített beadvány esetében a beadvány nyelve nem feltétlenül egyezett meg az ügyfele anyanyelvével, vagy büntető eljárások esetében az első eljárási cselekmény gyakran a helyszínelés volt, amelyről kötelezően jegyzőkönyv készült egy, a bíró által választott nyelven, de amikor még voltaképpen nem lehetett megállapítani az eljárás nyelvét. Szintén felmerült, hogy megváltoztatható-e az eljárás nyelve időközben, annak hivatalos megállapítása után, például, ha a károsult panaszosként csak később kapcsolódik be az eljárásba (NEDELJKOVIĆ 1980: 157–158).

A fenti törvényt azonban elsősorban kerettörvénynek kell tekinteni, ugyanis több mint húsz egyéb ágazati törvény szabályozta még a nyelvhasználat kérdéskörét a vertikális hatalommegosztás különböző szintjein, pl. az oktatás, a tájékoztatás, a közigazgatási, bírósági és szabálysértési eljárások, az anyakönyvek vezetése, a jogszabályok közzététele, a pecséthasználat, a többnyelvűség pénzelése vagy akár a munkaviszonyból eredő jogok tekintetében (BOLJANOVIĆ 1980: 130). Ennek egyik példája a büntetőeljárásról szóló szövetségi törvény, amely következetesen használta a szövetségi alkotmány terminológiájában megjelenő *hivatalos használatban lévő nyelv* kifejezést: „A büntetőeljárást a bíróságon hivatalos használatban lévő nyelven kell folytatni” (Törvény a büntetőeljárásról 1977: 7. szakasz 1. bekezdés), de beadványokat be lehetett nyújtani a hivatalos használatba be nem vezetett nemzeti, illetve nemzetiségi nyelveken is, bár ez utóbbiak tekintetében csak a törvénnyel előírt esetekben (6. szakasz). Ha nemzetiségi nyelv is hivatalos használatban volt a bíróságon, a bíróság a nemzetiségekhez tartozó személyek részére az ő anyanyelvükön is kézbesítette az ügyiratokat (8. szakasz), nem egyértelmű azonban, hogy mi alapján határozták meg, hogy valaki nemzetiséghez tartozik-e vagy sem. A bíróságok közötti eljárási jogsegély-együttműködés esetén pedig csatolni kellett a nemzetiségi nyelvű átirat fordítását valamely jugoszláviai nemzet nyelvére, ha olyan bíróság volt a címzett, amely területén az átirat szerinti nemzetiségi nyelv nem volt hivatalos használatban (9. szakasz).

Figyelembe véve a fentieket, sorsdöntő váltás volt a tartományi autonómia és általában a nemzetiségi jogok tekintetében az 1988-as szövetségi alkotmánymódosítás, melynek következtében a szövetségi alkotmány rendelkezéseinek közel egynegyede szűnt meg vagy módosult, illetve az azt követő 1989-es szerbiai alkotmánymódosítás, amely lényegesen kiszélesítette a köztársaság területén egységesen alkalmazandó törvények szabályozási tárgyát; más szóval megreformálta Szerbia és az autonóm tartományok törvényhozó hatalmának megosztását, és az akkor még egyébként hatályban lévő szövetségi alkotmánnyal ellentétes módosításokat vezetett be. „Ilyen alkotmányjogi feltételek között a Szerb Köztársaság [1990. évi] Alkotmányának meghozatala, formálisan, az addigi legkifejezettebb formája volt a korábbi alkotmányos renddel történő szakításnak” (FIRA 2007: 152). Mindez ter-

mészteresen a nemzetiségi jogokra is rányomta a bélyegét, amelyek a hetvenes, nyolcvanas években kétségtelenül messze túlhaladták az általános kisebbségvédelmi standardokat. Mi sem bizonyítja ezt jobban, hogy „a hivatalos nyelvhasználat hatályos szabályai ma is nagymértékben a volt szocialista szövetségi Jugoszlávia jogi hagyományaira épülnek. Annak a Jugoszláviának a jogi hagyományaira, amelyben az állam többnyelvűségének és az egyenrangú nyelvhasználatnak példamutatón gazdag rendszere működött” (KORHECZ 2009: 1315).

## II. A DE IURE ÁLLAPOT DE FACTO MEGNYILVÁNULÁSA

A tanulmány előző fejezetei érzékeltették, milyen változásokon ment át Vajdaság mint autonóm tartomány, illetve maga a tartományi jogalkotás, míg el nem jutott az 1974-es szövetségi alkotmány által megteremtett, a hagyományos értelemben vett területi autonómiákra nem jellemző pseudoállamiságig. A kérdés tehát, hogy ez a többnyelvű, többnemzetiségű régió, felvértezve a megfelelő normatív kompetenciákkal, képes volt-e a nemzetiségi nyelvi jogi igényeket a gyakorlatba is átültetni. A probléma igen összetett: egyrészt, meg kellett felelni a nemzetek és nemzetiségek egyenrangúságát formálisan biztosítani hivatott etnikai kvótáknak (kulcsoknak) a különböző szintű szervezetekben,<sup>3</sup> másrészt, a nemzeti egyenrangúság mellett a *nyelvi* egyenrangúság feltételeit is meg kellett teremteni, elsősorban a szakáderek „többnyelvűsítésével”. Fokozatos megoldásra volt szükség: javítani kellett a már foglalkoztatott személyek nyelvi kompetenciáin, új személyek felvételekor pedig gondot kellett viselni a nemzetiségi/nemzeti nyelvtudásról (tisztelőtben tartva az etnikai kvóták követelményeit). Továbbá felmerült, hogy ki, illetve milyen formában oktassa a nemzetiségi *szaknyelvet*, képezzen fordítókat, különösen megfelelő szakemberek hiányában.

Egy 1978-as tanácskozáson elhangzottak szerint az elmélet és a gyakorlat közötti deficit még a hetvenes évek végén is komolyan jelen volt, miközben az egyenrangú nemzetiségi nyelvhasználat már 1969-ben alkotmányos szintű jogszabályi megerősítést nyert: „a Vajdaságban élő nemzetek és nemzetiségek nyelvének használata még megközelítőleg sincs arányban a társultmunka-szervezetekben foglalkoztatottak nemzetiségi összetételével. A munkások tájékoztatása nincs összhangban az öngazgatási fejlődés szükségleteivel, holott az öngazgatásból ered és annak előfeltétele” (VAJDA 2007: 203). Másrészt, az arányos nemzetiségi részvétel a községi körében sem nyújtott ideális képet – bár kétségtelenül javuló tendenciát mutatott: „az igazságügyi szervek dolgozóinak kb. 16%-a nemzetiségi, tehát alig fele a tartomány lakosságán belüli számaránynak” (VÁRADY 1976: 106),

3 Az etnikai kvóták (kulcsok) előírták, hogy a különböző szervezetekben, szervezetekben Jugoszlávia-szerte milyen arányban kellett az egyes nemzetiségekhez tartozó személyeket alkalmazni. A szakmai képzés mellett a megfelelő nemzetiségi hovatartozás, illetve párttagság elegendő volt a munkaviszony-létesítéshez. A nyolcvanas években ezek a feltételek kibővültek a nemzetiségi nyelvtudással, valamint meghatározott végzettséggel. Ezek esetében azonban nem irányoztak elő szigorú kontrollmechanizmusokat.

a 251 tartományi közigazgatási szervből pedig mindösszesen 39 százalék rendelkezett megfelelő nemzeti/nemzetiségi összetétellel; igaz, közel 60 százalékuk írta elő a káderek összetételét, illetve követelte meg pályázatában az egyenrangú nemzetek és nemzetiségek nyelvének ismeretét (KOVÁCS 1979: 1135–1136). Ez a jelenség a községi közigazgatásokban is megmutatkozott, különösen a legtömegesebb nemzetiség, a magyar közösség vonatkozásában. Emellett „a magyar nyelvnek a községi képviselő-testületekben és a községi igazgatási szervezetekben való használatáról szóló statútumi rendelkezések terjedelme és részletessége nem mindenütt [volt] arányos az adott község objektív lehetőségeivel és reális szükségleteivel” (MOLNÁR-CSIKÓS 1980: 183).

1977-ben a 44 vajdasági helyi önkormányzatból 34 községben volt egyenrangú a magyar nyelv, tizenötben a szlovák, tízben a román és hatban a ruszin (VÁRADY 1997: 27). Összehasonlításképpen, a Tartományi Oktatási, Jogalkotási, Közigazgatási, Nemzeti Kisebbségi – Nemzeti Közösségi Titkárság honlapján elérhető 2014. évi adatok szerint a magyar nyelv 31 önkormányzat területén van hivatalos használatban *in toto* vagy *in parte*, a szlovák pedig 13-ban. A román és a ruszin nyelv esetében a számok nem változtak.

A Molnár-Csikós László által publikált felmérés szerint a legtöbb községben a munkakörök besorolásáról szóló szabályzatban meghatározták, mely feladatok elvégzéséhez szükséges a nemzetiségi nyelvismeret. Zenta, Ada, Topolya, Szabadka és Óbecse községben pedig a községi igazgatási szervezetekben foglalkoztatottak számára magyar nyelvtanfolyamot is szerveztek. Mivel a nemzetiségi nyelvű munkavégzés jövedelemtöbbletet is jelentett, rendszerint azokban az önkormányzatokban, melyekben a magyar nyelvű ügyfélforgalom a helyi magyar lakosság aránya miatt nagyobb volt, nem ütközött ellenállásba a párhuzamos magyar nyelvű munkavégzés sem. Ebből kifolyólag Ada, Topolya (Bácstopolya), Óbecse (Becse), Magyarkanizsa (Kanizsa), Kishegyes, Szabadka, Zenta, Temerin községben valamennyi közigazgatási ügyosztályon írásban és szóban egyaránt lehetőség volt a magyar nyelv használatára, míg, mondjuk, Apatinban, Pancsován, Verbászon vagy Begaszentgyörgyön többnyire csak a fordítószerkelet által. Csóka, Magyaracsernye, Törökkanizsa és Zombor községben valamennyi ügyosztályon elsősorban a szóbeli értekezésnek voltak meg a feltételei, Kúlán, Szenttamáson, Törökbecsén, Újvidéken vagy például Nagybecskerekén (Zrenjanin) viszont csak egyes osztályokon. A polgárok egyéb tájékoztatása a községi hivatalos lapokon vagy a helyi sajtón keresztül valósult meg. Jóformán az összes hivatalos kiadványt, ideértve a községi képviselő-testület üléseire készített majdnem minden anyagot szerbhorvát és magyar nyelven is közzétettek Ada, Topolya, Óbecse, Csóka, Magyarkanizsa, Nagyikinda, Kishegyes, Törökkanizsa, Szenttamás, Szabadka, Temerin és Zenta községben, míg Apatin, Kúla, Törökbecse, Újvidék, Zombor, Verbász, Versec és Nagybecskerek az ülésanyagokat nem, de minden más dokumentumot magyar nyelven is megjelentetett (MOLNÁR-CSIKÓS 1980: 184–185).

Vajdaság SZAT Képviselőházának 1978. április 18-án hozott ajánlása megkövetelte az üléseken elhangzó viták szimultán fordítását, azonban erre csak néhány

községnek volt megfelelő kapacitása. Az elképzelés ugyanis, hogy „valamennyi szervet fel kell készíteni a nemzetiségek nyelvén való munkára”, már abban az időben is irreális elvárás volt (KMEC 1980: 173). A Tisza menti településeken rendszerint nem volt szükség szimultán fordításra a községi testületek ülésein, mivel a küldöttek többsége mind szerbhorvát, mind magyar nyelven tudott; nem úgy mint Szabadkán és Topolyán, ahol viszont állandó jellegű szimultán fordítást biztosítottak ezekre a nyelvekre. Óbecse, Kishegyes, Törökkanizsa, Zombor, Temerin területén az elnöklő fordította le a magyar nyelvű felszólalások tömörített változatát szerbhorvát nyelvre (aki így értelemszerűen mindkét nyelvet megfelelő mértékben ismerte). A vajdasági községek nagy részében azonban a küldöttek ritkán éltek az anyanyelvű felszólalásra való jogukkal (MOLNÁR-CSIKÓS 1980: 184). Ennek egyik oka az lehetett, hogy „a félanyanyelvű politikusok jórészt azáltal lettek politikusokká, és azáltal maradhatnak meg azoknak, hogy jól beszélik a szerbhorvát nyelvet, tehát az anyanyelvi felszólalásukkal nem szeretnének a szeparatizmus látszatával kacérkodni azon többség előtt, amely számára a nyelvi egység is fontos tényezője az ország épségének” (VAJDA 2007: 204).

A fentiekben is láthattuk, hogy komoly eltérések mutatkoztak község és község között, ezért a fejlesztési terveket is valójában az adott település egyéni jellegzetességeihez mérten kellett (volna) kialakítani. A nyolcvanas évek elején Zenta, Ada, Óbecse, Kishegyes, Temerin, Magyarkanizsa, Topolya, Csóka és Szabadka község valamennyi szervében és szolgálatában megvolt a reális lehetőség a teljes kétnyelvű adminisztráció bevezetésére. Törökkanizsa, Magyarcsernye, Szenttamás, Törökbecse, Újvidék, Nagyikinda, Kúla, Nagybecskerek, Zombor, Apatin, Kevevára, Begaszentgyörgy és Antalfalva község területén pedig önálló fordítószolgálat működött, illetve meghatározott számú kétnyelvű szakemberre mutatkozott szükséglet. Zichyfalván, Pancsován, Verbászon, Versecen, Szécsányban, Hódságon, Bácsan és Titelen viszont elég lett volna csak az ügyfelekkel való szóbeli kommunikációra alkalmazni kétnyelvű szakembereket, és azt sem minden ügyosztályon (MOLNÁR-CSIKÓS 1980: 186). A jogszabályok általában egyfajta „maximalista igényt” reflektáltak a nemzetiségi nyelvhasználati jogok terén, amelyet azonban gyakorta a magyar, szlovák, román és ruszin nacionalizmus megjelenési formáiként értékelték. „Igen fontos, hogy tartományunk nemzetei és nemzetiségei nyelve és írása egyenrangúságának megvalósítása terén minimális eredménnyel járó maximális igényeket vagy optimális eredménnyel járó reális igényeket tervezünk-e és hagyunk jóvá” (KMEC 1980: 170). Nem volt ez másként a többnyelvű szakemberképzésben sem.

Mivel nem voltak meg a reális feltételei a párhuzamos, nemzetiségi nyelvű egyetemi oktatásnak, 1970-ben első ízben az újvidéki Jogi Karon alakult meg a szakterminológiai gyakorlati oktatással foglalkozó lektorátus. A munka a kezdetekben csak magyar nyelven folyt, majd az 1974/1975-ös tanévtől kezdve Vajdaság valamennyi egyenrangú nemzetiségi nyelvén is. A lektorátus előnye a párhuzamos egyetemi oktatással szemben az volt, hogy elegendő volt egy, az adott szakmát és a szakma terminológiáját jól ismerő oktatót alkalmazni, és nem volt szükség vala-

mennyi tantárgyra megfelelő nemzetiségi egyetemi tanárt is találni – akik egyebek mellett az adott kisebbségi nyelv szakterminológiáját is jól ismerték. A cél az volt, hogy a lektorátusok segítségével idővel megfelelő tudósréteget neveljenek ki a nemzetiségi egyetemi oktatás beindításához; erre azonban végül nem került sor. Ez részben a hallgatók passzivitásának tudható be, hiszen a szaknyelvi gyakorlatokon való részvétel fakultatív pótmunkának minősült. Továbbá többen megkérdőjelezték a szaknyelvtudás gyakorlati hasznát, miután bizonyos munkakörök betöltésekor a nemzeti(ségi) hovatartozásra igen, a nemzetiségi nyelv tudására viszont már kevésbé figyeltek. De arra is volt példa, hogy a valamely állásra kiírt pályázatban feltételként előírt nyelvtudásról semmilyen bizonyítékot nem kellett csatolni, így pedig a könnyebb ellenállás mentén maguk a hallgatók sem vették teljesen komolyan a saját anyanyelvük szerinti terminológia elsajátításának szükségességét (VÁRADY 1980: 137–142).

A többnyelvű igazságszolgáltatás, illetve közigazgatás másik feltétele, a nemzetiségi jogi szaknyelvet ismerő jogászok mellett, a szakképzett fordítók alkalmazása, illetve fordítószolgálatok létrehozása volt. Azon túl, hogy jóformán minden hivatalos dokumentumot az egyenrangú nemzetiségi nyelveken is közzé kellett tenni, a nemzetiségi nyelvű bírósági, illetve közigazgatási eljárásokhoz elengedhetetlenek voltak az autentikus nemzetiségi nyelvű jogszabályok. Ezért nagy munka, és ehhez társulva nagy felelősség is hárult a fordítókra, akik nem egy esetben megfelelő szakképzettség hiányában látták el a feladataikat: „A községi fordítók többségének nincsen megfelelő iskolai végzettsége, sőt vannak köztük olyanok is, akik korábban sohasem foglalkoztak fordítással” (MOLNÁR-CSIKÓS 1980: 185). Emiatt pedig a különböző szinten megjelenő jogforrások magyar nyelvezete igen tarka képet mutatott: „Ezekben a dokumentumokban az elemi helyesírási, stílusbeli és terminológiai hibáktól hemzsező szövegektől, a félreértett jogi meghatározásokon keresztül, a magyar jogi terminológiával össze nem egyeztetett, vagy az új jugoszláv fogalmak különböző variánsainak használatáig minden, a helyes magyar nyelvű joggyakorlat kialakulását zavaró, sőt felborító mozzanat megtalálható” (HOCK 1971: 363). A szakképzetlenség mellett azonban gyakorta a fordítók túlterheltsége okozta a hibákat.

### III. ÖSSZEZÉS ÉS ÖSSZEVETÉS A JELENKORI HELYZETTEL

A tanulmányban kísérletet tettünk arra, hogy a teljesség igénye nélkül bemutassuk a legfontosabb jogszabályhelyeket a nemzetiségi hivatalos nyelvhasználat vonatkozásában 1945 és 1989 között. A vizsgált időszakban a nemzetiségi hivatalos nyelvhasználati jogok fejlődése kétségtelenül pozitív tendenciát mutatott (különösen az 1963. évi alkotmányt követően), amely az 1974. évi szövetségi, köztársasági (esetünkben szerbiai) és vajdasági alkotmányok kihirdetésével csúcspontot ért el.

Egyértelmű, hogy a többnyelvű közigazgatás, igazságszolgáltatás még ha hibákkal is ugyan, de működött a szocialista Jugoszláviában, és ennek hasznélvezői

leginkább a magyar nemzetiség tagjai voltak a Vajdaságban. A korabeli dokumentumok azonban arról is tanúskodnak, hogy az egyenrangú nemzetiségi nyelvhasználat elvének gyakorlati érvényesítése nem volt zökkenőmentes. Már akkor olyan problémákat fogalmaztak meg, amelyekre mind a mai napig nem sikerült kielégítő megoldást találni. Ilyenek 1. az elenyésző számú nemzetiségi, illetve többnyelvű szakkáder (mai szóhasználat szerint szakember); 2. a fordítószolgálatok felállításának, valamint a terminológiai szótárak összeállításának és kiadásának késlekedése; valamint 3. a nem gondosan megszervezett környezetnyelv-tanulás. Megoldási javaslatként felmerült a lektorátusok bekapcsolása a szakmai (tovább)képzésbe, illetve a megfelelő foglalkoztatási politika kialakítása a közsférában (Vajdaság nemzeti és nemzetiségi nyelve és írása egyenrangúságának érvényesítéséről szóló tanácskozás munkájának összefoglalója 1980: 189), azonban olvashattuk, mindez milyen nehézségekbe ütközött még a viszonylag támogató politikai légkör ellenére is. Ahogyan a hetvenes, nyolcvanas években, úgy a kétezres évek Szerbiájában sem vetődött fel (a szakmai körökön kívül), hogy a települések tipológiai helyzetéből kiindulva különböző szintű, fajtájú nyelvi jogokat biztosítsanak a hivatalos kommunikációban a településen élő nemzetiségek részére. Miközben a nemzetiségi részarányok mellett számos egyéb tényező (szaknyelv- és általában véve nemzetiségi nyelvismeret, fordítástámogató technikai rendszerekhez való hozzáférés, települések közötti együttműködés lehetősége, ügyfélforgalom jellemzői) figyelembe vételével kellene (kellett volna) kialakítani a helyi, tartományi, illetve állami szintű nyelvpolitikát, mind a múltban, mind a jelenben a túlzott egységességre való törekvés nem mindig kedvezett a tömegesebb nemzetiségi csoportoknak, így a magyar közösségnek sem.

1991-ben hatályon kívül helyezték az 1971-es köztársasági, illetve az 1977-es tartományi nyelvhasználati törvényt, a többi, nyelvi jogokat is tartalmazó tartományi törvény és egyéb jogszabály pedig az új, 1990. évi szerbiai alkotmánnyal összehangolt köztársasági törvények meghozataláig maradt hatályban. Ez a törvényhozási folyamat egyébként 1993 decemberéig kellett, hogy lezáruljon (Alkotmánytörvény a Szerb Köztársaság Alkotmányának végrehajtásáról 1990: 12. szakasz). Ezzel szemben közel harminc év múlva is találunk olyan hivatalos dokumentumot Vajdaságban, amelyet a valamikori szocialista Jugoszláviában meghozott jogszabályra hivatkozva állítanak ki. Például egyes községi közigazgatási hivatalok a mai napig az 1980-as tartományi névhasználati törvénnyel összhangban módosítják az ügyfél családi nevét. Bár a törvény több rendelkezése megfelel a ma hatályos családjogi törvénynek, a nyelvhasználat tekintetében lényeges különbséget tartalmaz: „A személynevet Jugoszlávia nemzeti vagy nemzetiségi nyelvén kell meghatározni, és írásmódjuk szerint bejegyezni” (Törvény a személynevekről 1980: 1. szakasz 3. bekezdés). A családjogi törvény azonban úgy fogalmaz, hogy az egyik vagy mindkét szülő anyanyelvén is lehet anyakönyvezni a gyermek nevét (Családjogi törvény 2005: 344. szakasz 2. bekezdés). És ily módon voltaképpen lehetővé vált a személynevek párhuzamos szerb nyelvű, cirill írásmódú bejegyzése, nem egy esetben a kisebbségi nyelven feltüntetett név kárára.

Az 1991-ben meghozott, és módosításokkal, de még ma is hatályban lévő hivatalos nyelvhasználati törvény értelmében nem létezik többnyelvű eljárás. Az eljárás nyelvének meghatározásáig az eljárási cselekményeket szerb nyelven kell folytatni (Törvény a hivatalos nyelv- és íráshasználatról 1991: 13. szakasz 3. bekezdés), amennyiben a felek nem tudnak megegyezni az eljárás nyelvéről, azt kötelezően szerb nyelven vezetik (12. szakasz), valamint a másodfokú eljárás mindig szerb nyelvű, ezért egy elsőfokú kisebbségi nyelvű eljárás után benyújtott fellebbezés alkalmával valamennyi dokumentumot le kell fordítani (15. szakasz). Továbbá maguk a szervek közötti értekezésben (legyen szó akár a bíróságokról) nem engedélyezett a kisebbségi nyelv használata, függetlenül attól, hogy az adott nemzeti kisebbségi nyelv hivatalos státust élvez-e vagy sem az érintett szervek székhelye szerinti önkormányzatokban (11. szakasz 3. bekezdés). A hivatalos használatban lévő nemzeti kisebbségi nyelvek egyenrangúságát pedig csak a szövetségi kisebbségvédelmi törvény vezette be 2002-ben, az addigi egyidejű nyelvhasználat helyett (Törvény a nemzeti kisebbségek jogainak és szabadságjogainak védelméről 2002: 11. szakasz 2. bekezdés). Ez utóbbi lényege, hogy két, illetve több nyelvet párhuzamosan lehetett használni a hivatalos szervekkel való kommunikációban, de voltaképpen ezek a nyelvek státusukban nem voltak egyenlők (értsd, nem egyenrangúak). Emiatt pedig, például, csak a szerb nyelvű dokumentumokat fogadták el autentikusnak, vagy megkérdőjeleződött a kisebbségi nyelvű beadványok, okiratok érvényessége. Egyébként, függetlenül a megváltozott jogszabályi környezettől, a gyakorlatban mind a mai napig tapasztalhatjuk a nyelvek közötti egyenlőtlenséget, illetve az egyenrangú kisebbségi nyelvhasználat nem megfelelő értelmezését a jogalkalmazók részéről.

Továbbá, a szigorított jogi előírások mellett a nemzeti kisebbségi nyelven folytatott eljárásoknak komoly humán erőforrási korlátjai is vannak, hiszen ma már alig akad egy-egy kisebbségi nyelven megfelelő szinten beszélő, értő hivatalnok, bíró, jegyzőkönyvvezető. Ezért az esetek nagy többségében fordítókat kell alkalmazni. A szakfordítók túlterheltségének kérdése pedig egy évtizedeken átnyúló probléma. 2017-től kezdve például azért nem fordítják teljes egészében *Vajdaság AT Hivatalos Lapját* valamennyi kisebbségi nyelvre, mert a „a fordítószolgálat nem győzi a *Hivatalos Lap* teljes tartalmának fordítását” (PANNON RTV 2017). A Magyar Nemzeti Tanács elnöke szerint „a szakma annak tudatában végezte mindennapi feladatait, hogy a naprakész, szerb nyelvű hivatalos lapot kell követni a jogbiztonság érdekében, a kisebbségi nyelven megjelenő hivatalos lapok pedig szép, de üres példája voltak nyelvi jogainknak” (DÉLHÍR 2017). Ezzel szemben a szocialista Jugoszláviában a nyelvek és írássok egyenrangúsága az öntudat ügye volt, amely a nemzetek és nemzetiségek teljes nemzeti, gazdasági, művelődési egyenjogúságának szükségéből fakadt (MOLNÁR-CSIKÓS 1980: 187).

Habár parttalan vállalkozásnak tűnhet összehasonlítani a szocialista Jugoszlávia nemzetiségi nyelvi jogait a hatályos jogszabályok által garantált jogokkal, több, ma is érvényes jogi megoldás voltaképpen a valamikori jogszabályokra épül, illetve azok „lebütített” változata. Felmerül a kérdés, ha közel ötven év távlatából jófor-

mán ugyanazon kihívásokkal szembesülünk a nemzetiségi hivatalos nyelvhasználat terén, vajon nincs-e itt az ideje a stratégiaváltásnak? Mivel egyes, fentiekben említett gondok évek, sőt, évtizedek óta fennállnak, valószínűleg teljesen új/más hozzáállásra van szükség mind a nemzetiségek, mind pedig a többségi nemzet részéről. Az azonban bizonyos, hogy a viszonylag magas kisebbségvédelmi standardok ellenére a kétezres évek Szerbiájában a jelenlegi *de jure* és *de facto* állapot messze elmarad a valamikori, valóban többnyelvű szocialista valóságtól.

## IRODALOM

- BALOG, Nikola 1979. A nemzetek és nemzetiségek nyelvének és írásának alkotmányjogi egyenrangúsága. *Létünk*, 6., 1142–1148.
- BERETKA Katinka 2018. A nemzeti kisebbségek hivatalos nyelvhasználati jogai Vajdaságban. In ÖRDÖGH Tibor (szerk.): *Vajdaság II. Variációk autonómiára*. Vajdasági Magyar Doktoranduszok és Kutatók Szervezete, Szabadka, 55–104.
- BOLJANOVIĆ, Marija 1980. A nemzetek és nemzetiségek nyelve és írása egyenrangúságának a tartományi törvényekben és egyéb jogszabályokban való rendezése. *Létünk*, 1., 129–134.
- CVIJAN, Rafael 1969. C. n. In RADOVANOVIĆ, Mileta–KONČAR, Ranko–STOJANOV, Mladen (szerk.): *A nemzetek közötti viszony időszzerű kérdései az önjagazgatású társadalomban*. Forum, Újvidék, 171–175.
- DÉLHÍR 2017. Az MNT elnöke szerint a tartományi hivatalos lap magyarra való fordítása csak „üres példája a nyelvi jogaink megvalósításának”. URL: <http://delhir.info/2017/12/07/az-mnt-elnok-szerint-tartomanyi-hivatalos-lap-magyarra-valo-forditasa-csak-ures-peldaja-nyelvi-jogaink-megvalositasanak/> (Letöltés ideje: 2019. 02. 06.)
- FIRA, Aleksandar 2007. *Opšta teorijska pitanja ustavnog prava i istorija srpske ustavnosti*. Fakultet za pravne i poslovne studije, Novi Sad.
- HOCK Rezső 1969. A nemzetiségi nyelvek egyenrangú használata mint önjagazgatási megállapodás. In RADOVANOVIĆ, Mileta–KONČAR, Ranko–STOJANOV, Mladen (szerk.): *A nemzetek közötti viszony időszzerű kérdései az önjagazgatású társadalomban*. Forum, Újvidék, 147–153.
- HOCK Rezső 1971. Joggyakorlat magyarul, egyenjogúan. Aktuális szemléldés az egyenjogú nyelvhasználat néhány jogi és gyakorlati kérdésről. *Híd*, 3., 355–365.
- HORVÁTH Árpád 1976. A nemzetek és nemzetiségek nyelvhasználat a Vajdaság SZAT igazságszolgáltatási szervei előtt. In REHÁK László (szerk.): *Anyanyelv – „államnyelv”. Tanulmányok a nemzetek és nemzetiségek nyelvének egyenrangú használatáról a Vajdaságban*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 137–158.
- KMEĆ, Jan 1980. Vajdaság SZAT nemzetei és nemzetiségei egyenrangú nyelvhasználatának programja és az akció egybehangolása. *Létünk*, 1., 169–177.
- KONČAR, Ranko–BOAROV, Dimitrije 2011. *Stevan Doronjski: Odbrana autonomije Vojvodine*. Muzej Vojvodine, Novi Sad.
- KORHECZ Tamás 2009. A hivatalos nyelvhasználat jogi keretei a Vajdaságban – Szerbiában – Jog és gyakorlat. *Magyar Tudomány*, 11., 1313–1320.
- KOVÁCS László 1979. A közigazgatás szerepe a nemzetek és nemzetiségek nyelve és írása egyenrangúságának megvalósításában, az igazgatási eljárásra való különös tekintettel. *Létünk*, 6., 1132–1141.
- MATKOVIĆ József 1976. A nemzetek és nemzetiségek nyelvének egyenrangú használatára vonatkozó alkotmányos rendelkezések. In REHÁK László (szerk.): *Anyanyelv – „államnyelv”. Tanulmányok a nemzetek és nemzetiségek nyelvének egyenrangú használatáról a Vajdaságban*. Forum, Újvidék, 111–123.
- MOLNÁR-CSIKÓS László 1980. A nemzetek és nemzetiségek egyenrangú nyelv- és íráshasználatára alkotmányos elvei valóra váltásának lehetőségei azokban a községekben, amelyekben a magyar nyelv is egyenrangú. *Létünk*, 1., 178–187.
- NEDELJKOVIĆ Darinka 1980. A nemzetek és nemzetiségek nyelvének és írásának egyenrangúsága az igazságszolgáltatási szervek előtti eljárásban. *Létünk*, 1., 154–161.
- PAJVANČIĆ, Marijana 1979. Položaj SAP Vojvodine u SR Srbiji (SKV u ostvarivanju ustavnog položaja SAP Vojvodine u SR Srbiji). *Istraživanja*, 8., 399–417.
- PANNON RTV 2017. Nem fordítják többé teljes egészében Vajdaság Hivatalos Lapját. URL: <https://pannonrtv.com/rovatok/politika/nem-forditjak-tobbe-teljes-egeszeben-vajdasag-hivatalos-lapjat> (Letöltés ideje: 2019. 02. 06.)
- POPIN, Vladimir 1976. A nemzetek és nemzetiségek egyenjogú nyelvhasználatának jogi szabályozása Vajdaság területén. In REHÁK László (szerk.): *Anyanyelv – „államnyelv”. Tanulmányok a nemzetek és nemzetiségek nyelvének egyenrangú használatáról a Vajdaságban*. Forum, Újvidék, 159–175.
- POPOVIĆ, Dušan 1969. A nemzetiségi nyelvek egyenjogúságáról. In RADOVANOVIĆ, Mileta–KONČAR, Ranko–STOJANOV, Mladen (szerk.): *A nemzetek közötti viszony időszzerű kérdései az önjagazgatású társadalomban*. Forum, Újvidék, 111–124.
- REHÁK László 1976. A jugoszlávai forradalmi munkásmozgalom lényegbevágó politikai nézeteinek kialakulása a nemzetiségek nyelvhasználatáról. In REHÁK László (szerk.): *Anyanyelv – „államnyelv”. Tanulmányok a nemzetek és nemzetiségek nyelvének egyenrangú használatáról a Vajdaságban*. Forum, Újvidék, 41–51.
- SOVA, Rudi 1979. Vajdaság SZAT nemzetei és nemzetiségei nyelvének és írásának egyenrangúsága mint az önjagazgatási társadalmi-politikai és gazdasági élet és munka valamennyi folyamatába való egyenrangú bekapcsolódás feltétele. *Létünk*, 6., 1115–1123.
- Tartományi Oktatási, Jogalkotási, Közigazgatási és Nemzeti Kisebbségi – Nemzeti Közösségi Titkárság hivatalos honlapja. URL: <http://www.puma.vojvodina.gov.rs/> (Letöltés ideje: 2019. 02. 05.)
- VAJDA Gábor 2007. *Az autonómia illúziója. A délvidéki magyarság eszme- és irodalomtörténete (1972–1989)*. Magyarságkutató Tudományos Társaság, Szabadka.



- Vajdaság nemzetei és nemzetiségei nyelve és írása egyenrangúságának érvényesítéséről szóló tanácskozás munkájának összefoglalója 1980. *Létünk*, 1., 188–190.
- VÁRADY József 1976. Tartományunk alkotmányjogi rendelkezései a nyelvi egyenjogúságról – elvi tételek, gyakorlati problémák. In REHÁK László (szerk.): *Anyanyelv – „államnyelv”. Tanulmányok a nemzetek és nemzetiségek nyelvének egyenrangú használatáról a Vajdaságban*. Forum, Újvidék, 95–110.
- VÁRADY Tibor 1980. Vajdaság SZAT nemzetei és nemzetiségei nyelvi egyenrangúságának érvényesítése az egyetemi szintű oktatásban. *Létünk*, 1., 135–142.
- VÁRADY Tibor 1997. Minorities, Majorities, Law, and Ethnicity: Reflections of the Yugoslav Case. *Human Rights Quarterly*, 1., 9–54.
- VARGA László 1969. C. n. In RADOVANOVIĆ, Mileta–KONČAR, Ranko–STOJANOV, Mladen (szerk.): *A nemzetek közötti viszony időszerű kérdései az öngazgatású társadalomban*. Forum, Újvidék, 175–177.
- VÉKÁS János 2000. Kronológia – Jugoszlávia. In BÁRDI Nándor – ÉGER György (szerk.): *Útkeresés és integráció. Határon túli magyar érdekvédelmi szervezetek dokumentumai 1989–2000*. TLA, Budapest, 771–792.

## JOGSZABÁLYOK

- A Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság 1963. évi alkotmányának VII. alkotmánymódosítása, *JSZSZK Hivatalos Lapja*, 55/1968. szám.
- A Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság 1963. évi alkotmányának XVIII. alkotmánymódosítása, *JSZSZK Hivatalos Lapja*, 55/1968. szám.
- A Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság Alkotmánya [Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije], *JSZSZK Hivatalos Lapja*, 14/1963. szám.
- A Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság Alkotmánya [Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije], *JSZSZK Hivatalos Lapja*, 9/1974. szám.
- A Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság Alkotmánya [Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije], *JSZNK Hivatalos Lapja*, 10/1946. szám.
- A Szerb Népköztársaság Alkotmánya [Ustav Narodne Republike Jugoslavije], 1947.
- A Szerb Szocialista Köztársaság Alkotmánya [Ustav Socijalističke Republike Srbije], *Szerb Szocialista Köztársaság Hivatalos Közlönye*, 14/1963. szám.
- Alkotmánytörvény a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság társadalmi és politikai berendezésének alapjairól és a szövetségi hatalmi szervekről [Ustavni zakon o osnovama društvenog i političkog uređenja Federativne Narodne Republike Jugoslavije i saveznim organima vlasti], *JSZNK Hivatalos Lapja*, 3/1953. szám.
- Alkotmánytörvény a Szerb Köztársaság Alkotmányának végrehajtásáról [Ustavni zakon za sprovođenje Ustava Republike Srbije], *SZK Hivatalos Közlönye*, 1/1990., 18/1991., 41/1991., 59/1991., 63/1991., 9/1992., 50/1992., 70/1992., 77/1992. és 20/1993. szám.

- Határozatjavaslat Jugoszlávia nemzetei és nemzetiségei nyelveinek és írásmódjának egyenrangúságára vonatkozó alkotmányos elvek megvalósításáról a szövetségi szervek munkájában és a szövetségi jogszabályokban [Predlog rezolucije o ostvarivanju ustavnih načela o ravnopravnosti jezika i pisama naroda i narodnosti Jugoslavije u radu saveznih organa i u saveznm propisima], *JSZSZK Hivatalos Lapja*, 1969/20. szám.
- Törvény a büntetőeljárásról [Zakon o krivičnom postupku], *JSZSZK Hivatalos Lapja*, 4/1977. szám.
- Törvény a hivatalos nyelv- és íráshasználatáról [Zakon o službenoj upotrebi jezika i pisama], *SZK Hivatalos Közlönye*, 45/1991., 53/1993., 67/1993., 48/1994., 101/2005., 30/2010., 47/2018. és 48/2018. szám – kiigazítás.
- Törvény a nemzetek és nemzetiségek nyelvének és írásmódjának egyenrangú használatának biztosításáról az állami szervek és a közmegbízást gyakorló szervezetek előtt [Zakon o načinu ostvarivanja ravnopravne upotrebe jezika i pisama naroda i narodnosti pred državnim organima i organizacijama koje vrše javna ovlašćenja], *Vajdaság SZAT Hivatalos Lapja*, 6/1973. szám.
- Törvény a nemzetek és nemzetiségek nyelvének és írásmódjának egyenrangúsága biztosításáról a meghatározott szervezetekben, szervezetekben és közösségekben [Zakon o načinu obezbeđivanja ravnopravnosti jezika i pisama naroda i narodnosti u određenim organima, organizacijama i zajednicama], *Vajdaság SZAT Hivatalos Lapja*, 29/1977. szám.
- Törvény a nemzeti kisebbségek jogainak és szabadságjogainak védelméről [Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina], *JSZK Hivatalos Közlönye*, 11/2002. szám – Alkotmányos Alapokmány, *Szerbia és Montenegró Hivatalos Lapja*, 1/2003. szám és *SZK Hivatalos Közlönye*, 72/2009. és 97/2013. szám – AB határozat.
- Törvény a nemzetiséghez tartozó személyek saját nyelvének és írásmódjának használatára való jogának megvalósulásáról a köztársasági szervek előtt [Zakon o načinu ostvarivanja prava pripadnika narodnosti na upotrebi scog jezika i pisma kod republičkih organa], *Szerb Szocialista Köztársaság Hivatalos Közlönye*, 14/1971. szám.
- Törvény a személynevekről [Zakon o ličnom imenu], *Vajdaság SZAT Hivatalos Lapja*, 2/1980. szám.
- Törvény Vajdaság Autonóm Tartomány megalakításáról és berendezéséről [Zakon o ustanovljenju i ustroјstvu Autonomne pokrajine Vojvodine], *Szerb Népköztársaság Hivatalos Lapja*, 28/1945. szám.
- Vajdaság Autonóm Tartomány Statútuma [Statut Autonomne Pokrajine Vojvodine], *Vajdaság AT Hivatalos Lapja*, 5/1953. szám.
- Vajdaság Autonóm Tartomány Statútuma [Statut Autonomne Pokrajine Vojvodine], *Vajdaság AT Hivatalos Lapja*, 7/1963. szám.

### 3. Nemzeti(ségi) nyelvtanulás: a magyar mint környezetnyelv Jugoszláviában<sup>1</sup>

RÁCZ KRISZTINA

#### BEVEZETŐ

Többszövegű közösségekben világszerte bevett gyakorlat, hogy a nemzeti/nyelvi kisebbségek tagjai iskoláztatásuk során az államnyelvet is tanulják. Ennek sok modellje létezik, amelyek történeti korszakok és helyi sajátosságok szerint is eltérnek, továbbá más a társadalmi háttérük és a célkitűzéseik: asszimiláló, szegregáló, „megszokik vagy megszökik” (*sink or swim*), tranzíciós, nyelvmegőrző és kétirányú nyelvtanítási és -tanulási programok (SKUTNABB-KANGAS 1999). Azonban mind oktatáspolitikai, mind szociolingvisztikai szempontból ritka gyakorlatnak számít az, hogy az államnyelvet anyanyelvüként beszélő tanulók intézményesen, azaz az iskolai oktatás keretében tanulják egy vagy több etnikai kisebbség nyelvét. Ez a praxis valósult meg a hetvenes és nyolcvanas években Jugoszláviában a kisebbségek nyelvének úgynevezett környezetnyelvként való oktatásával (*jezik društvene sredine*). 1972 és 1989 között azokon a vajdasági településeken, ahol jelentős számban éltek magyar, román, szlovák vagy ruszin ajkúak, a szerbhorvát tannyelvű tagozatokon tanuló általános és középiskolás diákok az adott kisebbségi nyelvet választható tantárgyként tanulhatták (habár, mint az a Vajdasági Kommunista Szövetség Tartományi Bizottsága Nemzetek Közötti Viszonyokért Felelős Testületének anyagából kiderül, feltáratlan okokból, de vélhetően a csekély érdeklődés miatt a gyakorlatban csak a magyar nyelv mint környezetnyelv tanítása valósult meg). A magyart környezetnyelvként tanították még Szlavóniában és némileg eltérő rendszerben a Muravidéken<sup>2</sup>, így az 1973/74-es tanévre vonatkozó adat szerint kb. 12000 tanuló vett részt a tantárgy oktatásában Jugoszlávia-szerte (VARGA 1974: 358, idézi DOROTICH 78: 89). A magyar mint környezetnyelvhez hasonló keretek között

<sup>1</sup> A szerző e tanulmány megírásának idején a *Probing the Boundaries of the (Trans)National: Imperial Legacies, Transnational Literary Networks and Multilingualism in East Central Europe* című, a Norvég Kutatási Tanács által finanszírozott projekt munkatársa volt. Marija Mandić kolléganőmmel gyűjtöttük az adatok többségét, illetve további közös publikáció(ka)t készítünk a témában.

<sup>2</sup> A Muravidéken az iskolai oktatás az 1950-es évek vége óta a kétnyelvű modellt követi, ami a gyakorlatban azt jelenti, hogy nincsenek magyar és szlovén tannyelvű tagozatok, hanem az osztályok vegyesek, a tananyagot pedig mindkét nyelven tanulják a diákok. A magyar nyelvet 1-es, 2-es és 3-as szinten tanulhatják, amelyek közül a 2-es szint felel meg a magyar nyelvet ismerő, de nem magyar anyanyelvű tanulók nyelvtudásszintjének. Ezt a szintet hivatalosan környezetnyelvnek (*jezik okolja*) nevezik.

tanulhattak albánul a koszovói szerbhorvát tannyelvű tagozatokra járó diákok<sup>3</sup>. A tantárgy bevezetésének célja, amint ezt tanulmányom során feltárom, kettős volt. Az ideológiai célkitűzés az volt, hogy a többségi és kisebbségi nyelvek, nemzetek és kultúrák közeledjenek egymáshoz, sőt, hogy a többnyelvűség ne csak a kisebbségekkel szemben legyen elvárás, ami elősegíteni volt hivatott a testvériség-egység megvalósulását a nemzetek és nemzetiségek között. Ahogy Várady Tibor az Újvidéki Egyetem Jogi Karával kapcsolatban, de a vajdasági többnyelvűségre általában is érvényesen kifejtette, „ezeket a feladatokat mindannyian a saját feladatainknak érezzük, [...] mert ezek valóban a mi közös vajdasági problémáink”<sup>4</sup> (VARADI 1971: 64, lásd REHÁK 1988, Rezime... 1989). Másrészt a magyarnak mint környezetnyelvnek a bevezetése gyakorlati célokat is szolgált, mégpedig a megfelelő káderek képzését, akik, ha nemzetiségiek, megfelelő szinten ismerik majd a köztársaság nyelvét, illetve, ha szerbhorvát anyanyelvűek, legalább bizonyos szinten tudnak majd kommunikálni a nemzetiség(ek) nyelvén is. Mint az Vladimir Popin, az akkori Vajdasági Kommunista Szövetség Tartományi Bizottsága Nemzetek Közötti Viszonyokért Felelős Testületének (a továbbiakban: VKSZ TB NKVFT) elnöke kifejtette: „Nem azért inszisztálunk annak a nyelvnek [a környezetnyelvnek] a tanulását, hogy valaki egy másik nyelven el tudjon énekelni egy dalt a kocsmában, hanem egyszerűen azért agítálunk társadalmilag érte, mert az az embereknek fontos lesz a munkahelyükön, mert a célunk a többnyelvűség fejlesztése annak teljességében” (POPIN 1974: 56, lásd Rezime... 1989). Hozzá hasonlóan érvel a testület egy másik tagja is: „Nálunk a kereskedelmi [szakközép]iskolában, [és] az egészségügyi iskolában tanulnak franciául, németül és angolul, de nem tanulnak fakultatívan sem magyarul. Pedig valószínű, hogy annak a nővérnek messzemenően több olyan esete van, hogy magyarokat gyógyít, mint franciákat” (ENGLER 1967: 21).

Tanulmányom hiánypótló jellegű, mivel eddig a kisebbségi nyelvek környezetnyelvként való tanításáról nem születtek kutatások. A témához részlegesen kapcsolódik Radina Vučetić és Gruber Enikő kutatása, amely a szocialista korszak iskolásoknak szánt kiadványait, a szerbhorvát nyelvű ábécéskönyveket, illetve a magyar nyelven megjelenő *Pionírújságot* elemezte, azt vizsgálva, ezek a kiadványok miként járultak hozzá a gyermekek szocialista világnézetre való indoktrinálásához (lásd VUČETIĆ 2004, GRUBER 2017). Több, a posztjugoszláv időszakra irányuló kutatás a történelem- és földrajzoktatást vizsgálta, hogy feltárja, a kilencvenes évek után megjelent tankönyvek és tantervek milyen nemzet-, illetve haza-képet festettek (lásd STOJANOVIĆ 2004, MIHAJLOVIĆ TRBOVC–PAVASOVIĆ TROŠT 2013, PEJIĆ 2016, PAVASOVIĆ TROŠT 2018, 2019). Ezekről a munkáktól eltérően tanulmányom a szocialista periódusra összpontosít, illetve egy bizonyos kisebbsé-

3. Köszönöm barátomimnak és kollégáimnak, elsősorban Ksenija Berknek, Tatjana Kargnak, Kovács Elvirának, Eli Krasniqinek és Julija Sardelićnek, hogy segítettek utánajárni ezeknek az információknak. Továbbá itt használnám ki az alkalmat, hogy megköszönjem Bakos Petrának a tanulmányomon végzett nyelvi javításokat és hasznos tartalmi javaslatait.

4. A fölhasznált levéltári dokumentumokból és szakirodalomból származó, eredetileg szerbhorvát és angol nyelvű idézetek saját fordításaim.

gi nyelvnek, a magyarnak környezetnyelvként való oktatását elemzi; azonban annyiban hasonló hozzájuk, hogy célja a tantárgy „rejtett tantervének” (LAIHONEN–TÓDOR 2017) elemzése. Azt kutattam, milyen történelmi-társadalmi kontextusból fakadt és milyen célrendszer vezérelte ennek a tantárgynak a bevezetését, hogyan alakult a tanítás és a tanulás folyamata a majdnem két évtized alatt, amíg fennállt, és hogyan emlékeznek rá a valamikori tanulók, a tanárok és a környezetükben élő magyar anyanyelvűek. A módszertanom interdiszciplináris: korabeli tankönyvek és különféle történeti dokumentumok analízisét, valamint nyitott típusú interjúkat foglal magába. Néhány kivételtől eltekintve az interjúk zöme a vajdasági Torontálvásárhelyen (szerb neve Debeljača, 2002-ig magyarul is Debelyacsa) készült, amely vegyes nemzetiségi összetételéből és földrajzi helyzetéből következően<sup>5</sup> kiváló helyszín a többnyelvűség gyakorlatának és a nemzetek közötti kapcsolatoknak a kutatásához. Az elemzett tankönyvek száma jelentős, ugyanis 1969 és 1990 között 12 évfolyam számára több mint 70 tankönyv jelent meg, amelyekből mintegy 60 elérhető Szerbia valamely könyvtárában. Mivel azonban sok kiadás csak csekély mértékben különbözik az azt megelőzőtől, gyakorlatilag kb. 30 tankönyv elemzését végeztem el. A fölhasznált dokumentumok, azaz a Vajdasági Levéltárban őrzött VKSZ TB NKVFT jegyzőkönyvei és egyéb anyagai jó rálátást adnak a korabeli nemzetiségi és nyelvpolitikai diskurzusokra és gyakorlatokra. A tankönyvek és a levéltári dokumentumok, valamint az interjúk elemzése során arra törekedtem, hogy ezt a sokrétű és komplex témát a lehető legkörültekintőbben mutassam be, kiaknázva mind a korabeli, mind a mai időszak felőli interpretációk nyújtotta lehetőségeket.

## TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI HÁTTÉR

Habár a magyar mint környezetnyelv fakultatív iskolai tanításának bevezetéséről szóló határozat 1971. december 2-i keltezésű (Odluka... 1971), maga a tantárgy pedig az 1972/73-as tanévben szerepelt először az általános és középiskolai tantervekben, az előkészületek már évekkel korábban megkezdődtek. Ez nemcsak az alapján nyilvánvaló, hogy az első tankönyv már 1968-ban kiadásra került (SÁROSI 1968), hanem az alapján is, hogy, mint a VKSZ TB NKVFT anyagából kiderül, a nyelvi kérdés a hatvanas évek végén elsődleges jelentőséggel bírt a nemzetek közötti kapcsolatok tekintetében. Ezekben a dokumentumokban már ekkor fölmerült a többnyelvűség gyakorlati megvalósulásának kérdése, és ugyan elsősorban az elért célokat méltatták, de megtárgyalták a buktatókat és hiányosságokat is. Ezek közül három szinte minden, a témával foglalkozó anyagban megjelenik: a szűkös pénzügyi források, a kisebbségi nyelvet beszélő káderek hiánya, valamint az, hogy a

5. Torontálvásárhely Dél-Bánátban, Kovačica községben fekszik, Vajdaság egyik nemzetileg és nyelvilag legvegyesebb községében, amelyet szlovák, szerb, magyar és román többségű falvak alkotnak. A helység szűkebb környékén nincs más magyar többségű település.

Jugoszláv Kommunista Szövetségében, főleg annak vezetőségében, részarányosan kicsi a nemzetiségekhez tartozók száma. Ami az első tényezőt illeti, a VKSZ TB NKVFT tagjai arra panaszkodtak, hogy az állami szervek nem, illetve nem eléggé veszik figyelembe, hogy a többnyelvűség nem csupán jószándék kérdése, mert annak megvalósítása anyagi és infrastrukturális terheket jelent: fordítók, tolmácsok, tanárok alkalmazását, szótárak, könyvek, tankönyvek és egyéb fölszerelés beszerzését (BUCU 1967: 64, POPOVIĆ 1967: 24, SELI 1974: 3). A második problémához kapcsolódóan azt nehezményezték a testület tagjai, hogy nincs elegendő államigazgatási dolgozó, aki mind az államnyelvet, mind a helyi nemzeti kisebbség, illetve – a korabeli szóhasználatból élve: – a nemzetiség nyelvét megfelelő mértékben beszélné, a vállalatokban pedig azokból a munkavezetők közül volt hiány, akik ismernék a szakterminológiát a nemzetiségek nyelvén is. Harmadrészt, főként a magyarok esetében, a népességarányhoz képest kisszámú párttagság nemcsak azt jelezte, hogy a nemzetiség körében kisebb fokú az államhoz való lojalitás, de azt is jelentette, hogy a Kommunista Szövetségben belül nem volt megfelelő érdekképviselő a nemzetiségnek, tehát kevés volt az olyan személy, aki szívügyének tekintette volna a kisebbségi nyelv használatáért való kiállást.

Mindez természetesen politikai és történeti kontextusba ágyazódik: Jugoszlávia részint etnikai, részint osztály-elvekre épült, ami miatt állandó egyensúlyozásra kényszerült. Ezt az egyensúlyozást hangsúlyozza Dejan Jović, amikor az etatizmus (*statism*) és az ideologizmus (*ideologism*) eszméi közötti antagonizmusra vezet vissza a Jugoszlávia szétesését megelőző konfliktusokat. Elmélete alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a II. világháború utáni időszakban a sztálini mintán alapuló etatista szemlélet uralkodott, amely szerint Jugoszlávia elsősorban a délszláv nemzetek állama, majd az ezen álláspontot képviselő Josip Broz Tito idősödésével a másik áramlat, azaz a „jugoszlávai szocialista patriotizmus” vált dominánssá. A hatvanas években ez az ellentét Edvard Kardelj koncepciójának győzelmével rendeződik, mely szerint „[a] jugoszlávai népek egysége nem annyira etnikai kötődéseken alapul, mint amennyire a közös érdekeken, amelyek a közös sorsból, és főként az emberek és a nemzetek közötti szocialista kapcsolatokért való közös harcból erednek” (KARDELJ 1981: 141, idézi JOVIĆ 2003: 170). Mindezzel párhuzamosan azonban a nemzeti(ségi) kérdés is mindvégig jelen van a jugoszláv eszmetörténetben. Vajdaságra és a tartomány nemzeteire és nemzeteiségeire vonatkoztatva az 1963-as Jugoszláv Szövetségi Alkotmány 1968/VII-es alkotmányfüggeléké kimondta, hogy a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaságot a hat köztársaságon kívül két, Szerbia kötelékébe tartozó tartomány alkotja, és ugyanekkor az addigi tartományi alapidokumentum, Vajdaság Autonóm Tartomány Statútuma nevében és státusában is Vajdaság Szocialista Autonóm Tartomány Alkotmánytörvényére változott (BOAROV 2012). A Kardelj érveit érvényesítő alkotmányfüggelék úgy is értelmezhető, mint egyfajta kárpótlás az addig elfeledett vagy alábecsült nemzeti és nemzetiségi kérdés tekintetében. „Az 1963-as alkotmány alapja az ember, a dolgozó, a közvetlen termelő, minden nemzeti megjelölés nélkül [...] Az alkotmánymódosítások ehelyett mindenütt és következetesen azt a megje-

lölést használják »a dolgozó emberek, nemzetek és nemzetiségek« [...]. Az 1963. évi alkotmány »Jugoszlávia népei« megjelölést használ, az alkotmányfüggelék »nemzetek és nemzetiségek« megjelölést” (BÁLINT 1971: 497–498). A korabeli szóhasználatból élve tehát, „a nemzet ezekkel az alkotmányfüggelékkel épül be először teljes egészében a szocializmus építésének jugoszláv koncepciójába, és nyeri el méltó helyét az a körülmény, hogy a szocializmus építése a nemzetek létezésével determinált körülmények között folyik” (BÁLINT 1971: 497). Habár az alkotmánymódosítás főként a Jugoszláviát alkotó nemzetek kérdésére összpontosított, ebben jelennek meg először Vajdaság és Koszovó autonóm tartományok explicit módon, mégpedig úgy, hogy a két tartomány *de facto* köztársasági státust kap.

Ez volt az a társadalmi kontextus, amelyben a kölcsönös nyelvtanulás, illetve a kisebbségi nyelvek, köztük a magyar tanításának és tanulásának eszméje megszületett Jugoszláviában. A tantárgy bevezetéséről szóló határozat szerint a célok a következők: a beszélt magyar nyelv alapvető elemeinek elsajátítása, ezek szóbeli és írásbeli használata, valamint a testvériség-egység eszméjének elmélyítése, az emberek közötti humanista kapcsolatok ápolása, az internacionalizmus erősítése, és a magyar nép megismerése (Odluka... 1971); mivel, amint azt az egyik tankönyv jelmondata állítja: „[e]gymás nyelvének és kultúrájának megismerése gazdagítja műveltségünket, szilárdítja testvéri közösségünket” (VAJDA 1989: 55).

A tanterv, amely a nyelv tanításán keresztül ideológiai célok megvalósítására törekedett, nem volt előzmények nélküli: a jugoszlávai szocialista ideológusok között voltak, akik hittek a többnyelvűség oly módon való megvalósulásában, hogy a többségi nemzetekhez tartozók is részt vállaljanak benne. Ilyen nézeteket vallott például Rehák László, maga is kisebbségi, aki Lenint idézve írta, hogy a „nagy nemzeteknek” ellensúlyozniuk kellene „az életben ténylegesen kialakuló egyenlőtlenséget” (LENIN 1970: 300, idézi REHÁK 1988: 27 – Rehák életművéről bővebben lásd TÓTH e kötetben). Rehák síkra szállt az „egyoldalú kétnyelvűség” ellen, amely szerinte hozzájárult a jugoszlávai magyarok alulreprezentáltságához az állami apparátusban (REHÁK 1978), és, megint csak Lenint követve, aki azzal az indokkal vetette el a hivatalos államnyelv eszméjét, hogy az a „nagyobb nemzet” sovinizmusát erősíti (erről lásd KRAUSZ 2015: 168). Rehák helyeselte, hogy a tagköztársaságok hivatalos nyelveinek anyanyelvi beszélői elsajátítsák a kisebbségi nyelvet legalább a megértés szintjén, illetve szorgalmazta a kisebbségi kultúrákról való tanulás bevezetését a többségi tannyelvű tagozatokon (Vajdaság... 1970, ÓZER 2011). Ezzel Rehák, Váradyhoz hasonlóan (VARADI 1971), a társadalom egészét jelölte meg a többnyelvűség alanyaként, kiemelve a többségi nemzet szerepét a nemzeti kisebbségek egyenjogúságának elérésében, hiszen a „kisebbségi kérdés”, állította, nemcsak a kisebbségek kérdése, hanem a többségé is (REHÁK 1988).

A többség–kisebbség viszonyt, illetve a kisebbségi jogok megvalósítására való törekvés mögötti célokat vizsgálva természetesen figyelembe kell vennünk a kor

kihívásait, elsősorban a „nemzeti kérdést”, konkrétan a „horvát tavaszt”<sup>6</sup> és a koszovói albánok helyzetét<sup>7</sup>. A jugoszláv vezetés mindenáron el akarta kerülni egy ezekhez hasonló szituáció kialakulását Vajdaságban, és a nyelv- és oktatáspolitikai fontos eszközök voltak ehhez. Mindehhez hozzájárult az a specifikus Vajdaság-főfogás, amely szerint a tartományt nem sajátíthatja ki egyik nemzet sem, mert a tartománynak egységes történelmi hagyományai vannak, továbbá gazdasági és földrajzi szempontból egységes egésznek képez, tehát a vajdasági népek összességéé (ZRENJANIN 1982, idézi REHÁK 1988: 127). Hogyan nézett ki tehát a vajdasági kisebbségpolitika a nyelv- és oktatáspolitikai tükrében a magyar nyelv mint környezetnyelv példájából kiindulva? Milyen explicit és implicit tartalmakkal és célokkal történt a szerbhorvát anyanyelvű tanulók megismertetése a magyar nyelvvel és kultúrával, hogyan viszonyultak ehhez a tanulók és a környezetükben élő magyar anyanyelvűek?

### JELES NAPOK

A naptár mint emlékezetstrukturáló tényező a nemzeti imaginárium kiépítésében nagy szerepet játszik, a környezetnyelv tantervében pedig meghatározza azokat a kronológiai pontokat, amelyek egyben ideológiai jelentőséggel is bírnak a tantárgy keretein belül megismert nyelv és kultúra számára. Az iskolai kalendárium nagyban meghatározta azokat a napokat, illetve eseményeket, amelyekre emlékezni lehetett és kellett, azaz a nemzeti múlt államilag szponzorált emlékeztetésének kialakításával megteremtették egy egységes *polis* alapjait (YOUNG 1993, idézi DAVID 2014: 474–475). A megemlékezés narratívát a jelen diktálja, tehát a nemzeti kalendárium kognitív térképeként szolgál, amely hangsúlyozza a múlttal való folytonosságot, de a töréseket is. A megemlékező ünnepnapok intézményesítése megteremti az emlékezet ciklikusságát azzal, hogy bizonyos jeles napokra évről évre emlékeztet, hozzájárulva az állampolgárok mnemonikus szocializációjához (ZERUBAVEL 2003). Az iskolai naptár nem tetszőleges ünnepek sorozatából szerveződik, hanem az ünnepek hosszú távú oktatási és nevelési célokat szolgálnak, és rendszerszerű politikai és társadalmi üzenetet közvetítenek. A szocialista Jugoszlá-

viában az új ünnepek antagonisztikus viszonyban álltak az archaikusabb, főként családközpontú ünnepnapokkal, és arra törekedtek, hogy azokat vagy teljesen töröljék a köztudatból, vagy új tartalommal töltsék föl (ERDEI 2004).

Az iskolák Jugoszlávia-szerte ugyanazt a tanmenetet követték, amely előírta a megünnepelendő napokat is. A jeles napok megjelentek bizonyos tantárgyak tanterveiben is, például anyanyelv-, történelem- és földrajzórakon, de a környezetnyelv-órak tanterveinek és tankönyveinek is egyik legfőbb szervezőeleme volt. Szinte minden tankönyvben a legkiemeltebb ünnep november 29-e, a köztársaság napja volt, de nagy szerepet kapott ezen kívül május 1-je, a munka ünnepe, március 8-a, a nemzetközi nőnap, május 25-e, Tito születésnapja és az ifjúság napja, december 22-e, a Jugoszláv Néphadsereg napja, január 1-je, újév napja, szeptember 1-je, az iskolakezdés napja, valamint az olyan, iskolánként más-más időpontban megtartott ünnepek, mint az iskolanap és a pioníratás.

Egy, a magyart mint környezetnyelvet sok éven át tanító tanár, Klára<sup>8</sup> szavai szerint az iskola tantervében benne volt, hogy milyen ünnepeket kell ünnepelni, nem is kellett külön beszélni erről. Ennek jegyében a magyart környezetnyelvként tanító tankönyveknek is szinte minden kiadásában megtalálható a köztársaság napjának szöveges és vizuális ábrázolása. Egyes szövegek közvetlenül foglalkoznak a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság 1943-as jajcei megalakulásával (MÉSZÁROS–SAFFER–VINCE 1988, 1989), míg mások háttérinformációként említik meg a köztársaságnapi iskolai rendezvényt vagy a városi fölvonulást (S. ZUBEK–HORVÁTH 1975, KORHECZ–HAJNAL 1979, 1981, KLEMM–KLEMM 1987, 1988). A többi ünnep ábrázolása is szorosan kötődik a domináns jugoszláv ideológiához: május elseje kapcsán a munkásmozgalom van a fókuszban (KLEMM–KLEMM 1987, 1988), nőnap kapcsán az anyaság (KLEMM–KLEMM 1987, 1988, MÉSZÁROS–SAFFER–VINCE 1988, 1989) – az anyák napja ünneplésének Jugoszláviában nem volt hagyománya –, illetve az osztálytársnők iránti tisztelet és barátság (VARGA 1986). Az ifjúság napja kapcsán a stafétavívés kerül az olvasmányok középpontjába (SOLYMOSY KURUNCI–SOLYMOSY 1987, 1989), valamint a pionírok és Josip Broz Tito (KLEMM–KLEMM 1987, 1988), a hadsereg napja alkalom a népfőlszabadító háború és a néphősök felidézésére (SÁROSI–BARASICS 1981, 1983, 1985, 1987, MÉSZÁROS–SAFFER–VINCE 1988, 1989), az újév ünneplését tárgyaló olvasmányok pedig azokat a tartalmakat helyettesítik, amelyeket korábban a karácsonyhoz kapcsolódóan tárgyaltak (MÉSZÁROS–SAFFER–VINCE 1988, 1989): fenyőfa, ajándékok stb.

Az ünnepek kapcsán fölmerülő témák nem kizárólag a magyar mint környezetnyelv tanulásához kötődtek, Radina Vučetić hasonló tartalmakat talált a szerbhorvát abécéskönyvekben (VEČETIĆ 2004), sőt, a tanterv alapján az is szinte biztosra vehető, hogy a tanulók más órákon is átvettek hasonló tananyagot, csak nem magyar, hanem szerbhorvát nyelven. Az iskolanap, és különösen a pioníratás, amelyet gyakran a köztársaság napján rendeztek meg (lásd KLEMM–KLEMM

6 A „horvát tavasz”, vagy más nevén MASPOK (*masovni pokret*, azaz tömegmozgalom) a Horvátországi Kommunista Szövetség reformmozgalma volt a hatvanas években, amely a Jugoszlávián belüli centralizáció ellen és a horvát nemzeti identitás afirmációja mellett foglalt állást, több önállóságot követelve Horvátországnak Jugoszlávián belül, többek között nyelvpolitikai, gazdasági és a területi autonómiát illető kérdésekben. 1971-ben a mozgalom tüntetések sorozatába torkollott, amelyeket elfojtottak ugyan, de a MASPOK egyes követeléseit bekezdtek az 1974-es jugoszláv alkotmányba.

7 A hatvanas és hetvenes években a koszovói albán nemzetiségűek magas natalitási mutatói, ezzel szemben az albán nyelvű oktatás nem megfelelő aránya és a tartomány hátrányos gazdasági helyzete a MASPOK-hoz hasonló nemzeti mozgalmat eredményeztek, amely a tartománynak köztársasági státust követelt (míg a mozgalom radikálisabb szárnya Koszovó teljes függetlenségéért szállt síkra). A koszovói albán egyetemisták 1981-ben tüntetéseken próbáltak érvényt szerezni ennek a követeléseknek, amelyeket a centralista hatalom elnyomott, ami viszont egyre erősödő albán szeparatizmushoz vezetett.

8 A tanulmányban szereplő nevek álnevek.



1987, 1988), illetve a hozzájuk kapcsolódó tartalmak is ilyenek, azonban azon túl, hogy alátámasztották az államideológiát és bevonták a gyerekeket a szocializmus építésébe (VUČETIĆ 2004), ezeknek helyi jelentőségük is volt. Ahogyan az mind az egykori tanulók, mind a tanárok beszámolójából kiderül, az ez alkalomból megrendezett iskolai ünnepségek alkalmul szolgáltak a kétnyelvűség gyakorlati megvalósulására, a programokon ugyanis vegyesen hangzottak el szerbhorvát és magyar nyelvű szavak, beszédek, és két nyelven énekelt az iskolakórus is. A pioníratatás egyfajta ideológiai-politikai beavatási szertartásnak tekinthető (MALEŠEVIĆ 1984, ERDEI 2004, DUDA 2015), amelytől fogva az addigi gyermekből tanuló válik, akivel szemben a társadalom ezentúl bizonyos elvárásokat támaszt (ERDEI 2004, VUČETIĆ 2004). De a pionír-imaginárium jelentős szerephez jut a magyar mint környezetnyelv tantervben más helyeken is, nemcsak a pioníratatás kapcsán (lásd MALEŠEVIĆ 1984, GRUBER 2017). Megjelenik a népfelszabadító háborúban a partizánok oldalán harcoló pionír képe (lásd SÁTAI 1981, VARGA 1986, MÉSZÁROS–SAFFER–VINCE 1988, 1989), a társadalmilag hasznos munkát végző pionír (lásd MÉSZÁROS–SAFFER–VINCE 1988, 1989), illetve a pionírok ott vannak a képeken Tito mellett a tankönyvek első lapjain.

Az iskolanap kapcsán gyakran fölmerült a tankönyvekben egy másik, szintén jelentős téma, a Petőfi-brigád, ami több iskolának is a névadója volt. Az egyik, negyedik osztályosok számára készült tankönyvben az iskolanaphoz kötődő olvasmány egy részlete így hangzik: „A mi iskolánk a Petőfi-brigád nevet viseli. Ezért minden évben november 23-án ünnepeljük iskolánk napját [...] Az iskolánk előcsarnokában megkoszorúzzuk a Petőfi-brigád emléktábláját. Utána pionírcsapatunk ünnepi szemlét tart. Felhúzzuk a csapatzászlót. Felolvassuk az év legjobb pionírjainak nevét. A szemlét ünnepi műsor követi. Ezen szavakat, énekszámokat és rövidebb jeleneteket mutatunk be. Szépen szerepel iskolánk táncsoportja és zenekar is. A kétnyelvű énekarunkat mindenki megtapsolja” (MÉSZÁROS–SAFFER–VINCE 1988: 25). A XV. vajdasági Petőfi Sándor magyar parancsnyelvű partizánegység története valamilyen formában szinte minden általános iskolai, a magyar mint környezetnyelv tankönyvben megjelenik, és Tito képe mellett azon ritka témák közé tartozik, amelyhez szinte mindig dokumentarista jellegű illusztráció társul, nem pedig rajzolt. Ezek az olvasmányok általában történeti jellegűek, a brigád és/vagy a bolmáni csata történetét mesélik el, és a partizánokat, akik bátran harcoltak Jugoszláviáért, példaképként állítják a tanulók elé. A Petőfi-brigád hangsúlyos szerepet kapott a tankönyvekben, és az olvasmányok külön kihangsúlyozzák, hogy jugoszláviai magyar partizánokból állt, miáltal a Petőfi-brigád a vajdasági magyarok Jugoszláviához való lojalitásának a szimbólumává vált.

## COULEUR LOCALE

A vajdasági magyarságnak a jugoszláv állam és a testvériség-egység szellemisége melletti állásfoglalása más módokon is megjelenik a nem magyar anyanyelvűeknek szánt tankönyvekben. Ez legnyilvánvalóbb a jugoszláviai nemzetiségek, közöttük a magyarok hídszerepének metaforikus kijelölésében (REHÁK 1978, GRUBER 2017, PALUSEK e kötetben), miszerint a nemzetiségek kapcsot alkotnak az anyaországuk és Jugoszlávia között. Azonban a két államhoz kötődő viszony nem volt egyenrangú. Major Nándor korabeli politikus szavaival, a jugoszláviai magyarok „számára egyre abszurdabbá vált, hogy egy külső ország nemzeti jogosságát tekintse őket, hiszen fél évszázada alig van valami életvesztéses kapcsolatuk a nemzettel. A fiatalok már a közös történelemnek is csak egy-egy főbb eseményét ismerik, közös gazdasági-társadalmi alapról, közös hazáról szó sincs, a nemzet részeinek sora merőben más, és egyikük sem tud befolyást gyakorolni a másik történelmi fejlődésére. Sorsukban ekkora különbségek vannak: a jugoszláviai magyar győztesen került ki a második világháborúból, a magyarországi vesztesen, a jugoszláviainak sorsát 1948 befolyásolta döntően, a magyarországiét így vagy úgy 1956: ha ketten leülnek sorsukról s jövőjükéről beszélni, idegen hullámhosszon szólnak egymáshoz” (MAJOR 1969: 434, idézi HORNYÁK 2008: 252).

Nem véletlenül írt Major épp a fiatalokról: a gyerekek és az ifúság nevelése erős eszmei bázisnak számított a szocialista Jugoszláviában, ezért szocializációjukra nagy gondot fordítottak (VUČETIĆ 2004, GRUBER 2017), többek között a környezetnyelv tanításán keresztül is. Major szavaiból az olvasható ki, hogy egy jugoszláviai magyar fiatalnak több közös témája és történelmi élménye volt egy szerb, horvát vagy más jugoszláviai nemzethez vagy nemzetiséghez tartozó fiatallal, mint egy magyarországiával. Major a történelmi tapasztalatról írt, és ez is visszaköszön a magyar mint környezetnyelv tankönyvekben; a szerbhorvát anyanyelvű tanulók a magyar történelmet szelektív, illetve ideológiailag egyoldalú perspektívából ismerték meg. A Gruber Enikő által elemzett, a korai jugoszláv szocializmus idejében megjelent *Pionírújság* a magyar történelem forradalmi alakjaira összpontosított (GRUBER 2017); ez hasonlóképpen volt a magyar mint környezetnyelv tankönyvekben is, de a klasszikus magyar irodalom alakjai is gyakran megjelentek bennük. A teljesség igénye nélkül, néhány szerző, akiknek a művei vagy azok részletei gyakran előfordultak a tankönyvekben: Ady Endre (KORHECZ–HAJNAL–KÓSPÁL 1977), József Attila (KORHECZ–HAJNAL–KÓSPÁL 1977, SÜLI–VAJDA 1977, S. ZUBEK 1979, 1983, VAJDA 1975, 1978, VARGA 1986, SOLYMOSY–SOLYMOSY KURUNCI 1989), Móra Ferenc (KORHECZ–KÓSPÁL 1974, VAJDA 1975, 1978, 1986, MÉSZÁROS–MAGYAR 1979, SÁROSI–BARASICS 1981, 1983, VARGA 1986, SÜLI–VAJDA 1977, S. ZUBEK 1979, 1983), Móricz Zsigmond (SÁTAI 1974, KORHECZ–HAJNAL–KÓSPÁL 1977, LETSCH–VARGA 1979, VAJDA 1986), Radnóti Miklós (VAJDA 1975, 1978, S. ZUBEK 1979, 1983, VARGA 1986, SOLYMOSY–SOLYMOSY KURUNCI 1989), Petőfi Sándor (KORHECZ–KÓSPÁL 1974, SÁTAI 1974, LETSCH–VARGA 1979, KORHECZ–HAJNAL 1979, 1981,

MÉSZÁROS–MAGYAR 1979) és Weöres Sándor (SÁTAI 1974, KORHECZ–KÓSPÁL 1974, KORHECZ–HAJNAL–KÓSPÁL 1977, SÜLI–VAJDA 1977, VAJDA 1978, 1982, 1986, S. ZUBEK 1979, 1983, KORHECZ–HAJNAL 1979, 1981, SÁROSI–BARASICS 1981, 1983, VARGA 1986, MÉSZÁROS–SAFFER–VINCE 1988, 1989, SOLYMOSY–SOLYMOSY KURUNCZI 1989, HORVÁTH–VARGA 1990). Adytól a *Magyar jakobinus dala*, Weöres *Építők*, valamint Radnóti *Razglednicák* című verse különösen gyakran szerepelt a tankönyvekben. Ady verse a forradalmi szellemet volt hivatott megjeleníteni, az *Építők* a gyárakra, a munkára, a haza építésére való utalásaival kiváló reprezentációjaként szolgált a szocialista Jugoszlávia ideológiájának, sőt, a hídszerepre is van benne utalás, míg a *Razglednicák* nemcsak helyileg, illetve címében kötődött Jugoszláviához, hanem a fasizmus elleni harcot is tematizálta.

Jelentős szerepet kaptak a tankönyvekben a vajdasági magyar írók és költők művei is. A leggyakrabban Fehér Ferenc versei (SÁTAI 1974, VAJDA 1975, 1982, 1986, MÉSZÁROS–MAGYAR 1979, VARGA 1986, MÉSZÁROS–SAFFER–VINCE 1988, 1989, HORVÁTH–VARGA 1990), Majtényi Mihály szövegei (VAJDA 1975, 1978, SÁROSI–BARASICS 1981, 1983) és Németh István novellái vagy azok részletei (KORHECZ–HAJNAL–KÓSPÁL 1977, VAJDA 1975, 1986, MÉSZÁROS–SAFFER–VINCE 1988, 1989) szerepeltek, de megjelentek szerb írók és költők műveinek magyar fordításai is a tankönyvekben, mint például Branko Ćopić (SÁROSI–BARASICS 1981, 1983) és Jovan Jovanović Zmaj (KORHECZ–KÓSPÁL 1974). Tehát ami az irodalmat illeti, a szerbhórvát anyanyelvű tanulók ízelítőt kaptak mind a klasszikus magyarországi, mind a (közelmúltbeli vagy kortárs) vajdasági magyar irodalomból, a szövegrészletek közös vonása pedig az volt, hogy megidézték a korabeli Jugoszlávia idealizált társadalmi viszonyait.

Ehhez kötődő kérdés, hogy a magyart mint környezetnyelvet tanuló diákok milyen földrajzi ismereteket nyertek a tankönyveken keresztül. A vizsgált szövegekből kiderül, hogy a tankönyvek és a tanterv szerkesztői és szerzői mit kívántak Vajdaságból bemutatni a magyarul tanulóknak, miközben kitekintettek a tágabb jugoszláv térségre is, valamint Magyarországra. A legtöbbször bemutatott vajdasági városok Újvidék (SÁROSI 1980, KLEMM–KLEMM 1988, 1989) és Szabadka (HORVÁTH 1979, 1982, VARGA 1986). A szövegek általában felsorolták a városok nevezetességeit, azaz Újvidék esetében a tartományi kormány szerepét betöltő Tartományi Végrehajtó Tanácsot, a sétálóutcat és a Duna-parkot, Szabadka esetében pedig a korszót és a városháza épületét. A két említett városon túl felbukkan még Palics és a Palicsi-tó (MÉSZÁROS–SAFFER–VINCE 1988, 1898), valamint olvashatott a tanuló látogatásokról a becsei konzervgyárban (VARGA 1986), az écskai Szervó Mihály Mezőgazdasági Kombinátban (SOLYMOSY KURUNCZI–SOLYMOSY 1989), illetve a temerini Petőfi Mezőgazdasági Birtokon (VARGA 1986). Utóbbi három hely koherensen épül be a munkát, a gyárakat, illetve a mezőgazdasági kollektivizációt pozitív fényben föltüntető jugoszláv ideológiai diskurzusbba. Vajdaságon kívül megjelennek még a tankönyvekben Belgrád, mint az ország fővárosa (SÜLI–VAJDA 1977), a tengerparti városok, mint Dubrovnik (MÉSZÁROS–SAFFER–VINCE 1988, 1898), illetve más nyaralóhelyek, például Ohrid, vagy

telelőhelyek, például Kranjska gora (S. ZUBEK–HORVÁTH 1975), tükrözve ezzel a tanulók és általában a jugoszláv állampolgárok akkori föltételezett jólétét, akik nyaralni és telelni járhattak.

A leggyakrabban mégis Magyarország szerepelt a tankönyvekben, azon belül pedig a legkiemeltebb szerep Budapesté (LETSCH 1969, SÜLI–VAJDA 1977, LETSCH–VARGA 1979, SÁROSI–BARASICS 1981, 1983, VAJDA 1986, VARGA 1986, SOLYMOSY KURUNCZI–SOLYMOSY 1989, VARGA–HORVÁTH 1990). Budapest turisztikai látványosságai mellett, mint amilyenek a Lánchíd, az Országház, a Gellért-hegy, a Citadella, bemutatásra került a Népstadion is, mint koncertek és focimeccsek helyszíne (VARGA 1984), a budapesti szerbhórvát nyelvű gimnázium, valamint Szentendre is, megemlítve, hogy ott jelentős számú szerb kisebbség él. Az utóbbiakról szóló olvasmány címe: *Vállaljuk a „híd” szerepét* (VARGA 1984), amit motívumként a jugoszláviai magyarok szerepének bemutatásakor már tárgyaltam. Elmondható tehát, hogy ez a szerep nemcsak a magyarországi délszlávokra vonatkozott, hanem fordítva is: Jugoszlávia általában így látta és láttatta a nemzetiségeket, legyenek azok a területén élő nem délszláv kisebbségek, vagy a más országokban élő délszláv nemzetiségek. Megjegyezném, hogy míg a magyar mint környezetnyelv tanítására szolgáló tankönyvek bemutatták Magyarország nevezetességeit, velük ellentétben a szerbhórvát anyanyelvű tanulók által használt ábécéskönyvek a Jugoszlávia határain kívül eső területeket „fehér foltokként” ábrázolják (VUČETIĆ 2004).

A Magyarországhoz való viszony még egy érdekes aspektusát veti föl az, amit a magyart mint környezetnyelvet a hetvenes és nyolcvanas években oktató tanár mondott: annak ellenére, hogy a tantárgyat az internacionalizmus szellemében vették be, magyarországi továbbképzésekre, szemináriumokra járni „bűn volt”. Ez természetesen összefügg a korabeli jugoszláv–magyar viszonyokkal, amik ugyan jelentősen javultak a Jugoszlávia Sztálinnal való szakítását követő évekhez képest (lásd VUKMAN e kötetben), de mindkét ország kitartott a saját szocialista útja mellett. A Magyarországhoz fűződő ambivalens viszony az egykori tanulókkal készített interjúkban is megmutatkozik. A Magyarországról szóló viszonylag sok olvasmány és a (magyarországi) magyar irodalmi szemelvényeket tartalmazó tanterv ellenére az interjúalanyok közül senki sem járt akkoriban Magyarországon, magyartudásukat a helyi környezeten túl esetleg a jugoszláviai tengerparti üdülőhelyek valamelyikén használhatták magyarországi turistákkal.

### SZOMSZÉDSÁG–KÖZÖSSÉG

A „szomszédság–közösség” fejezetcím két tankönyvben is felbukkan (VAJDA 1986, VARGA 1986), két másikban pedig az első oldalon mottóként a következő áll: „[e]gy más nyelvének és kultúrájának megismerése nemcsak gazdagítja műveltségünket, hanem erős hidat jelent a népek és nemzetek között” (SÜLI–VAJDA 1977), illetve „[e]gy más nyelvének és kultúrájának megismerése gazdagítja műveltségün-



ket, és erősíti szocialista közösségünket” (VAJDA 1980). Arday Lajos tanulmányában így is nevezi a tantárgyat: a szomszédság nyelve (*the language of the neighborhood*) (ARDAY 1996). A tantárgy céljában is kiemeli tehát a kölcsönösséget, és egy bizonyos modellt igyekszik kínálni, amely szerint az megvalósulhat.

Ez a modell sejlik föl a valamikori tanulókkal és a környezetükben élő magyar anyanyelvűekkel Torontálvásárhelyen készült interjúk során is. Habár az általános benyomásom az, hogy a tankönyvek inkább az urbánus környezetben élő diákokat szólították meg (az olvasmányok témái és helyszínei sokkal inkább a városi utca, a piac, a gyár, míg a falusi környezet szinte kizárólag a háziállatok és a nagyszülők kontextusában jelent meg), a tankönyvek szerzői inkább a Torontálvásárhelyhez hasonló társadalmi környezeteket látt(att)ák megfelelőnek a magyar mint környezetnyelv leghatékonyabb elsajátításához. Az ideális nyelvtanulási környezet eszerint etnikailag és nyelviileg vegyes, nagyjából egyforma számú magyar és szerbhorvát anyanyelvű lakossal, akik ugyanabba az iskolába járnak és a településen belül is heterogén elrendezésben laknak (azaz nincsenek nemzetiségi szegregátumok). Az interjúkban ugyanis mind a magyar, mind a szerb(horvát) anyanyelvű alanyok nosztalgikus hangvételben meséltek a gyerekkorukról, amikor a kölcsönös kétnyelvűség sokuk számára hétköznapi gyakorlatot jelentett. Jelena, magát szerb nemzetiségűnek valló helybeli szerint, aki gyerekkorában homogén szerb környezetből költözött a faluba, és ott óvodásként először találkozott a magyar nyelvvel, családjában mindig az volt az elv, hogy alkalmazkodni kell a környezethez, és erőfeszítéseket tenni, hogy elsajátítsák a körülöttük élők nyelvét és megismerjék kultúrájukat. Hasonló módon vélekedett egy másik helybeli, Ivanka is, aki arra emlékezett, hogy mind a hét gyerekkori barátnője magyar anyanyelvű volt, és egyedüli szerb nemzetiségűként az együttjátás során természetes volt, hogy elsajátította a magyar nyelvet még mielőtt a barátnői az iskolában elkezdtek volna szerbhorvátul tanulni. Egy harmadik helybeli, Marija sajnálatát fejezte ki, hogy olyan környéken nőtt föl, ahol nem voltak magyar anyanyelvű gyerekek, így, több szerb tagozatra járó barátjával ellentétben, akik nemzetiségileg vegyes környezetben laktak, és megtanultak magyarul, sosem sajátította el jól a nyelvet. Mivel a házastársa magyar származású, a gyerekei beszélnek magyarul, habár nem annyira az édesapjuktól, inkább a nagyszülőktől tanultak meg. A barátok mellett a nagyszülők szerepét emelte ki egy másik helybeli nő, Lidija is, aki maga nem tud magyarul, de magyar anyanyelvű volt a férje, aki – a szüleihez hasonlóan – kizárólag magyarul beszélt a kétnyelvűekként felnövő gyerekekkel. Kétnyelvűként nőtt föl az a torontálvásárhelyi férfi, Nenad is, aki szintén etnikailag vegyes családból származik, szerbhorvát tannyelvű tagozatra járt és a magyart környezetnyelvként tanulta.

Az említett torontálvásárhelyi példák, illetve a korabeli statisztikák szerint sem elhanyagolható számú nemzetiségileg vegyes házasság ellenére<sup>9</sup> a tankönyvek nem

<sup>9</sup> Az etnikailag vegyes családokból származók nemzeti és nyelvi identitása, illetve annak kérdése, hogy az ő, illetve szülei arra vonatkozó döntése, hogy milyen tannyelvű tagozaton tanuljanak, kötődik ugyan kutatásom témájához, azonban ennek vizsgálata külön tanulmányt igényelne.

fedték a korabeli társadalmi valóságot, ugyanis a nevekből következtetve kizárólag etnikailag homogén családokat ábrázoltak. Több tankönyv is követte például két elképzelt család, Kisék és Jovanovićék történetét, amelyben a Jovanović család Szabácsról (Šabac) Szabadkára költözik, mert Nikola abban a gyárban kap munkát, ahol Kis Péter is dolgozik (S. ZUBEK 1979, 1983, HORVÁTH 1979, 1982). Kis Ildikó és Slavko Jovanović jó barátok, akárcsak más olvasmányokban fölmerülő karakterek: Marica és Emma (SÜLI–VAJDA 1977), Olga és Miklós, Ági és Ivica (MÉSZÁROS–MAGYAR 1979), Dušan, Dragan és Géza (KORHECZ–HAJNAL 1979, 1981), Bandi és Radmila (MÉSZÁROS–SAFFER–VINCE 1988). Az olvasmányok tehát modellként szolgáltak a nemzetiségileg vegyes barátságok számára, hiszen a szövegek gyakran gyerekekről, fiatalokról szóltak.

Míg az interjúalanyok nyomán elmondható, hogy a magyar és a szerbhorvát anyanyelvű diákok közötti barátságok reális szituációkat ábrázoltak, az azonban már kevésbé volt valószerű, amit egyes olvasmányok és illusztrációk bemutatnak: hogy az osztályteremben – megint csak a nevük alapján – vegyesen ültek magyar és szerb tanulók (MÉSZÁROS–MAGYAR 1979), hiszen a tagozatok ebben a periódusban (is) a tanulók anyanyelve szerint szerveződtek, ami általában megegyezett a nemzeti(ségi) hovatartozással – kivételt a már említett, etnikailag vegyes családokból származó gyerekek képeztek. Az iskola és a pionírszervezet részben átvették ugyan a család elsődleges szocializációs szerepét (ERDEI 2004, GRUBER 2017), de a nyelvtanulásban a család és a szűkebb értelemben vett közösség maradt a legfőbb kontextus.

A tankönyvek és a tanmenet nyomán kirajzolódik a kölcsönös nyelvelsajátítás idealizált modellje: etnikailag vegyes környezetben, kora gyerekkorban, a közös játszáson keresztül. A magyar mint környezetnyelv tantárgy erre épített, ezen alapult. Akinél ez az alap adott volt, annál működött a módszer, de a nem vegyes környezetben felnőtt fiatalok esetében már problémák merültek föl nemcsak a nemzetiségi nyelv elsajátítása, hanem a nemzetek közötti kapcsolatok terén is. A magyart környezetnyelvként tanító tanárok számára elmondásuk szerint a legnagyobb kihívást éppen ezért a különböző tudásszinten levő tanulókkal való foglalkozás, illetve a magyar nyelvet kezdőként tanuló, általában homogén szerbhorvát nyelvű környezetből származó diákok motiválása jelentette. A kora gyerekkori spontán nyelvtanulást tekintette a leghatékonyabb kölcsönös nyelvtanulási módszernek Slobodan Glumac, a VKSZ TB NKVFT tagja is, aki már a magyar mint környezetnyelv tantárgyként való bevezetése évében leszögezte, hogy „a kétnyelvűség problémájának megoldásáért sokkal többet [és] jóval korábban kellene tennünk [...] közös óvodákkal, közös bölcsődékkal, közös általános iskolákkal talán sikerülne megvalósítanunk a valódi kétnyelvűséget, amely a gyerekek játékaán keresztül valósulna meg jóval közvetlenebb módon, amely fennmaradna náluk egész életükre” (GLUMAC 1971: 37). „[V]alami még nincs nálunk rendben az iskolán kívüli tevékenységek terén”, mondta Joca Mijatov az említett testület egy 1975-ös összejövetelén (MIJATOV 1975: 56), és ugyanezen a gyűlésen Jelena Jonjić még világosabban megfogalmazta

a problémát, mégpedig, hogy a különböző tannyelvű tagozatok diákjainak kevés közös élményük van (JONJIC 1975: 20).

## BEFEJEZÉS

A magyar mint környezetnyelv oktatásának a pontos végét nehéz meghatározni. Az 1988-ban lezajlott, ún. antibürokratikus forradalommal megszűnt Vajdaság és Koszovó tartományok autonómiája, és Szerbia a centralizáció útjára lépett. 1988 és 1989 folyamán Vajdaság Szocialista Autonóm Tartomány addigi vezetőségének tagjai lemondtak funkcióikról, helyükre pedig a Jugoszláv Kommunista Szövetség Slobodan Miloševićhez hű emberei kerültek, akik megszavazták Szerbia alkotmány-módosítását, amelyben a tartomány lemond hatásköreiről, amit Dimitrije Boarov „Vajdaság politikai öngyilkosságának” nevez (BOAROV 2012: 207). Az addig vajdasági hatáskörök szerbiai köztársasági szintre helyeződtek át, és kizárólag Szerbia alkotmányát tekintve relevánsnak a vajdasági státútum értelmében hozott rendeletek hatályon kívül kerültek. Ilyen sorsra jutott a nemzetiségi nyelvek környezetnyelvekként való oktatásáról hozott szabályozás is.<sup>10</sup> „Halálra volt ez ítélve, nem volt ennek jövője, nem támogatták, főleg Tito halála után el lett felejtve,” mondta Klára, egy a tantárgyat évekig oktató magyartanár.

A tantárgy a nyolcvanas évek végére már veszített népszerűségéből, ami a kort jellemző erősödő nacionalizmus fényében nem meglepő. „A jugoszláviai valóságot ma a nemzeti fölülkerekedése jellemzi az osztállyal szemben,” állította a VKSZ TB NKVFT (Rezime... 1989). „A környezetnyelv, elsősorban a magyar nyelv önkéntes tanulása a délszláv tanulók részéről az utóbbi években komoly válságba került. Pedig a hetvenes évek közepétől szorgalmazott kölcsönös nyelvtanulás [...] bizonyos fokú hozzájárulást jelenthetett volna az egyenrangú nyelvhasználat megvalósításához Vajdaságban. Szabadka ezen a téren is élen járt: itt ugyanis majdnem százszázalékosan megvalósult a kölcsönös nyelvtanulás. Az 1992-ben a délszláv szülők körében végzett közvéleménykutatás eredményei azonban már lesújtók voltak: a megkérdezettek mindössze egyharmada igényelte gyermeke számára a magyar nyelv fakultatív oktatását. A kialakult kedvezőtlen légkört, a kisebbségekhez és azok nyelvéhez való megváltozott viszonyulást hűen tükrözi a szülők ilyen állásfoglalása. A helyzet rosszabbodásához hozzájárult az Oktatási Minisztérium rendelkezése is, miszerint a környezetnyelv tanításának költségeit az anyagilag elszegényedett közösségekre ruházta át” (TÓTH 1994: 66). Ezután egyes iskolák helyi költségvetésből vagy önerőből még megszervezték a tantárgyat, vagy átalakították az anyanyelv-ápolás nevű, választható tantárggyá, amely már jóval kevesebb intézményes támogatást kapott, és amelynek célcsoportja más volt, mint a magyar mint környezetnyelv: amint a tantárgy neve is sugallja, olyan tanulók számára tervezték, akik

nemzetileg vegyes családból származtak, vagy magyar anyanyelvűekként jártak szerb(horvát) tannyelvű tagozatra, tehát valamennyire ismerték a magyar nyelvet, de nem annak standard, irodalmi változatát. A környezetnyelvvél ellentétben az anyanyelvápolás keretében a kisebbségi nyelveket tehát nem lehetett, illetve nem lehet (a tantárgy egyes iskolában ma is létezik) kezdőként tanulni.

A magyarra mint környezetnyelvre, akárcsak a szocialista Jugoszlávia más gyakorlataira (ERDEI 2004, GRUBER 2017) való emlékezés nosztalgikus tónusát felerősített az utána következő évtizedekben történetekkel, az ország fölbomlását kísérő háborúkkal, gazdasági embargóval, a nacionalizmus felerősödésével való viszonyítás. A tanulmányban vizsgált kölcsönös nyelvtanulási gyakorlatot interjúalanyaim a kilencvenes évekből rendszerrel, de a jelenlegi helyzettel szembeni kritikaként is használják. „Akkor [a kilencvenes években] a társadalom minden szegmentuma teljes átalakuláson ment keresztül”, fogalmazott egy torontálvásárhelyi szerb nemzetiségű interjúalany, Jelena. Az emlékezetet azonban az identitás és a kollektív élmények is meghatározzák, így míg a szerb anyanyelvű beszélgetőtársaim többnyire általánosabb kontextusba helyezték a magyar nyelv tanulását, és azt emelték ki, hogy elsajátítása, mint minden egyes nyelv, kincs, mert „ahány nyelvet tudsz, annyi embert érsz”, addig a magyar anyanyelvűek a magyar környezetnyelvként való tanulását a helyi környezetre nézve tartották relevánsnak, továbbá a vajdasági nemzetek közötti tolerancia és jó viszony jeleként értelmezték.

## IRODALOM

### Szakirodalom

- ARDAJ, Lajos. 1996. Hungarians in Serb-Yugoslav Vojvodina since 1944. *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, 3., 467–482.
- BOAROV, Dimitrije 2012. *Vajdaság politikai története*. Forum Könyvkiadó, Újvidék.
- DAVID, Lea 2014. Impression Management of a Contested Past: Serbia's Evolving National Calendar. *Memory Studies*, 4., 472–483.
- DOROTICH, Daniel A. 1978. Ethnic Diversity and National Unity in Yugoslav Education: The Socialist Autonomous Province of Vojvodina. *Compare: A Journal of Comparative and International Education*, 1., 81–92.
- DUDA, Igor 2015. *Danas kada postajem pionir – Djetinjstvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma*. Svečilište Jurja Dobrile–Srednja Europa, Pula–Zagreb.
- ERDEI, Ildiko 2004. „The Happy Child” as an Icon of Socialist Transformation: Yugoslavia's Pioneer Organization. In LAMPE, John R.–MAZOWER, Mark (eds.): *Ideologies and National Identities: The Case of Twentieth-Century Southeastern Europe*. Central European University Press, Budapest–New York, 154–171.

<sup>10</sup> Köszönettel tartozom Milivoj Bešlinnek a kort jellemző bonyolult események közötti eligazodásban és az összefoglalásukban nyújtott segítségért.

- GRUBER Enikő 2017. *A délvidéki – vajdasági magyarság identitásának története a Pionírújság szövegei alapján*. Doktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- HORNYÁK Árpád 2008. A jugoszlávai különút kisebbségpolitikai következményei. A vajdasági autonómia és a magyarok 1945–1989. In BÁRDI Nándor (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Gondolat Kiadó–MTA, Budapest, 250–256.
- JOVIĆ, Dejan 2003. Yugoslavism and Yugoslav Communism: From Tito to Kardelj. In DJOKIĆ, Dejan (ed.): *Yugoslavism: Histories of a Failed Idea, 1918–1992*. The University of Wisconsin Press, Madison, 157–181.
- KRAUSZ, Tamás 2015. *Reconstructing Lenin: An Intellectual Biography*. Monthly Review Press, New York.
- LAIHONEN, Petteri–TÓDOR, Erika Mária 2017. The Changing Schoolscape in a Szekler Village in Romania: Signs of Diversity in Rehungarianization. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 3., 362–379.
- MALEŠEVIĆ, Miroslava 1984. Prijem u pionirsku organizaciju. *Etnološke sveske*, 73–82.
- MIHAJLOVIĆ TRBOVC, Jovana–PAVASOVIĆ TROŠT, Tamara 2013. Who Were the Anti-Fascists? Multiple Interpretations of WWII in Post-Yugoslav Textbooks. In KARNER, Christian–MERTENS, Bram (eds.): *The Use and Abuse of Memory: Interpreting World War II in Contemporary European Politics*. Transaction Publishers, Piscataway, 173–191.
- ÓZER Ágnes 2011. Rehák Lászlóról 2011-ben. *Létünk*, 2., 39–48.
- PAVASOVIĆ TROŠT, Tamara 2018. Teaching the National through Geography and Nature: Banal Nationalism in Primary Schools in Serbia and Croatia. In POLESE, Abel–SELIVERSTOVA, Oleksandra–PAWLUSZ, Emilia–MORRIS, Jeremy (eds.): *Informal Nationalism After Communism: The Everyday Construction of Post-Socialist Identities*. IB Tauris, London, 57–82.
- PAVASOVIĆ TROŠT, Tamara 2019. Remembering the Good: Constructing the Nation through Joyful Memories in School Textbooks in the Former Yugoslavia. *Memory Studies*, 1., 27–45.
- PAVLOWITCH, Stevan K. 2003. Serbia, Montenegro and Yugoslavia. In DJOKIĆ, Dejan (ed.): *Yugoslavism: Histories of a Failed Idea, 1918–1992*. The University of Wisconsin Press, Madison, 57–70.
- PEJIĆ, Irena 2016. Nacionalna istorija u školskim udžbenicima: od jugoslovenske do nacionalističke interpretacije. *Arhiv* 1-2., 171–187.
- SKUTNABB-KANGAS, Tove 1999. Education of Minorities. In FISHMAN, Joshua A. (ed.): *Handbook of Language and Ethnic Identity*. Oxford University Press, Oxford, 42–59.
- STOJANOVIĆ, Dubravka 2004. Construction of Historical Consciousness: The Case of Serbian History Textbooks. In TODOROVA, Maria (ed.): *Balkan Identities: Nation and Memory*. C. Hurst & Co Ltd., London, 327–338.

- TÓTH Lajos 1994. *Magyar nyelvű oktatás a Vajdaságban 1944-től napjainkig*. Életjel, Szabadka.
- VUČETIĆ, Radina 2004. ABC Textbooks and Ideological Indoctrination of Children: Socialism „Tailor-made for Man” or „Child Tailor-made for Socialism”? In NAUMOVIĆ, Slobodan–JOVANOVIĆ, Miroslav (eds.): *Childhood in South East Europe: Historical Perspectives on Growing Up in the 19th and 20th Century*. LIT Verlag, Münster, 249–263.
- YOUNG, James E. 1993. *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*. Yale University Press, New Haven.
- ZERUBAVEL, Eviatar 2003. Calendars and History: A Comparative Study of the Social Organization of National Memory. In OLICK, Jeffrey K. (ed.): *States of Memory: Continuities, Conflicts, and Transformations in National Retrospection*. Duke University Press, Durham, London, 315–337.

### Korabeli kiadványok

- BÁLINT István 1971. A nemzetek és nemzetiségek az alkotmányfüggelékben. *Híd*, 4., 489–501.
- KARDELJ, Edvard 1981. *The Nations and Socialism*. Socialist Thought and Practice, Belgrade.
- LENIN, Vlagyimir Iljics 1917. Beszéd a hajóhad első oroszországi kongresszusán, 1917. november 22-én (december 5-én). In REHÁK László–VÁRADY Tibor (szerk.): *Lenin a nemzeti kérdésről*. Forum Könyvkiadó, Újvidék.
- MAJOR Nándor 1969. Elágazó utak. *Híd* 4., 433–436.
- REHÁK László 1970. C. n. In N. N.: *Vajdaság és a nemzetiségi kérdés*. A SzKSz Vajdasági Tartományi Bizottságának 1968. február 23-i és a Szocialista Szövetség Tartományi Válaszmánya 1969. április 2-i ülésének anyaga. Forum Könyvkiadó, Újvidék.
- REHÁK László 1978. *Kisebbségtől a nemzetiségig*. Forum Könyvkiadó, Újvidék.
- REHÁK László 1988. *Nemzet, nemzetiség, kisebbség Jugoszláviában*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- VARGA, Laslo. 1974. National Equality in Education, Culture, Science and Other Social Activities”. In DRAGIĆ, Nada (ed.): *Nations and Nationalities of Yugoslavia*. Međunarodna politika, Beograd, 329–367.
- ZRENJANIN, Žarko 1982. A nemzeti kérdés Vajdaságban. In KECIĆ, Danilo (szerk.): *Válogatott írások*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 244–247.



**Levéltári dokumentumok – Vajdasági Levéltár, Újvidék, RS 002 F.  
334. Pokrajinski komitet Saveza komunista Vojvodine**

- BUCU, Petar 1967. In Sastanak Komisije PK SKV za međunacionalne odnose (hozzászólás), Pokrajinski komitet Saveza komunista Vojvodine, 2. VI 1967.
- ENGLER 1967. In Reprodukcijska sa magnetofonske trake sa sastanka o međunacionalnim odnosima, koji je održan u Opštinskom komitetu SKS (hozzászólás) – Zrenjanin dana 27. VI 1967.
- GLUMAC, Slobodan 1971. In Sastanak Komisije PK SKV za međunacionalne odnose (hozzászólás), Pokrajinski komitet Saveza komunista Vojvodine, 17. IX 1971.
- JONJIĆ, Jelena 1975. In Zajednički prošireni sastanak Komisije Predsedništva PK SKV za politiku nacionalne ravnopravnosti i međunacionalne odnose i Komisije PKV SSRMV za međunacionalne odnose (hozzászólás), Pokrajinski komitet Saveza komunista Vojvodine, 30. VI 1975.
- MIJATOV, Joca 1975. In Zajednički prošireni sastanak Komisije Predsedništva PK SKV za politiku nacionalne ravnopravnosti i međunacionalne odnose i Komisije PKV SSRMV za međunacionalne odnose (hozzászólás), Pokrajinski komitet Saveza komunista Vojvodine, 30. VI 1975.
- Odluka o utvrđivanju nastavnog plana i programa mađarskog jezika kao nematernjeg u osnovnoj školi u kojoj se nastava izvodi na srpskohrvatskom jeziku 1971. Službeni glasnik Savezne Republike Srbije 48.
- POPIN, Vladimir 1974. In Sastanak Komisije PK SKV za međunacionalne odnose (hozzászólás), Pokrajinski komitet Saveza komunista Vojvodine, 3. IV 1974.
- POPOVIĆ, Slobodan 1967. In Reprodukcijska sa magnetofonske trake sa sastanka o međunacionalnim odnosima (hozzászólás), koji je održan u Opštinskom komitetu SKS – Zrenjanin dana 27. VI 1967.
- Rezime rasprave sa 6. sastanka PK SKV na kome je razmatrano stanje međuetničkih odnosa i zadaci Saveza komunista Vojvodine, Sastanak Komisije za razvoj nacionalnih odnosa, Pokrajinski komitet Saveza komunista Vojvodine, 13. VI 1989.
- SELI, Istvan 1971. In Stenografske beleške sa zajedničkog sastanka Komisije PK SKV za međunacionalne odnose i Komisije PK SKV za nauku, kulturu i obrazovanje (hozzászólás), 23. IX 1971.
- Stanje i aktuelni problemi školovanja učenika pripadnika narodnosti u Socijalističkoj autonomnoj pokrajini Vojvodini 1972. Socijalistička autonomna pokrajina Vojvodina – Prosvetni savet, Novi Sad. Pokrajinski komitet Saveza komunista Vojvodine.
- VARADI, Tibor 1971. In PK SKV Komisija za međunacionalne odnose, Savetovanje sa komunistima koji se nalaze na odgovornim funkcijama na Novosadskom univerzitetu (hozzászólás), Pokrajinski komitet Saveza komunista Vojvodine, 4. XI 1971.

**Idézett tankönyvek**

- HORVÁTH Emília 1979. *Tanuljunk magyarul! A szerbhorvát tannyelvű egységes középfokú nevelési és oktatási szervezet I. osztálya számára.* Haladóknak. Tankönyvkiadó Intézet, Újvidék.
- HORVÁTH Emília 1982. *Tanuljunk magyarul! A magyar nyelv mint a környezet nyelve tanítására az egységes középfokú nevelés és oktatás I. osztálya számára.* Haladóknak. Tankönyvkiadó Intézet, Újvidék.
- KLEMM Márta–KLEMM József 1987. *Tanuljunk magyarul! Tankönyv a magyarnak mint környezeti nyelvnek az oktatásához az általános iskolák 3. osztálya számára.* Tankönyvkiadó Intézet, Újvidék.
- KLEMM Márta–KLEMM József 1988. *Tanuljunk magyarul! Tankönyv a magyarnak mint környezeti nyelvnek az oktatásához az általános iskolák 3. osztálya számára.* Tankönyvkiadó Intézet, Újvidék.
- KORHECZ Illés–HAJNAL József–KÓSPÁL László 1977. *Tanuljunk magyarul! A 7. osztályos szerbhorvát anyanyelvű tanulók részére.* Tartományi Tankönyvkiadó Intézet, Novi Sad.
- KORHECZ Illés–HAJNAL József 1979. *Tanuljunk magyarul! Tankönyv a szerbhorvát anyanyelvű 5. osztályos tanulók számára.* Tartományi Tankönyvkiadó Intézet, Novi Sad.
- KORHECZ Illés–HAJNAL József 1981. *Tanuljunk magyarul! Tankönyv a szerbhorvát anyanyelvű 5. osztályos tanulók számára.* Tartományi Tankönyvkiadó Intézet, Novi Sad.
- KORHECZ Illés–KÓSPÁL László 1974. *Tanuljunk magyarul! A szerbhorvát anyanyelvű 5. osztályos tanulók részére.* Tartományi Tankönyvkiadó Intézet, Novi Sad.
- LETSCHECH Erich 1969. *Tanuljunk magyarul! Učimo mađarski. A szerbhorvát anyanyelvű 6. osztályos tanulók részére.* Tartományi Tankönyvkiadó Intézet, Novi Sad.
- LETSCHECH Erich–VARGA Zoltán 1979. *Tanuljunk magyarul! A szerbhorvát tannyelvű általános iskolai nevelés és oktatás 6. osztálya számára.* Tankönyvkiadó Intézet, Novi Sad.
- MÉSZÁROS Mária–MAGYAR János 1979. *Tanuljunk magyarul! A szerbhorvát tannyelvű egységes középfokú nevelési és oktatási szervezetek I. osztálya számára.* Tankönyvkiadó Intézet, Újvidék.
- MÉSZÁROS Mária–SAFFER Veronika–VINCE Ilona 1988. *Tanuljunk magyarul! Tankönyv a magyarnak mint környezeti nyelvnek az oktatásához az általános iskolák 4. osztálya számára.* Tankönyvkiadó Intézet, Újvidék.
- MÉSZÁROS Mária–SAFFER Veronika–VINCE Ilona 1989. *Tanuljunk magyarul! Tankönyv a magyarnak mint környezeti nyelvnek az oktatásához az általános iskolák 4. osztálya számára.* Tankönyvkiadó Intézet, Újvidék.
- SÁROSI Károly 1968. *Tanuljunk magyarul! Tartományi Tankönyvkiadó Intézet, Novi Sad.*

- SÁROSI Károly 1980. *Tanuljunk magyarul! Általános iskolai nevelés és oktatás 3. osztály.* Tankönyvkiadó Intézet, Újvidék.
- SÁROSI Károly–BARASICS Ilona 1981. *Tanuljunk magyarul! Tankönyv a szerbhorvát tannyelvű általános iskolai nevelés és oktatás negyedik osztálya számára.* Tankönyvkiadó Intézet, Újvidék.
- SÁROSI Károly–BARASICS Ilona 1983. *Tanuljunk magyarul! Tankönyv a szerbhorvát tannyelvű általános iskolai nevelés és oktatás negyedik osztálya számára.* Tankönyvkiadó Intézet, Újvidék.
- SÁROSI Károly–BARASICS Ilona 1985. *Tanuljunk magyarul! Tankönyv a szerbhorvát tannyelvű általános iskolai nevelés és oktatás negyedik osztálya számára.* Tankönyvkiadó Intézet, Újvidék.
- SÁROSI Károly–BARASICS Ilona 1987. *Tanuljunk magyarul! Tankönyv a szerbhorvát tannyelvű általános iskolai nevelés és oktatás negyedik osztálya számára.* Tankönyvkiadó Intézet, Újvidék.
- SÁTAI Pál 1974. *Tanuljunk magyarul! Učimo mađarski. A 7. osztályos szerbhorvát anyanyelvű tanulók számára.* Tartományi Tankönyvkiadó Intézet, Újvidék.
- SÁTAI Pál 1981. *Tanuljunk magyarul! Magyar nyelvtan a szerbhorvát tannyelvű általános iskolai nevelés és oktatás 5. és 6. osztálya számára.* Tankönyvkiadó Intézet, Újvidék.
- SOLYMOSY KURUNCI Viktória–SOLYMOSY Lajos 1987. *Tanuljunk magyarul! Tankönyv a magyarnak mint környezeti nyelvnek az oktatásához az általános iskolák 7. osztálya számára.* Tankönyvkiadó Intézet, Újvidék.
- SOLYMOSY KURUNCI Viktória–SOLYMOSY Lajos 1989. *Tanuljunk magyarul! Tankönyv a magyarnak mint környezeti nyelvnek az oktatásához az általános iskolák 7. osztálya számára.* Tankönyvkiadó Intézet, Újvidék.
- SÜLI Izabella–VAJDA József 1977. *A szerbhorvát tannyelvű középiskolák II. osztálya számára. Kezdőknek.* Tartományi Tankönyvkiadó Intézet, Újvidék.
- S. ZUBEK Jolán 1979. *Magyar nyelvkönyv a szerbhorvát tannyelvű egységes középfokú nevelési-oktatási szervezet II. osztálya számára. Haladók részére.* Tankönyvkiadó Intézet, Újvidék.
- S. ZUBEK Jolán 1983. *Magyar nyelvkönyv a szerbhorvát tannyelvű egységes középfokú nevelés és oktatás II. osztálya számára. Haladók részére.* Tankönyvkiadó Intézet, Újvidék.
- S. ZUBEK Jolán–HORVÁTH Emília 1975. *Tanuljunk magyarul! Magyar nyelvkönyv a szerbhorvát anyanyelvű tanulók számára a középiskolák I. és II. osztályában.* Tartományi Tankönyvkiadó Intézet, Újvidék.
- VAJDA József 1975. *Tanuljunk magyarul! Tankönyv a szerbhorvát anyanyelvű 8. osztályos tanulók számára.* Tartományi Tankönyvkiadó Intézet, Újvidék.
- VAJDA József 1978. *Tanuljunk magyarul! A 8. osztályos szerbhorvát anyanyelvű tanulók részére.* Tartományi Tankönyvkiadó Intézet, Újvidék.
- VAJDA József 1980. *Tanuljunk magyarul! Magyar nyelvtan a szerbhorvát tannyelvű általános iskolai nevelés és oktatás 7. és 8. osztálya számára.* Tankönyvkiadó Intézet, Újvidék.

- VAJDA József 1982. *Tanuljunk magyarul! Olvasókönyv a magyarnak mint környezeti nyelvnek a tanításához az általános iskolai nevelés és oktatás 8. osztálya számára.* Tankönyvkiadó Intézet, Újvidék.
- VAJDA József 1986. *Tanuljunk magyarul! Olvasókönyv a magyarnak mint környezeti nyelvnek az oktatásához az általános iskolák 6. osztálya számára.* Tankönyvkiadó Intézet, Újvidék.
- VAJDA József 1989. *Tanuljunk magyarul! Olvasókönyv a magyarnak mint a környezet nyelvének a tanításához az általános iskolai nevelés és oktatás 8. osztálya számára.* Tankönyvkiadó Intézet, Újvidék.
- VARGA Zoltán 1984. *Tanuljunk magyarul! Olvasókönyv a szerbhorvát tannyelvű szakirányú oktatás és nevelés IV. osztálya (II. évfolyama számára).* Tankönyvkiadó Intézet, Újvidék.
- VARGA Zoltán 1986. *Tanuljunk magyarul! Olvasókönyv a magyarnak mint környezeti nyelvnek az oktatásához az általános iskolák 6. osztálya számára.* Tankönyvkiadó Intézet, Újvidék.
- VARGA Zoltán–HORVÁTH Mátyás 1990. *Tanuljunk magyarul! Tankönyv a magyarnak mint nem anyanyelvnek az oktatásához a középfokú oktatás és nevelés IV. osztálya számára.* Tankönyvkiadó Intézet, Újvidék.

## 4. A Magyar Szó az 1945 és 1989 közötti időszakban

ZAKINSZKY TOMA VIKTÓRIA

### BEVEZETŐ

A kommunikáció önmagában se nem jó, se nem rossz. Nem nevezhető a társadalom erkölcsisége lakmuspapírjának sem. Christian Fuchs médiakutató a kommunikációs helyzetet a következő módon magyarázza: amikor egy önkéntes tűzoltóbrigád tagjai kommunikálnak egymással a célból, hogy kimentsenek egy gyermeket az égő házból, ezt altruisztikus társadalmi tettként értékeljük, de egy öngyilkos merénylő csoportnak is kommunikálnia kell egymás között, hogy a tervezett tömegmészárlást koordinálják, mely természetesen szélsőséges és elfogadhatatlan társadalmi tettnek minősül. A kommunikáció a társadalmi kapcsolatok összességének szükséges szimbolikus mediációja. Egy olyan szimbolikus képződmény, amely társadalmi kapcsolatokat teremt és tart fenn. Alapvető, megkerülhetetlen eleme minden társadalmi rendszernek, célja pedig a társadalmi viszonyok rendezése. Általánosságban elmondhatjuk, a kommunikáció minden fajtája, illetve a megértés a kommunikáció szintjén a célzatos cselekvés egyik formája: a nyelvet használva kapcsolatot teremtünk más emberekkel, és közös képet alkotunk a világról. A kommunikáció a modern társadalmakban nem egy függetleníthető, ártatlan szféra: az ideológiák a kommunikáció és a nyelv eszközorientált formái – a nyelvet és a jelentéstartalmat eszközként használják fel a kizsákmányolás és a mások felett való uralom igazolására. Így válik a kommunikáció a dominancia eszközévé (FUCHS 2016: 189).

Az olvasó a címet, majd a bevezetőt olvasva felteheti a kérdést, miért kell Fuchsszal együtt a szociológia bugyraiba mélyednünk, amikor az 1945 és 1989 közötti vajdasági magyar sajtóról van szó? Nos, el kell ismernem, hogy az időszakra vonatkozó tanulmányokat olvasva nem tudtam megállni, hogy ne tegyek egy kis kitérőt, és ne invitáljam az olvasót is ebbe az irányba. A tanulmány eredeti kiindulópontja ugyanis, a szerkesztéspolitikai vizsgálata a tulajdonjogi viszonyok fényében, e kutatás vonatkozásában értelmét veszítette. A tulajdonjogi viszonyok látszatos átformálása, a szocialista öngazgatás bevezetése a médiában, a sztálinista ideológiától való eltávolodás és a „majdnem a demokrácia felé vezető út” ugyanis aláássák az ilyen irányú elemzést, amely a különböző tulajdonosi struktúrákra és azok szerkesztéspolitikára gyakorolt hatására alapoz. Az állami tulajdonban lévő média esetében, még akkor is, ha – amint az a jugoszláv tagköztársaságokban, így a szerbiai és vaj-

dasági sajtóban is elvben működött – öngazgatás van a médiainstítúción belül, a gyakorlatban az éppen aktuális politikai hatalom „szerkesztéspolitikája” dominál. Tehát ilyen értelemben a szerkesztéspolitika nem definiálható a tulajdonjogi viszonyok törvényes rendezésének fényében, sokkal inkább az aktuálpolitika és az egyes politikai klikkek tényleges hatalmának függvényeként. A kiindulópont és a figyelem súlypontja ezért átkerült médiaelméleti síkra, mivel enélkül bajos lenne értelmezni a jugoszláviai sajtóban és a vajdasági magyar sajtóban uralkodó viszonyokat 1945 és 1989 között.

Innen tehát a bevezetőben elsőre homályosnak tűnő szociológiai digresszió, de remélem a tanulmány további olvasása megmagyarázza majd a fentieket, és megfelelő kontextusba helyezi, miután érthetővé válik, miért fontos mindvégig szem előtt tartani a média kiemelt szerepét a társadalmi életben általában, illetve egy olyan rendszerben, amelyben a tömegkommunikációs rendszer nem egyetlen meghatározott ideológiai sík mentén épült fel. Sem a nyugati, demokratikus és definiált tulajdonjogi struktúrával rendelkező sajtó, sem a dogmatikus, kommunista propaganda nem illik rá a jugoszláviai sajtóra ebben az időszakban. Valahol a kettő között lavírozik a jugoszláv média, ezen belül a vajdasági magyar média kisebbségi volta pedig még összetettebbé teszi az elemzésre váró mediaképet.

Az 1945 és 1989 közti időszakot áttekintő tanulmány elsősorban azt vizsgálja, hogyan illeszkedett vagy nem illeszkedett bele a vajdasági magyar nyelvű sajtó abba a kommunikációs irányzatba, amely a titói Jugoszláviában a médiát uralta. Nem beszélhetünk egyetlen általános trendről, mivel különböző időszakokban különböző irányba fordult el a jugoszláv sajtó útja. Emellett különbözőképpen alakult egy-egy tagállamban a médiumok sorsa, illetve a későbbiekben láthatjuk, hogyan emelkedett ki egy-egy kirívó eset a pártpropaganda által uralt médiában, melyet nyugati – főleg amerikai – kutatók a sajtószabadság mérőföldköveiként emlegetnek, pl. Milovan Đilas esete, melyről Carter Bryan részletesen ír a jugoszláv médiát elemző tanulmányában. Milovan Đilas már 1952 novemberében hangot adott a véleményének, miszerint garantálni kellene a sajtó és a véleménynyilvánítás szabadságát, és senkit sem szabad üldözni a nézetei miatt. Tette mindezt Tito bizalmasaként, az Agitprop vezető embereként. Cikksorozatban bírálta a Jugoszláv Kommunista Pártot, és kimondta: a Pártra nincs tovább szükség a szocializmus építéséhez. A cikkei nagy botrányt okoztak, aminek a vége az lett, hogy kidobták a Párt Központi Bizottságából. Mikor két évvel később ismét megpróbálkozott cikkei publikálásával, egyetlen újság vagy kiadó sem volt hajlandó erre. 1955-ben két és fél év börtönbüntetésre ítélték, amit végül három év felfüggesztettre módosítottak. 1956-ban Franciaországban letartóztatták, ismét három év börtönre ítélték, majd az Egyesült Államokban megjelent cikke miatt titkos tárgyaláson ezt az ítéletet további hét évvel toldották meg (BRYAN 1966).

Több kutató a jugoszláviai sajtót ebben az időszakban egyedülálló példaként említi. Egy olyan mediaképről van szó, amely nem illeszthető sem a kommunista propaganda, sem a nyugati piaciorientált, sem az államhatalom egyik ellenőrző mechanizmusaként működő nyugati sajtó alkotta „sütőformába”. Jugoszlávia

tömegkommunikációs rendszere rendkívül decentralizált és emiatt fragmentált is volt. Minden szövetségi köztársaság szabadon rendelkezett a saját médiainstítúción felett és saját különálló törvénykezésével összhangban szabályozta azok működését, mivel nem volt szövetségi médiatörvény, s minden tagköztársaságnak volt legalább egy napilapja, amely a hatalom szószólója volt (RADOJKOVIĆ 1994). A médiapiac tagoltsága annak többnyelvűségéből is eredt, ugyanakkor az ország többnemzetiségű volta a szocialista társadalom erényeként szerepelt az állami médiainstítúciónak által közvetített tartalmakban. A Tanjugnak, az egyetlen szövetségi médiainstítúciónak a tagköztársaságonkénti központjai is autonóm instítúciónaként működtek.

A vajdasági magyar sajtó szempontjából meghatározó időszak volt ez, hiszen a korábbi, helyi lapokkal szemben az első regionális terjesztésű napilap létrejöttét éppen a titói politikának köszönheti. Megszületett valami, amire eddig nem volt példa, egy vajdasági szintű magyar nyelvű napilap, amely immár nem csupán egy-egy település vagy község területén jutott el a magyar olvasókhoz, hanem tartományi szinten terjesztették.

#### A SZTÁLINISTA KORSZAK – A JUGOSZLÁVIAI SAJTÓ MINT A KOMMUNISTA PROPAGANDA ESZKÖZE

A második világháború utáni években Jugoszláviában az általános hangulat nem kedvezett a szabad véleménynyilvánításnak. A Kommunista Pártnak meg kellett szilárdítania az új rezsimet az osztályharc szellemében definiált ellenségekkel szemben otthon és külföldön egyaránt, éppen ezért tilos volt bármilyen ellenzéki politikai tömörülés és véleménynyilvánítás, egyszóval ügyeltek minden megmozdulás elfojtására, amely kárt okozhatott volna a kemény küzdelmek árán kiépített kommunista hatalomnak. Az 1946. január 31-ei Alkotmány nagyrészt Sztálin 1936-os alkotmánymodelljét követte, és habár első látásra a polgári jogok egész listáját felsorakoztatta, köztük a sajtószabadságra és szabad véleménynyilvánításra való jogot, (sőt, a 27-es cikkely az új szervezetek alapítását és a gyülekezési jogot is biztosította), a gyakorlatban ez tulajdonképpen semmit nem jelentett (KEMPERS 1967: 6). Ebben az időszakban a közélet minden egyes szegmentuma, köztük a tömegkommunikáció is a Párt szigorú ellenőrzése alatt állt, és szigorúan központosított hatalmi berendezkedés jellemezte Jugoszláviát egészen a Sztálinnal történt szakításig, vagyis 1948-ig.

Jugoszlávia a második világháború után elindult a szovjet típusú államszocialista rendszer kiépítésének útján, mind a gazdaság, mind a társadalom megszervezése, így a média vonatkozásában is. Ezt a központosított hatalmat, a „mindent és mindenkit ellenőriznek” légkört támogatták a gazdasági intézkedések, a hatalom kontrollálta szerkesztő- és igazgatóbizottságok, a kinevezések, a közvetlenül a hatalom ellenőrzése alá vont információáramlás, a cenzúra, a másként gondolkodók megfélemlítése és üldözése. A tömegkommunikáció alakítói a leninista álláspontot

képviselték, mely szerint a média a társadalom szolgálatában kell, hogy álljon, pontosabban az osztályharc sikerrevitele kell, hogy legyen a fő feladata, és a munkásosztályt szolgálva oktatnia és vezetnie (irányítania) kell azt. Szovjet mintára a Pártot a társadalom „motorjaként” határozták meg, több ékszíjjal felvértezve: ezek az államhatalmi struktúrák, a szövetkezetek, az ifjúsági szervezetek és a tömegmédia. Ezek közül a média jelentette a legfőbb prioritást, melyet közvetlen irányítás alatt kellett tartani (KEMPERS 1967: 7).

Ezekben a sajtószabadságot nem ismerő időkben, a legkiterjedtebb pártpropaganda idején született, és tette meg első lépéseit a vajdasági magyarok máig egyetlen napilapja, akkor még *Szabad Vajdaság* címen. Még tartott tehát a második világháború, amikor már megalapították a *Szabad Vajdaságot*, 1944. december 24-én jelent meg az első száma. 1945. szeptember 27-étől kezdve a lap már *Magyar Szó* néven jelent meg.

„Új hatalom volt kialakulóban, s ennek létrehozásához és megszilárdításához nyilvánvalóan szükség volt megnyerni a megmaradt és itt maradt tekintélyes, 420 vagy talán 450 ezernyi lélekszámú magyarságot is. Ehhez egyik eszközként szolgálhatott a magyar nyelven kiadott újság, amely éppen karácsonyra jelent meg, új rend és új korszak kezdetét jelezve, s utalva a testvériség-egység eszméjére, amely utána épült is évtizedekig, mígnem véres háborúba fordulva dőlt romba” (FODOR 2014: 9) – írja Fodor István, majd hozzáteszi, hogy, mint később kiderült, a Párt a *Szabad Vajdaság* megalapításakor korántsem egy független magyar napilap kiadására gondolt, hanem a szerbhorvát nyelvű újság, a *Slobodna Vojvodina* magyar nyelvű megjelentetésére (FODOR 2014: 13).

A vajdasági magyar napilap tehát a megszületésekor nem azzal a céllal jött létre, amelyet ma a cégérére tűz, hogy napról napra, mintegy közszolgálati médiumként tájékoztassa a tartományban élő magyarokat az őket érintő dolgokról, eseményekről. Azért jött létre, hogy „megnyerje” a háború után Vajdaságban maradt magyarságot az „ügynek”, az új államberendezésnek, tehát egyértelműen pártpropaganda céljából. A fordítói habitustól Fodor szerint már a kezdeti felállásban menekültek a napilap újságírói, hiszen a második világháborút megelőzően mégis csak létezett Vajdaságban egy polgári hagyományokra épülő újságírás, amely ugyan csupán lokális, esetleg egy-egy nagyobb település köré csoportosuló lakosság körében terjesztett lapokban merült ki, akkor is autonóm magyar nyelvű újságírás volt. Ezzel szemben egy szerbiai újság tartalmának magyarra fordítása méltóságon aluli volt az újságírók számára. Bogdánfi Sándor 1985-ben, az akkor negyvenéves lapot méltatva így beszélt: „Amellett, hogy érvényre juttatja a Jugoszláv Kommunista Párt programelveit és politikáját, a *Magyar Szó* nemcsak hírközlő, nemcsak közvélemény-formáló szerepet tölt be, hanem mozgósít is, aktív résztvevője a társadalmi és politikai folyamatoknak, és felelős a folyamatok alakulásáért. Hatása tehát túlhalad az általános ismeretterjesztő kereteken, s a dolgozó ember felszabadítását, humanizálását szolgálja” (idézi MÁK 2015: 193). Miután idézte Bogdánfit, Mák Ferenc tanulmányában felveti a kérdést: „vajon a jugoszláviai egypártrendszer idején, az 1944–1989 közötti időkben a jugoszláviai magyarság ügyét szolgálta-e a

*Magyar Szó*? Segítette-e a közösséget a boldogulásában, az útkeresésében, jogainak érvényesítésében? Mivel járult hozzá a kommunista pártfegyelemnek alávetett napilap a délvidéki magyarság megmaradásához és boldogulásához? Kétségtelen, hogy a *Magyar Szó* magyar nyelven tájékoztatta a kezdetben félmilliónyi, majd egyre fogyatkozó olvasóit. Ám az is bizonyos, hogy az egypártrendszer idején a nemzeti létkérdések elfedésével és elhallgatásával jelentősen hozzájárult a magyar közösség talajvesztéséhez, tanácsalanságához és megfogyatkozásához. Azzal, hogy esetenként akadályozta a nemzeti történelemmel és a közösségi hagyományokkal kapcsolatos kérdések fölvetését, mérhetetlen károkat okozott az olvasóinak” (MÁK 2015: 202).

A kommunista sajtókoncepció szerint, amely a sztálinista időszakként emlegett néhány év jugoszláviai sajtójára is érvényes, az állam teljes mértékben ellenőrzi a médiát a nép jóléte érdekében. A tömegkommunikációban is szükségesnek tartották a magántulajdon teljes felszámolását. A hatalom által irányított média pozitív gondolatokat ébreszt egy erős, összetartó társadalom kialakítására, és ugyanúgy a média szerepkörébe tartozik a nép tájékoztatása, oktatása, szórakoztatása, motiválása és mozgósítása. Ugyanakkor bátorítja a közösséget, hogy jelezze, milyen médiatartalmak érdeklik – tehát az autoritárius rendszerek médiájával szemben a kommunikáció nem csupán egyirányú, hanem kétirányú. A kommunista sajtókoncepció szerint a média feladata az állam és a kommunizmus, illetve a kommunista pártelit javát szolgálni. A kommunizmus eszméivel szembemenni bűn. További ismertetőjegye a kommunista médiának, hogy a hatalom alsóbb szintjeit szabad kritizálni, de az állam egészét tilos (SIEBERT 1963).

Az újság Fodor István összefoglalása szerint „tájékoztatót és politikai propagandát fejtett ki tehát az új társadalmi rendszer mellett, de más szerepet is betöltött: tankönyvként, útmutatásként szolgált az iskolákban, az alsóbb politikai és hatósági szervek pedig egyféle hivatalos közlönyként hasznosíthatták, hiszen a felsőbb hatóságok álláspontjait továbbította fenntartás nélkül” (FODOR 2014: 18). Az oktatói és társadalmi nevelői céllal összhangban egy sor további lap alakult ezekben az években: az *Ifjúság Szava* 1945-ben (később *Képes Ifjúság*), a *7Nap* 1946-ban, a *Pionírújság* 1947-ben (később *Jó Pajtás*), a *Dolgozók* 1947-ben (utódja a *Családi Kör*, 1990-től magántulajdonban lévő hetilapként). A kommunista sajtókonceptiót alapul véve, nem véletlenül alakultak meg ezek a lapok sorjában: a cél az volt, hogy a társadalom minden szegmentumát a szocialista társadalom építésére oktassák, és később a szórakoztató tartalmak bevonása is ezt a célt szolgálta, és például Gertrude J. Robinson szerint ez egyfajta piaci versengést is indukált, ami a média liberalizációjára utalt a hetvenes években. Ebben van némi igazság, de inkább a többségi lapok esetében. A vajdasági magyar sajtótermékeknek ugyanis nem voltak „versenytársaik” a régióban. A regionális terjesztésű lap inkább a nyelvi önazonosság megőrzésében, a vajdasági magyarság hiteles tájékoztatásában látta a küldetését, és a fentiekben említett rövidebb-hosszabb életű mellékletek, különkiadások és különálló lapok mellett magában a *Magyar Szóban* elenyésző mennyiségű volt a szórakoztató tartalom.



## A SZABAD VAJDASÁGBÓL MAGYAR SZÓ LESZ – A PÁRTLAPTÓL A FÜGGETLENSÉG FELÉ?

Miközben 1947-ben elfogadták az első ötéves tervet, már a következő évben, 1948-ban megtörtént a szembefordulás a sztálinista politikával. Tito több kérdésben – elsősorban a Balkán-konföderáció kérdésében – szembeszegült Sztálinnal, és nem volt hajlandó Moszkva bábjaként viselkedni, ami magával vonta, hogy Jugoszlávia és a szovjet blokk 1949 őszére minden kapcsolatot megszakított egymással. A Szovjetunió és szövetségesei felbontották a Jugoszláviával kötött szerződéseiket, és gazdasági blokád alá vették Jugoszláviát. Ebben az időben még katonai konfliktus kirobbanása is fenyegetett a térségben (GULYÁS 2009: 159). A jugoszlávai belpolitikában ez egyfajta meghasonult helyzetet eredményezett, és nem volt könnyű dolga akkoriban sem a politikusnak, de adott esetben az újságírónak sem, ha meg akart felelni a hatalmi struktúrák elvárásának. Nem volt egyértelmű, hogy melyik politika viszi majd el a végén a pálmát: az addig éljenzett, szovjet alapú társadalmi berendezkedés, vagy a kialakulóban lévő szocialista önigazgatás – melynek egyébként akkoriban még senki nem látta a pontos módját.

Ezt követően a Nyugat és a Kelet közötti egyensúlyozás, egyfajta kettősség jellemezte a titói Jugoszlávia politikáját, és ez a kettősség rávetült a sajtóra, a tömegmédiára is. A *Magyar Szó* pedig ennek a tömegmédiának volt a része, bármennyire is igyekezett (ha igyekezett egyáltalán) függetlenül tájékoztatni a célközönségét: a vajdasági és később, a Kalapis által emlegetett „aranykorban” az egyetemes magyarságot is. Vébel Lajos (1957–1963), Varga László (1963–1967), Vukovics Géza (1967–1973) főszerkesztők tevékenységét tekintette a napilap aranykorának (Kalapis 1973 és 1975 között volt főszerkesztő). Ezen újvidéki napilap fényes korszakának legfőbb ismervét röviden így foglalta össze: „a *Magyar Szó* a magyar nyelvterület legjobb szerkesztett, a legtöbb információt közlő, legszabadabban lélegző napilapja volt” (KALAPIS 1994: 129).

A szovjet mintára készült médiagépezettel szembeállított, nyugati típusú demokratikus sajtó feladata az, hogy biztosítsa a szabad információáramlást, így teremtve politikailag tájékozott választópolgárokat, továbbá a sajtó a liberális sajtóelmélet szerint a polgári jogok pártatlan szószólója és védelmezője, valamint a „kormányzat ellenőre”. A kommunista ideológia a nyugati sajtót kétszínűnek és elvontan demokratikusnak, formalistának titulálta, mondván, a kapitalista, a piacgazdálkodás elvein alapuló sajtó egyáltalán nem szabad, mivel a burzsoázia uralja (KEMPERS 1967: 8).

Hogy a jugoszlávai helyzet különlegessége még inkább érezhetőbbé váljon, fontos megjegyezni, hogy a Sztálin-ellenes politika Jugoszláviában minden más kommunista országhoz képest korábban kezdődött, 1948 júniusában, Moszkva és Belgrád hirtelen szakításával. Miután kiűzték őket a Kominformból, a jugoszlávai vezetők kénytelenek voltak szövetségesre lelni a nyugati államokban, ami azt jelentette, hogy belpolitikai ügyekben is változásokat kellett eszközölniük. Az új irányvételt igazolni kellett mind az országon belül, mind külföldön. Ez ugyanakkor

azt jelentette, hogy újra kellett gondolni a sztálinista tanokat, melyekre Tito Jugoszláviája közvetlenül a második világháború után épült. Lassan megkezdődött a kezdetben megkérdőjelezhetetlen sztálinista dogmák sarokköveinek lebontása.

Mindez közvetlenül lecsapódott a *Magyar Szó*ban is. Erről tanúskodik Vukovics Géza későbbi főszerkesztő visszaemlékezése is. „Sztálin segített rajtam, hogy 1948-ban bejussak a *Magyar Szó*ba. Ugyanis, mint »toborzott« újságíró, felvételemkor a főszerkesztő és helyettese, a párttitkár és néhány rangos újságíró »rostált«. Előbb néhány »ártatlan« kérdésre kellett válaszolnom: milyen végzettséggel rendelkezem, kik-mik a szüleim, közöltem-e már valahol írást... Végül következett a kérdések kérdése: »Mi a véleményem Sztálinról?« Arról tehát, aki akkoriban valóságos eszmei hadjáratot indított az ország ellen, sőt, fegyveres beavatkozással is fenyegetőzött. Egykori postarablónak, hatalombitorlónak, aljas alaknak, kegyetlen ember- és népirtónak és hasonlóknak neveztem. Erre vallatóim összenéztek, jóindulatúan bólogattak, majd röviden közölték velem: »Fel vagy véve.« Belegondoltam, ha fél évvel előbb így befeketítettem volna a »nemzetközi proletariátus dicső vezérét«, biztosan dutyiba kerültem volna. Ha meg ezúttal dicsérő jelzőkkel illettem volna, irány a Goli otok!» – vallotta Vukovics Géza egy későbbi, nyugdíjas korában adott interjújában (FODOR 2014: 63–64).

A főszerkesztői és az újságírói sorsok számos hasonlóságot mutattak a kisebbségi sajtóban a többségi nemzet sajtóorgánumaiban dolgozókéval. Egy-egy meghurcolt újságíró vagy Goli otokra küldött főszerkesztő „a dolgok velejárója” volt ebben a korban. Kek Zsigmond és helyettese, dr. Steinfeld Sándor Goli otokra került, Thurzó Lajost mezőgazdasági témában készült írása miatt hurcolták meg 1947-ben, Németh István sem dolgozott irigylésre méltó körülmények között, hiszen a riport, a vajdasági emberről szóló cikkek lenézett újságírói műfajnak számítottak a „politikai újságírással” szemben. Szövevényes, nem igazán következetes, és legkevésbé sem észszerű döntések nyomán történtek a felelősségre vonások, ami a központosított pártstruktúra mindenkorit tettekkészségét támasztja alá, ráadásul egy olyan önmagával meghasonult rendszerben, amely ebben az átmeneti időszakban önmagát sem tudta definiálni. Látszatra nyitott, a „demokrácia útján haladó”, valójában azonban rendkívül zárt és visszahúzó közeg uralkodott akkoriban.

A jugoszlávai sajtóban eleinte félénken, majd egyre bátrabban és önbizalommal telve bírálták a sztálinista eszméket az 1950-es években. Helyettesítésül a „munkásosztály szocialista önigazgatásának” eszméje került az újságok oldalaira mint dicsőítendő politikai irányzat. Ebből építkezett többek között Tito ideológiai szakembere, Edvard Kardelj is, és Milovan Đilas is egészen 1954-ig, kegyvesztettségének idejéig. Az önigazgatás eszméje az államnélküliségben jutott volna tökélyre, és nem volt mentes a marxista elmélet gyakorlati alkalmazása szovjet mintájának éles bírálatától (KEMPERS 1967: 9), míg a másik irányvonal (bármilyen ambivalens volt is), a későbbiekben mégiscsak biztosította a sajtószabadság valamilyen formáját. Lehet, hogy akkor, abban a pillanatban ez nem volt olyan világos, legalábbis a *Magyar Szó* vezetése számára nem.

1948 elején tehát megromlott a viszony a főszerkesztő és az Agitprop között. Cenzúrázni kezdték a lapot, és a fiatal Rehák Lászlót (akit 1951-ben, annak alapításakor került a Magyar Szó Lapkiadó Vállalat élére) bízták meg a feladattal. Rehák minden nap elejétől a végéig átlapozta az újságot, és korrigált, ott, ahol kellett. Nem kellett különösebb cenzúra, az adott körülmények között az öncenzúra működött magától is – ahogyan maga Rehák fogalmazott: „Nem is adódott sok megjegyzés vagy utólagos bejavítást igénylő vagy megkérdőjelezett mondatrészlet” (FODOR 2017: 31).

Az 1947. szeptember 27-ei vezércikk a névváltoztatásról szól: miért lett *Magyar Szó* a *Szabad Vajdaságból*? Ugyanakkor „a vezércikkben foglalt program hosszú távra szól, hiszen évtizedekre kijelölte a lap szellemiségét és irányvonalát, amit aztán rövidebb távra szóló (párt)politikai célok olykor felülírtak” – olvasható Fodor István elemzésében, amely idéz is a vezércikkből: „Szeretnénk, ha lapunk tényleg az egész vajdasági magyarság szavává válna. Mindenkihez el akarjuk juttatni ezt a szót, mindenütt hangoztatni a megújult vajdasági magyarság demokratikus szavát. És szeretnénk, ha a magyarságunk szabadon megszólalna benne, várják hasábjaink Vajdaság minden magyarjának szavát, becsületes szándékát, jóakarátát (FODOR 2014: 26).”

Rehák László szerint az 1948-tól 1957-ig terjedő időszakban oldódott fel a vajdasági magyarság passzivitása, amikor Tito és Rákosi közül az előbbi választotta (FODOR 2014: 36). Ezt úgy is értelmezhetnénk, hogy a vajdasági magyarság Jugoszlávia támogatója lett, vagyis mozgósítható a szocialista állam, a testvériség-egység építésére, és ebben nem kis szerep jutott a *Magyar Szónak*. Rehák 1956-ban a *Híd*-ban megjelent cikkéből vett részlete, melyben magyarországi látogatásáról ír, a vajdasági magyar ember és az anyaország egymástól való eltávolodását sejteti: „Az a benyomásom, hogy hazánk a magyarországi ember képzetében elsősorban mint egy külpolitikai gesztus, mint az önálló szocialista fejlődési út megismerésének létezik, mint egy olyan szocialista közösség, ahol valahogyan öngazgatnak és társadalmilag igazgatnak. Mindez azonban nagyon, de nagyon ködösen él az emberek tudatában. A konkrét formákat, a kézzelfogható jugoszláv valóságot nemigen képesek elképzelni. Nagy dolog az ottani embernek elképzelni, milyen a falu nálunk kötelező felvásárlás nélkül, és hogy a szabad terménypiac ellenére sem hantoltuk el a falu szocialista átalakítását. Vagy elképzelni, hogy nálunk az üzemek önálló tervezése és a piacon való jelentkezése ellenére mégis tervgazdaság létezik, nem beszélve a munkás és társadalmi öngazgatás konkrét jelentkezési formáiról. Alkalmunk volt ellátogatni a *Népszava* szerkesztőségébe és beszélgetni a szerkesztőség egy részével. A beszélgetés nem volt valami színvonalas, de mégis figyelemre méltó esemény volt, hogy azokban a napokban a *Népszava*, a szakszervezetek központi lapja, foglalkozott érdemlegesen, az ország sajtójában első ízben, a jugoszláv Szocialista Szövetséggel – továbbá az is, hogy a *Népszavát* látogattuk meg és nem a *Magyar Nemzetet*, a Hazafias Népfrent lapját” (REHÁK 1956: 640).

Fodor István könyvében, a *Magyar Szó – Hét évtized* címűben a kezdetekkel szemben a folytatást, a későbbi éveket, a lap „aranykorát” élteti, amikor azt mondja,

a testvériség-egység eszméjére épült és építette azt maga a lap is. Azonban felvetődik a kérdés, hogyan férhetett össze a sajtószabadság és a testvériség-egység eszméjének építése? Frans Kempers szerint az 1950 utáni jugoszlávai társadalom pozitívumaként jelölhetnénk meg, hogy az emberek szabadon utazhattak külföldre, munkát is kereshettek ugyanott, turisták milliói látogattak el Jugoszláviába, az állam engedélyezte a külföldi újságok és folyóiratok forgalmazását, a munkások sztrájkolhattak. Ugyanakkor mindez csupán „ügyes trükk a Jugoszláv Kommunista Párt által működtetett totalitárius rendszer álcázására” (KEMPERS 1967: 11). A Fodor által „töretlen fejlődéssel” fémjelzett korszak inkább a Forum-ház felépítése és a köré épülő magyar nyelvű kiadói tevékenységnek a megerősödésére vonatkozik, s nem a sajtószabadságra vagy a *Magyar Szó* függetlenedésére.

Tito elnök nyilvános szerepléseinek a sajtóval kapcsolatos kijelentései nem voltak bátorítóak a későbbi években sem. „Nem ellenezzük a szabad véleménynyilvánítást, de... a szocializmust szeretnénk építeni, és mindent ennek kell alárendelni. Nem szabad megengednünk, hogy a külpolitikánkat aláássák egyes újságírók, akik saját magukat minden más fölé helyezik, és a nép többségének akarata ellen cselekszenek” (idézi BRYAN 1966: 294) – hangoztatta Tito 1957 tavaszán egyik beszédében. Egy évre rá, 1958 áprilisában, a Kommunista Szövetség 7. Kongresszusán Ljubljánában ismét pellengérre állította az újságírókat: „az újságírók nem az ország érdekeivel és a szocialista építménnyel összhangban írnak... Országunk forradalmi tranzíciója során a sajtót nem tekinthetjük független és autonóm tényezőnek a társadalomban, mert minden egyes tevékenységnek a társadalmon belül egyetlenegy cél felé kell irányulnia: a szocializmus építése felé” (idézi BRYAN 1966: 294)<sup>1</sup>. Tito szerint minden folyóirat és újság a szocialista ember oktatását és a szocialista kapcsolatok építését kell, hogy szolgálja. Ez persze nem jelenti azt, érvelt, hogy minden egyes cikket ellenőrizni kell, csupán arról van szó, hogy ezzel a magasabb szintű ideológiával mindenkinek tisztában kell lennie, és azt szem előtt tartania.

A média működését Jugoszláviában a hatvanas évektől már nem feltétlenül a pártapparátus határozta meg. Egyfajta egyensúlyba került az intézményes rend és a sajtószabadság – érvel Gertrude Robinson, majd hozzáteszi, a korábbi időszakban (az 50-es években) az államhatalom a pártapparátuson keresztül irányította a médiát, cenzúrázott és a média csak hivatalos politikai álláspontot közvetíthetett. Ezzel szemben a hatvanas években már voltak olyan tömegkommunikációs szakemberek, akik különböző csoportok álláspontjainak voltak szószólói, és a jugoszláv politikai kommunikációs folyamatokban megjelentek az ellentétes álláspontok. Hasonló pluralizmus jelentkezett a gazdasági és a kulturális életben is, és az értelmiségiek, írók, egyetemi tanárok hangot adtak disszidens nézeteiknek is. Robinson szerint Jugoszlávia ilyen értelemben az egyetlen szocialista demokrácia volt (ROBINSON 1977: 13). Habár sokan – többek között Kempers is – elvitatnák Robinson véleményét, hiszen más kutatók csupán látszatszabadságnak és látszatedemokráciá-

<sup>1</sup> A szerző fordítása angolból.

nak nevezik a titói konstrukciót, nem szabad figyelmen kívül hagyni mindezeket a tényezőket, melyeket Robinson felsorakoztat. A mozgásszabadság, a külföldi sajtó jelenléte, a sajtóban megjelent disszidens gondolatok össze sem hasonlíthatók a kommunista blokk többi országában uralkodó helyzettel.

Mindez érezhető volt a *Magyar Szó*ban is, hiszen az újságírók utazhattak, az anyagi és társadalmi megbecsültség szempontjából jó körülmények között dolgozhattak, és habár ebben a több évtizedet felölelő időszakban is nyomást gyakoroltak rájuk (és emiatt öncenzúrát gyakoroltak), bizonyos mozgásszabadságuk volt.

Kitekintésként érdemes elmondani, hogy a hetvenes években már világszerte a legtöbb országban csökkent a sajtótermékek példányszáma (Európában 6,8 %-os volt a visszaesés). A kommunista rendszer összeomlása is hozzájárult a mesterségesen magasán tartott példányszámok megszűnéséhez. 1988-ban 96 millió példányban, míg 5 évvel később már csupán 8 millió példányban jelentek meg sajtótermékek a Szovjetunióban (BARBIER 2004: 309). Ez bizonyos értelemben rányomta a bélyegét a *Magyar Szó* sorsára is. A lap rohamos példányszámcsökkenése és a folyamatos pénztelenség nem csak a kilencvenes években kicsúcsosodó gazdasági válságnak és a magyarság, illetve a kisebbségek hátrányosan megkülönböztetésének tudható be. Tagadhatatlan, hogy a vajdasági magyarság egyetlen napilapja is egy mesterséges médiagépezet részeként jött létre, és bármennyire is igyekezett eltávolodni tőle, mindvégig a mindenkori hatalom kontrollja alatt állt, fennmaradása és működése az aktuális politikai vezetéstől függött (legyen az a többségi vagy a kisebbségi pártelit).

### SZOCIALISTA ÖNIGAZGATÁS – A SAJTÓBAN IS?

Egyes kutatók szerint az ötvenes és a hatvanas évek a centralizáció és a decentralizáció küzdelmének időszaka volt Jugoszláviában. Gulyás László szerint „a JKP célja nem csupán a német megszállók kiűzése és a föderatív jugoszláv állam megteremtése volt, hanem legalább ennyire fontos célnak tartották egy új társadalmi-gazdasági rend, a szocializmus létrehozását. Jól mutatja ezt, hogy Tito és elvtársai már a háború alatt hozzáfogtak a tulajdonviszonyok átalakításához. Az ipari vállalatok és a bankok mintegy 80%-át részben elkobzás (kollaboránsok tulajdona esetében), részben zárolás (külföldi tulajdonos esetében) révén *de* már 1945-ben államosították. Az 1946. december 5-i államosítási törvény lényegében már csak kodifikálta a lezajlott folyamatot, vagyis azt, hogy a mezőgazdaság és a kisipar-kiskereskedelem kivételével a gazdasági életben felszámolták a magántulajdont” (GULYÁS 2009: 159). A magántulajdon felszámolása a sajtóra is rányomta bélyegét, márpedig magántulajdon nélkül nem beszélhetünk a sajtó „liberális” felfogásáról.

Ugyanakkor a jugoszláviai sajtó további megkülönböztető eleme a többi kommunista rezsimek sajtójához képest a kiadóházak öngazgatása, vagyis a titói korszakra jellemző vállalati öngazgatás elve ide is beszűrődött. Minden kiadóvállalatnak volt egy munkatanácsa. Általában minden húsz dolgozóra jutott egy

tanács tag. Így volt ez a *Borba*, a *Večernje Novosti*, a *Kekec* és a *Sport Svet* lapok esetében is, illetve a vajdasági magyar sajtó esetében is. A munkatanács tagjai közül kerültek ki az igazgatóbizottsági tagok, tizenöten. Az igazgatóbizottság rendszeresen ülésezett és döntéseket hozott minden, a kiadóvállalattal kapcsolatos ügyben. Az öngazgatás célja elvileg az lett volna, hogy távol tartsa a sajtót az állam pénzügyi és adminisztratív befolyásától. S valóban – nyugati médiaelemzők szerint is – ez némileg „nagyobb szabadságot” garantált a jugoszláviai sajtónak, mint a kommunista blokk többi országában (BRYAN 1966: 291). A jugoszláviai média specifikus tulajdonjogi helyzete, az öngazgatás, hacsak látszat is volt, akkor is valamennyire tompított az államhatalom közvetlen beavatkozásán. A Magyar Szó Lapkiadó Vállalat 1951. július 1-jén kezdte meg működését. A Népfront volt az alapító, és nevezte ki Rehák Lászlót igazgatónak. A Forum-ház ebben az időszakban történt felépítéséből, rendszeres állami támogatásból is kiviláglik, hogy a *Magyar Szó*, illetve a Forum-ház is megkapta ugyanazokat a feltételeket, mint a többi jugoszláviai kiadó. Ugyanakkor az ún. Kiadói Tanács az az eszköz volt, amin keresztül érvényre jutott az államhatalom befolyása (FODOR 2014: 72). Tehát az a feltételezés, miszerint az öngazgatás a sajtószabadság és a média szabadságának szolgálatában állt volna, vitatható, hiszen a *Magyar Szó* esetében éppen a fordítottja történt. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy a Kiadói Tanács első elnöke Nagy József volt, aki egyben a Tartományi Pártbizottság Ideológiai Bizottságát is vezette. Fodor szerint a Tanács valójában a korábbi Agitpropnak a „korral haladó”, kifinomultabb változata volt, megszabta és ellenőrizte a *Magyar Szó* szerkesztéspolitikájának irányát, elemezte a rovatok munkáját és a többi Forum-kiadványt, a könyvbehozatalt, a terjesztést, a nyomda modernizálását és a káderügyeket – egy szóval: mindent.

Carter Bryan szerint az öngazgatás rendszere lehetővé tette az újságok közötti versengést, amelyek igyekeztek minél nagyobb olvasótáborra vonakodni maguknak, nem riadva vissza a nyugati típusú, piaci szempontok által vezényelt médiumok technikáitól sem: ekkor kerültek a lapokba a képregények, merészebb színekkel dolgoztak, bűnügyi krónikát írtak, sőt, egyes újságokban még a szenzacionalizmus elemei is fellelhetők voltak. Így például a konzervatívnak tekinthető, pártközeli *Borba* példányszáma az 1950-es évek elején a kezdeti 500 ezerről 181 ezerre csökkent, míg a *Politika*, habár nem volt közvetlen kötődése a Párthoz, időközben elérte a 90 ezres példányszámot (BRYAN 1966: 291–292). A *Magyar Szó*ban is voltak piacorientált elképzelések, igaz, elég bátortalanok. Kétoldalnyi terjedelemben már az ötvenes években apróhirdetések is megjelentek, bár nem sokkal korábban erről hallani sem akart a szerkesztőség, mondván: a lap a közügyek szolgálatában áll (FODOR 2014: 27). Mit értettek a kezdeményezés ellenzői közügyek alatt? Utóbbi a vajdasági magyar újságírás értelmezésében továbbra is azonos volt a mindenkori hatalom álláspontjának a nép felé történő közvetítésével, esetleg a nép által az újság felé kommunikált „problémák” közvetítésével. Denise Ferguson alábbi megállapítása talán részben magyarázatot ad a közügyek ilyen sajtós értelmezésére. Arról ír ugyanis, hogy a volt kommunista államok többségének állampolgárai nem

rendelkeznek elegendő korábbi tapasztalattal a politikai aktivizmus terén, ezért a közügyekben való aktív részvétel valószínűleg csak nagyon lassan fejlődik ki, a társadalmi átalakulásokkal és a szabad piacgazdasággal meg a szabad médiával együtt (FERGUSON 1998: 177).

### SOKSZÍNŰ MÉDIA – SOKSZÍNŰ TÁRSADALOM

„A média egyszerre tükre és átalakítója az öt létrehozó társadalomnak. Ha a társadalom sokszínű, a médiumai is azok” (BARBIER 2004: 383). A kérdés, amely Frédéric Barbier szavai nyomán felvetődik, hogy mennyire volt sokszínű a jugoszláviai társadalom 1945 és 1989 között? Melyik elv látszott érvényesülni a kisebbségi sajtó hasábjain? Mekkora teret biztosított a tényleges (nemzeti) sokszínűségnek a titói Jugoszlávia? Ha újra elolvassuk Tito 1957-beli, fent idézett beszédét, nem sok illúzióknak lehet, hogy hol volt a szocialista államépítés súlypontja, és ebben a folyamatban milyen szerepet szántak a sajtónak.

A *Magyar Szó*val kapcsolatban sokan kiemelik, hogy hét évtizedes fennmaradása páratlan az egész régiót tekintve, hiszen egyetlen magyar napilap sem dicsekedhet ilyen hosszú életkorral. Miért éppen a *Magyar Szó*nak, egy jugoszlávai/szerbiai kisebbségi magyar napilapnak sikerült ilyen sokáig fennmaradnia? A politikai fordulatok véletlen összjátékának, a mindenkori szerkesztőség és a szerkesztéspolitikai simulékonyságának eredménye talán? Ennek ellentmond, hogy a nyolcvanas években már kezdett kicsúcsosodni a vajdasági magyar sajtó „mostohagyerek” volta. Példának okáért a *Magyar Szó* dolgozói kisebb fizetéseket kaptak, mint a testvérlap *Dnevnik*éi. Talán magyarázatot adhat a fent említett hosszú élet-tartamra, hogy a főszerkesztő, Erdély Károly nem szegült szembe az alapítóval és nem követelőzött, igyekezett az adott keretek között működtetni és azokban megtartani a lapot. Emiatt számos bírálat érte, azonban érdekes Csorba Zoltán későbbi főszerkesztő feljegyzése, miszerint ő is ekkor került a laphoz, és ebben az időszakban volt a legtöbb ösztöndíjasa a *Magyar Szó*nak, vagyis a fiatalítás prioritásnak számított (idézi FODOR 2014: 81).

Az, hogy az 1945-től 1989-ig terjedő időszakban végig nem történt nyílt szembefordulás az alapítóval (ami viszont a kilencvenes évek háborúi során megtörtént), a „keretek” meglétét (PAPP Z. 2005), és azt az újságírói reflexet bizonyítja, miszerint a meglévő keretek mindaddig fennállnak, amíg a kulturális és nemzeti értelemben különböző közösség rá nem kényszerül, hogy saját kulturális és nemzeti identitásának védelmében nem vállalja a *status quo*hoz való hozzájárulását. A kilencvenes évekből háborúk arra ösztönözték a kisebbségi magyar közösséget, hogy elforduljon a fennálló hatalomtól. Erre példa a *Magyar Szó* magatartása a kilencvenes években. A mindenkori hatalom reakciója a kisebbségi sajtó „ellenzéki állásfoglalására” alapvetően nem megbocsátó, és nem kell csodálkozni, ha ez a kisebbségi sajtó anyagi támogatásának csökkentésében is megnyilvánul. Ilyen esetben

hatványozottak felszínre kerül a kisebbségi sajtónak a hatalomtól való függése az adott társadalmi-politikai rendszeren belül (ZAKINSZKY TOMA 2018).

A sajtó minden esetben felölti az aktuális társadalmi-politikai struktúrák színeit. Különösen így van ez olyan ellenőrzött társadalmi viszonyok esetén, amikor az egyén és az intézmények közötti viszony erősen szabályozott – írja Jan Servaes a négy médiaelméletet boncolgató értekezésében (SERVAES 2015: 75). Ez a megállapítás érvényes a kisebbségi sajtóra is, még ha úgy tűnik is, hogy ellentmondásban van a fentiekben felvázolt „keretizmus” elméletével. A kisebbségi nyilvánosság kettősége, mely egyrészt a szakmai értékek és a kisebbségvédelemben ágyazott beállítódások<sup>2</sup> közötti állandó egyensúlyozásban nyilvánul meg, alapvető módon határozza meg a kisebbségi média milyenségét (PAPP Z. 2005). Papp Z. Attila a romániai magyar sajtóról írt tanulmányában a következőképpen tette fel a kérdést: Kik működtetik a sajtót (ki az, aki a kisebbségi sajtót fenntartja és nap mint nap újratermeli)? Papp Z. szerint a válasz a következő sorokban rejlik: „a különböző elitcsoportok harcát a szakmai koncepciók és a kisebbségi érzület eltérő mértékű felvállalásának hangsúlyai tovább árnyalják, azonban e szembenállásnak alapvetően nincs tétje: E harcnak nem győztese és vesztese vannak, hanem egymás mellett létező beszédmódok, amelynek szélesebb keretét a kisebbségi, interetnikus mező ad. A nyilvánosság működtetői nap mint nap hozzájárulnak a keretek fenntartásához, egyfajta »keretizmusról« is beszélhetünk” (PAPP Z. 2005: 6). A „keret” fenntartása egyébként nem csak a kisebbségi média jellemzője, a kulturális tanulmányok brit kutatói szerint a *status quo*, vagyis az uralkodó eszme folytonosságának biztosítása többek között a tömegtájékoztatás egyik elsődleges szerepe a *mainstream* tájékoztatásban is, és ezt a szerepet a média sikerrel teljesíti.

### ÖSSZEFOGLALÓ

Ha visszatekintünk a *Magyar Szó* történetére, s megpróbáljuk azonos mércék szerint értékelni az „aranykorban” megvalósult „sajtószabadságot” a jelenkor újságírásával, egészen más képet kapunk, mintha csupán idealizáljuk a múltat. Az a hetvenéves múlt, amelyre a *Magyar Szó* oly büszke, nem volt megalkuvásoktól, rendszerhűségtől, cenzúrától és öncenzúrától mentes. Hogyan lett a *Magyar Szó* egy időben a legolvasottabb magyar napilap? Ennek is megvolt a maga politikai háttere. Miután Jugoszláviában megvolt az a mozgástér, ami a kor magyarországi újságíróinak nem adatott meg, és az a szabadság, ami az akkori Jugoszlávia egész lakossága számára természetes volt, nem volt magyar nyelvű versenytársa a *Magyar Szó*nak. De ez vajon valóban az újság érdeme volt? Vagy inkább a szerencsés körülményeké? A titói politikáé? Az el-nem-kötelezettség az újságíróknak is addig

<sup>2</sup> Ezek egyfelől a kisebbségi közösség politikai és kulturális elitje által meghatározott irányvonalat és az adott kisebbséghez tartozók etnikai és kulturális identitása által teremtett légkört jelölik a közösségen belül, másfelől a többségi nemzet politikai elitjének a kisebbségi kérdések iránti érzékenységet és álláspontját.



elképzelhetetlen utazási lehetőségeket nyújtott. De mennyire volt ez valódi szabadság? Nem inkább látszatszabadság? Ezek mind-mind olyan kérdések, amelyek felmerülnek az 1945-től 1989-ig terjedő időszak politikai eseményeit és társadalmi folyamatait végigkísérve.

Míg az 1989 és 1999 közti időszakban a *Magyar Szó* szerkesztősége szembefordult a hatalommal, előtte 1945-től egészen a joghurtforradalomig (1988. október 6-án) annak szolgálatában állt. Mennyire volt ez az újságíró-társadalom tudatos választása? Kényszerpálya, melyet bevállaltak egy vajdasági magyar napilap megalapításáért? Mindezek szerint a regionális szintű magyar nyelvű napilap megalapítása egy olyan politikai lehetőség volt a magyar kisebbség számára Vajdaságban, melyet egyszerűen nem lehetett kihagyni.

Jean Baudrillard szerint a tömegmédia nem valódi médium, mert nem teszi lehetővé a reciprocitást, illetve a válaszadást. A tömegmédiát anti-mediációs és átláthatatlannak nevezi, olyannak, amely nem-kommunikációt eredményez. Baudrillard értelmezésében a valódi kommunikáció feltételezi a kölcsönösséget és a válaszadást, tehát a kommunikáció nem csupán az üzenet eljuttatását és megértését jelenti, ami a tömegmédia esetében történik (BAUDRILLARD 1994: 170, idézi FUCHS 2016: 185). A kommunista médiamodell a tömegkommunikációban olyan célt kívánt megvalósítani, amely magával a tömegkommunikáció Baudrillard által a fentiekben meghatározott fogalmával állt ellentétben, miszerint a tömegkommunikáció nem lehet kétirányú. Márpedig a kommunista médiamodell része volt a polgárok bevonása a tömegkommunikációs folyamatba, az ún. *feedback* (visszacsatolás) által. A kommunista ideológia ezt a fajta tömegkommunikációt a nép problémáinak felfedezésére és megoldására kívánta felhasználni.

Ez a mechanizmus működött a *Magyar Szóban* is, az „aranykorban” rengeteg visszajelzés érkezett a szerkesztőségbe, rendkívül népszerű volt a *Közös íróasztalunk* rovat, és számos élőújságot szerveztek Vajdaság különböző településein. A lap valóban közel volt az olvasóihoz. Az újságírókat, szerkesztőket pedig gazdag műsorral és legtöbbször ugyanilyen gazdag lakomával várták az olvasók. Erre nosztalgiával és büszkeséggel gondolnak vissza a lap dolgozói. De vajon ez-e az az ideál, amelyre a sajtónak és a kisebbségi sajtónak kell törekednie? Ez lett volna, vagy ez lenne a problémaérzékenység, amellyel detektálni kell egy adott közösség égető kérdéseit? Vagy beszámolnia közösségi életről? Ha választ szeretnénk találni a fenti kérdésekre, vissza kell kanyarodnunk a közélet és a közügyek fogalmához. Ideális esetben a közszolgálatiáság kellene, hogy jellemezze a vajdasági magyar sajtót, de ezt hátráltatja a szocialista öngazgatásból kinőtt „közösségépítés” és a „közösség érdekét szem előtt tartó öncenzúra”, a nemzeti közösség és annak politikai elitje ugyanis nem fogadja el a kritikát, mondván, annak – amennyiben nem építő jellegű – romboló hatása van a közösségre nézve. Ilyen háttérhangok mellett nem beszélhetünk sajtószabadságról, független sajtóról vagy akár autonóm szerkesztéspolitikáról sem. Mert ha a közösséget építjük, nem bírálunk, illetve csak távoli hatalmi struktúrákkal szemben vagyunk kritikusak. Folytatódnak vagy visszaköszönnek az „aranykorbéli” szabad sajtó és a több mint hét évtized megalkuvásai. És

látjuk magunk előtt kirajzolódni az elképzelt vajdasági magyar közösséget, mintegy andersoni imaginárius egységében, miszerint a nemzet és a nemzeti közösségek elképzelt közösségként léteznek csupán (ANDERSON 1991), a *Magyar Szó*, a vajdasági magyarság egyetlen napilapja tükrében.

Számos kutató a jugoszláviai sajtót a titói korszakban a sztálini propagandagépezet és a nyugati, piacorientált sajtóvilág közötti átmenetként látja, és egyedülálló példaként említi. Közvetlenül a második világháború befejeződése után a közélet minden egyes szegmentuma, köztük a tömegkommunikáció is a Párt szigorú ellenőrzése alatt állt, és szigorúan központosított hatalmi berendezkedés volt a jellemző a Sztálinnal történő szakításig, vagyis 1948-ig. Ezt követően, az 1950-es években a jugoszláviai sajtóban eleinte félénken, majd egyre bátrabban és önbizalommal telve bírálták a sztálinista eszméket. Helyettesítésül a „munkásosztály szocialista öngazgatásának” eszméje került az újságok oldalaira mint dicsőítendő politikai irányzat. Mind a többségi sajtóban, mind a vajdasági magyar sajtóban éltették a nemzetiségi sokszínűséget, és a szocialista öngazgatást, amely államnéküliségbe torkollik majd és felülemelkedik a társadalmat alkotó egyének nemzeti önazonosságán. Tito többször nyilvánosan ostromozta a médiát, amiért nem elég elhivatott a szocialista öngazgatás építése iránt. Így nem sok illúziónk lehet, hogy hol volt a szocialista államépítés súlypontja, és ebben a folyamatban milyen szerepet szántak a sajtónak – a nemzetiségit is beleértve. Ugyanakkor el kell ismeri, hogy a *Magyar Szó* több mint hét évtizedes létezésével bizonyította létjogosultságát, és hozzájárult, hogy a vajdasági magyarság nyelvében, kultúrájában, nemzeti/nemzetiségi önazonosságában fennmaradjon, talán erősödjön is. Mégis el kell mondanunk, hogy míg az 1989 és 1999 közti időszakban a *Magyar Szó* szerkesztősége szembefordult a hatalommal, 1945-től egészen a joghurtforradalomig annak szolgálatában állt. Mennyire volt ez az újságíró-társadalom tudatos választása? Mindenesetre tagadhatatlan, hogy egy regionális magyar napilap megalapítása egy olyan politikai lehetőség volt és maradt a magyar kisebbség számára Vajdaságban, melyet nem lehetett kihagyni, később pedig magát a lapot nem lehetett kihagyni a vajdasági magyarság történetéből, amelynek pedig a lap maga is tevékeny részese volt.

## IRODALOM

- ANDERSON, Benedict 1991. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso, London.
- BARBIER, Frédéric–BERTHO LAVENIR, Catherine 2004. *A média története*. Osiris, Budapest.
- BAUDRILLARD, Jean 1994. *Simulacra and Simulation*. University of Michigan Press, Ann Arbor.
- BRYAN, Carter 1966. The Press System of Yugoslavia: Communism with a Difference. *International Communications*, 2., 291–299.



- FERGUSON, Denise P. 1998. From Communist Control to *Glasnost* and Back?: Media Freedom and Control in the Former Soviet Union. *Public Relations Review*, 2., 165–182.
- FODOR István 2014. *Magyar Szó: hét évtized*. Magyar Szó, Újvidék.
- FUCHS, Christian 2016. *Critical Theory of Communication: New Readings of Lukács, Adorno, Marcuse, Honneth and Habermas in the Age of the Internet*. University of Westminster Press, London.
- GULYÁS László 2009. Politika, gazdaság és nemzeti kérdés a titói Jugoszláviában, 1945–1980. *Tér és Társadalom*, 2., 155–169.
- KALAPIS Zoltán 1994. *A Magyar Szó fél évszázada*. Magyar Szó, Újvidék.
- KEMPERS, Frans 1967. Freedom of Information and Criticism in Yugoslavia: The Political-Ideological Background. *International Communication Gazette*, 1., 3–21.
- MÁK Ferenc 2015. Magyar sajtó a délvídeken 1914–1989. In APRÓ István–PAÁL Vince (szerk.): *A határon túli magyar sajtó Trianontól a XX. század végéig: Fejezetek a magyar sajtószabadság történetéből*. Médiatudományi Intézet, Budapest, 165–228.
- PAPP Z. Attila (szerk.) 2017. *Változó kisebbség: Kárpát-medencei magyar fiatalok. A GeneZys 2015 kutatás eredményei*. Mathias Corvinus Collegium–Tihanyi Alapítvány–MTA TK Kisebbségkutató Intézet, Budapest.
- PAPP Z. Attila 2005. *Keretizmus. A romániai magyar sajtó és működtetői 1989 után*. Soros Oktatási Központ, Csíkszereda.
- RADOJKOVIĆ, Miroljub 1994. Mass Media Between State Monopoly and Individual Freedom: Media Restructuring and Restriction in Former Yugoslavia. *European Journal of Communication*, 2., 137–148.
- REHÁK László 1956. Lényegtelen és lényeges dolgokról. *Híd*, 8–9., 565–660. URL: [http://adattar.vmmi.org/cikkek/6808/hid\\_1956\\_08-09\\_12\\_rehak.pdf](http://adattar.vmmi.org/cikkek/6808/hid_1956_08-09_12_rehak.pdf) (Letöltés ideje: 2019. 03. 20.).
- ROBINSON, Gertrude J. 1977. Tito's Maverick Media: The Politics of Mass Communications in Yugoslavia. *Canadian Journal of Communication*, 3., 12–19.
- SERVAES, Jan 2015. Beyond Modernization and the Four Theories of the Press. In CHIN-CHUAN, Lee (ed.): *Internationalizing International Communication*. University of Michigan Press, Michigan, 66–89.
- SIEBERT, Fred–PETERSON, Theodor–SCHRAMM, Wilbur 1963. *Four Theories of the Press: The Authoritarian, Libertarian, Social Responsibility, and Soviet Communist Concepts of What the Press Should Be and Do*. University of Illinois Press, Urbana.
- ZAKINSZKY TOMA Viktória 2018. Tulajdonjogi viszonyok és szerkesztéspolitikai a vajdasági magyar írott és elektronikus sajtóban az 1989 és 1999 közötti időszakban. In LOSONCZ Márk–RÁCZ Krisztina (szerk.): *A vajdasági magyarok politikai eszmetörténete és önszerveződése*. L'Harmattan, Budapest, 79–97.

## II. rész

# Történelmi és (irodalom)szociológiai vizsgálódások

## 5. Nem tudták, hogy tudják: a vajdasági magyar szociográfia 1945 és 1989 között

SZERBHORVÁTH GYÖRGY

Az alábbiakban azt vázoljuk fel, mennyiben beszélhetünk vajdasági magyar szociográfiáról (de érintve a szociológiai jellegű munkákat is) a jugoszláviai szocialista érában, kik és hogyan művelték e műfajt, melyek voltak a jelentősebb teljesítmények, milyen témákat érintettek, miképpen írták le és értelmezték a vajdasági magyar közösség helyzetét, problémáit. Az egyik kérdés – ami vádként 1990-től többször felmerült –: igaz-e, hogy a vajdasági magyar értelmiség (irodalomárok, újságírók, társadalomtudósok) hátat fordított a közösségének, nem foglalkozott vele, s inkább a hatalom érdekét szolgálta a „minden jól van” jegyében? Vagy mégis, a lehetőségekhez mérten, kísérletet tett a kisebbségi társadalom kritikai leírására?

Időről időre felmerül, hogy társadalomtudományok ide, a határon túli magyar közösségekben is 1990 után kialakult kisebbség- avagy magyarságkutató intézetek, csoportok oda, az inkább írók és újságírók által művelt szociográfiának, vagyis az irodalmi módszerekkel is megírt, gyakran metaforikus eszközöket használó társadalomrajznak nemcsak hagyománya van, hanem szükséges is. 2016-ban egy kétnapos konferencián vitatták meg a kérdést, melynek anyaga két tanulmánykötetben jelent meg (LETENYEI-TAMÁSKA 2018, TÓTH 2018). A bevezetőt mondó Szelényi Iván szerint a szociológia mély válsága miatt van szükség a szociográfia és az etnográfia művelésére, de új módszerek kidolgozásával, a politikai korrektség elhagyásával, ami által majd a politikai válságok is megoldódhatnak (SZELENYI 2018: 23). Az említett konferencián Kollár Árpád és Vékás János is részt vett, illetve tanulmányt közölt a vajdasági magyar vonatkozásokról (KOLLÁR 2018, VÉKÁS 2018). Kollár arra hegyezte ki véleményét, hogy a szocializmus alatt az *Új Symposion*hoz kötődő alkotók a valóságábrázolás helyett azért választották inkább a jugoszlavizmust, a baloldaliságot, a modernséget, mert az előbbit a II. világháború előtti, provinciálisnak tekintett *couleur locale* programjával társították. Ezzel szemben még a Szenteleky Kornél-féle program, a helyi színek elméletének esküdt ellenzői is ábrázolták a valóságot. Igaz, Kollár is utal rá, hogy a hatvanas évektől kialakuló, legalább három (és belül sem egységes) generáció viszonya is módosult a *couleur locale*-hoz, és a teljes elutasítás helyett transzformálni kezdték a hagyományt, legalábbis az irodalomban. Vékás János rövid összefoglalója egyrészt áttekinti a *Híd* és az *Új Symposion* folyóiratok szociográfiai pályázatait, különösen Gerold László munkáit, de kitér az 1996 táján induló kanizsai szociográfiai mű-

helyre is. Megismétli az ismert vádakát (miközben maga is újságíró volt, később, az 1990-es években pedig aktív politikus), hogy „a vajdasági magyar elit legtöbb tagjának a valóságismeret tekintetében nem volt hiányérzete, a politikára vonatkozó megjegyzést pedig elengedte a füle mellett”, és a szocializmusban, de később is marginalizált költő, Gulyás József véleményét felidézve úgy látja, a „csúcspozíciókat betöltő elit” anno a műveket csak esztétikai szempontból bírálta, ám politikai jellegű kritikákat nem közölt (VÉKÁS 2018: 131–132). Jelen tanulmányban viszont arra is példákat hozunk fel, hogy egyrészt jelentek meg olyan művek, amelyek a valóság ismeretéről tettek tanúbizonyságot, esztétikailag viszont nehéz értékelni őket, másrészt azok a „csúcserőtelmiségek” is foglalkoztak társadalomkritikával, mint Bori Imre vagy Herceg János, akiket néhányan később árulóknak tartottak. A helyzet tehát korántsem egyértelmű, és korszakonként változott.

E sorok írója amellett érvelt, hogy a legújabbkori magyar irodalom olyan közműltbeli vagy ma is aktuális témákat is feldolgoz, mint a szegénység, a falu, az elvándorlás stb., amelyek inspiratívak lehetnek a szociológusok számára (SZERBHORVÁTH 2015). A fiatal irodalmárok figyelmét sem kerüli el, hogy a magyar irodalomban milyen fontos „a magyar falu poétikája” (KORPA–PATAKI–PORCZIO 2018). Szintén 2016-ban szenteltek konferenciát az „elveszett falunak”, a magyar parasztnak, a vidéknek. A kötetben ismét Kollár Árpád foglalta össze, hogy a két világháború közt a vajdasági magyarság irodalmárai hogyan próbáltak identifikálódni az új helyzettel, a kialakuló új nyilvánosságban hogyan jött létre, mit jelentett a *couleur locale* már említett elmélete. Konklúziója hasonló, mint a már idézett tanulmányában: a Kosztolányitól elforduló, „a hely szellemére” szorító, a helyi „valóságot” ábrázolni akaró irodalom szükségképpen a *vidék filozófiájának* jegyeit viseli magán, provinciális, emiatt az alkotások mind esztétikai, mind politikai értelemben kudarcra ítéltettek (KOLLÁR 2018b: 108–109). Ez az 1941 előtti időszakra kétségtávolan érvényesebb állításnak tűnik, mint a második világháború utánira. Ezért is szükséges a képet árnyalván bemutatnunk, hogy 1945 után a jugoszláv térségben ha nem is születtek magyar nyelven csúcsteljesítmények a valóságábrázolás, a szociológia, a tényirodalom avagy a szociográfia terén, de jelentős erőfeszítésekről beszélhetünk, amelyek újraolvasása a vajdasági magyarság helyzetének mai (újra)értelmezése miatt sem kidobott idő, mert szinte pontosan ugyanazon problémák kerültek elő akkor, mint manapság.

### INTÉZMÉNY(NÉLKÜLSÉG) A HÁTTÉRBE

Tanulmányunk szempontjából lényeges (társadalom)történeti vonatkozás, hogy a vajdasági magyarság a két impériumváltás, azaz 1920 és 1945 után is gyakorlatilag lefejeződött, értelmiség nélkül maradt. Az iskolarendszer különösen fejletlen maradt, és noha 1945 után újjá-, illetve felépült a magyar általános iskolarendszer, majd a középiskolai is, továbbá a felsőoktatás is kialakult (a gyorstalpaló tanítóképzők után főiskolák jöttek létre, illetve az Újvidéki Egyetem Magyar Tanszéke), mindez azon-

ban csak ideiglenesen csökkentette a többséghez képest való lemaradást az iskolázottságban. A társadalmi egyenlőtlenség nem csupán újratermelődött, de egyes szegmentumokban még nagyobb lett. A vajdasági magyarság körében is megindult a faluról a (kis)városba, a mezőgazdaságból az iparba, majd a szolgáltató szektorba való áramlás, de a Vajdaság 1945 utáni kifosztása, a beruházások elmaradása után a korábbi napszámosok vagy kisbirtokosok java legfeljebb szakképzetlen munkára számíthatott. A munkaerőpiacra való beáramlás a nők számára az emancipációt jelenthette, még ha alacsony szinten is (különösen a tanári állások, illetve a köztisztviselői munkahelyek nyíltak meg számukra az ipariak mellett). A politikai struktúrában azonban a magyarok érdekérvényesítő képessége igen alacsony maradt – a magyarok közt a párttagok aránya közvetlenül a II. világháború után csak 1% volt, szemben a montenegróiak 15%-ával –, így a gazdasági pozíciók elfoglalása terén is hátránnyal indultak, amit csak részben orvosolt az ún. nemzetiségi kulcs (BJELICA 2015: 44). Az ötvenes évekig a jugoszláv modernizáció ugyan pozitívan érintette a vajdasági magyarságot, de a hatvanas évektől már megjelentek a közösségen belüli válságtünetek az oktatás, a demográfia, a kisebbségi nyelvhasználat, a szociális és a gazdasági helyzet terén.

Egy másik fontos szempont, hogy 1920-at követően, de különösen 1945 után – főképpen a Tito által 1948-ban Sztálinnak mondott „nem” miatt – a vajdasági magyarság még különösebb helyzetbe került, mint a szovjet blokkban a többi határon túli magyar közösség. Megkezdődött a jugoszláv nemzetiségi/kisebbségi politika *szétfejlődése*, különösen 1974 után, miután a Vajdaság autonómiája lényegi elemeket kapott, illetve bővült a tartalma. Ennek hatására úgy tűnt, a vajdasági magyarság jóval több joggal bír, mint a többi, kisebbségbe került magyar közösség, és az életszínvonala is magasabb. Ám lényeges különbség, hogy Erdélyben már a 19. században kialakult egy intézményrendszer, így az egyetemi, és ezen belül a társadalomkutatás is. 1941 előtt a vajdasági magyarság viszont e téren csak a harmincas években induló *Kalangyát* és a *Hídat* tudta felmutatni, elvéve ezekben jelentek meg a közösség helyzetéről szóló írások, akár szociográfiai jellegűek is (ám nem kapcsolódtak a magyarországi, nagy politikai és társadalmi hatású népi szociográfiai mozgalomhoz). A vajdasági magyar írók voltaképp fogódzó nélkül próbálták megfogalmazni, mit tehetnének az új helyzetben, de néhány év alatt legfeljebb a vajdasági magyar irodalom felemás pozicionálására tellett. Ugyan a két világháború között volt saját érdekképviseleti, politikai pártjuk, erre 1945 után az egypártrendszerben nem volt lehetőség. A kulturális ernyőszervezetként működő Vajdasági Magyar Kultúrszövetség, majd a Vajdasági Magyar Kultúrtaács is csak 1945 és 1948, illetve 1948 és 1956 közt működött, erős pártellenőrzés alatt.

A szociográfia kapcsán fontos, hogy a vajdasági magyar sajtó 1945 után rohamosan fejlődni kezdett. Ugyancsak a *Híd* élte át a világháborút (igaz, szerkesztőségének, munkatársainak javát mint kommunistákat végezték ki a háború alatt, így új gárdával indult), de már 1944 karácsonyán megjelent a *Szabad Vajdaság*, amely később *Magyar Szó* néven vált gyakran ötvenezernél is nagyobb példányszámban megjelenő napilappá – az elemzésünk tárgyává tehető riportok,

szociográfiai jellegű írások, portrék java itt jelent meg, illetve a szabadkai 7 Nap hetilapban. Ezek fénykorukban nemcsak példányszámukkal tűntek ki az egyetemes magyar szocialista médiapalettán, de nagyobb nyitottságukkal, sőt problémaérzékenységükkel is (a hatvanas évektől ebben a *Képes Ifjúság* is jeleskedett). Noha a propagandisztikus titóista ideológia elemei, jelszavai végig megfigyelhetők, nem csak a sorok közt foglalkoztak az érzékenyebb témákkal, a nem is oly burkolt cenzúra és pártellenőrzés ellenére sem, amelyet a főszerkesztők gyakoroltak. A szociográfiai munkákat is kiadó Forum könyv- és lapkiadó 1957-es megalakulása után még jugoszláv szinten is jelentős házzá nőtte ki magát, számottevő dotációkat kapva, számtalan magyar réteglapot is kiadva. Új szint hozott az 1964 végén folyóirattá alakult *Új Symposion*, amely az irodalom mellett ugyan inkább foglalkozott (újbaloldali) filozófiával, de a nemzetiségi kérdés elvi és gyakorlati kérdéseivel is, továbbá szociográfiát és szociológiát is közöltek, sőt, éles, a magyarságot érintő publicisztikákat, főleg az indulástól 1972-ig, illetve 1980 és 1983 között.

### A VAJDASÁGI MAGYAR SZOCIOLÓGIA – NYOMOKBAN MEGTALÁLHATÓ

Népszerű vélekedés, különösen manapság, hogy a tudományt és az irodalmat művelő értelmiségiek nem foglalkoznak közösségük problémáival, elefántcsonttoronyban élnek és/vagy kiszolgálják a hatalmat az anyagi előnyök és a pozíciók megszerzése végett. Ez részben tévhit: az alkotók írásai, legyenek azok regények vagy szaktanulmányok, hozzájárul(hat)nak a közösség önképének formálásához, ahhoz, mit tudunk saját magunkról és hogyan értelmezzük a helyzetünket. A vajdasági magyarság esetében – a már említett erdélyi szituációval ellentétben – ismét az intézmények hiányát, illetve a meglevők felemás professzionalizmusát kell kihangsúlyozni. A Forumhoz hasonlóan 1957-ben alapították meg az Újvidéki Egyetem Bölcsészkarán a Magyar Nyelv és Irodalom Tanszéket, majd 1969-ben létrejött a Hungarológiai Intézet (mely 1976 és 1992 között a tanszékkal fúzióban működött), s ezek lettek azok az intézmények, melyek vezetői, tanárai és tanítványai váltak az olykor csúfosan „csúcsértelmiségnek” nevezett társadalmi osztály tagjaivá, nem ritkán politikai, illetve intézményvezetői posztokat foglalva el. Több, később jelentős életművet létrehozó diák ugyan el sem végezte az egyetemet, ami a professzionalizáció felemáságát jelzi, bár ez akkor nem volt feltétel egyes pozíciókhoz. Az (újság)írók kiemelt pozícióját jelzi, hogy akár egyéves, fizetett alkotói szabadságra is elmehettek. Témánk szempontjából azok jöhetnek számításba, akik az írott sajtóban dolgoztak (a lokálisban is) – de nem mellékes, hogy a vajdasági magyarság életében, önképépítésében jelentős szerepet töltöttek be az Újvidéki Rádió (illetve a később létrejött helyi rádiók) és az Újvidéki Televízió magyar adásai is, így például a népszerű mezőgazdasági műsor, a *Barázda*. Ezeknek a szakszerű tudományos feldolgozására máig nem került sor (ha ez egyáltalán lehetséges, hiszen az archívumok egy része megsemmisült).

Még egy fontos elem: a vajdasági magyar fiatalok a bölcsész felsőoktatásban magyarul teljes képzést csak a magyar nyelv és irodalom szakon, illetve az óvó- és tanárképzőkön kaphattak. Kezdetben műszaki és orvostudományi, jogi, de (képző)-művészeti tanulmányokat is csak távolabb, Belgrádban és Zágrábban, majd Szarajevóban folytathattak, Újvidéken csak később, miután az említett szakok ott is beindultak. Így százas nagyságrendű magyar diákközösség tanult Belgrádban, de társadalomtudományt (politológiát vagy szociológiát) csupán páran, s nem is mindnyájuk végezte el tanulmányait. Ilyen volt Biacsi Antal, aki fontos könyvet írt a vajdasági magyarok öngyilkosságáról, ami az egyik szembetűnő válságjelenséggé jelent meg (BIACSI 1969). E művével nyerte meg a *Híd* szociológiai-szociográfiai pályázatát. Hódi Sándor pszichológus később szintén a „meghívott halálról”, illetve a pszichózisok vajdasági elterjedéséről írt (HÓDI 1979, 1989b), de a válásokról, a családok felbomlásáról és a deviancia problémáiról is (HÓDI 1989b). A demográfus Mirnics Károly – akit 1971 után gyakorlatilag a rendszerváltásig szilenciúmrá ítélték – a hatvanas években jelentős műveket publikált a vajdasági magyarság demográfiai helyzetéről, különös tekintettel a létszámcsökkenésre, az asszimilációra, az iskoláztatásra – a negatív tendenciákat bemutató és figyelmeztető arra, hogy felgyorsulhatnak (lásd például MIRNICS 1970). Györe Kornél is írt a vajdasági nemzetiségekről, elsősorban a magyarok területi megoszlásáról, az ebből eredő hátrányokról (GYÖRE 1971). A magyar diákok anyanyelvi oktatásával többek között Tóth Lajos foglalkozott (TÓTH 1972, 1988). A nyelv „romlásáról”, „eldélszlávosodásáról” szóló írások pedig megszámlálhatatlanok, bár ezek közül igen kevés üti meg a szakmaiság szintjét. Ahogyan azzal is sokat foglalkoztak, mennyire fontos az államnyelv ismerete, a kétnyelvűség, s különösen mit jelent ez a diákok esetében, milyen nyelven tanuljanak tovább. E probléma (felvetése) tehát korántsem újkeletű.

Rehák László, aki a hetvenes évek legelejéig jelentős politikai pozíciókat is betöltött, inkább politológusként vizsgálta a kisebbségek/nemzetiségek helyzetét (lásd például REHÁK 1970, munkásságáról lásd TÓTH e kötetben), funkcionáriusként a pártértekezleteken is rámutatva a vajdasági magyarságot hátrányosan érintő döntésekre, illetve a problémákra, így a politikai érdekképviselő területén is (lásd minderről BJELICA 2015). Tanítványa, Varga László a Belgrádi Egyetem Politikai Tudományok Karán diplomázott, munkája különnyomatként jelent meg *A jugoszláviai magyarság társadalmi-politikai helyzete* címmel (VARGA 1970). Noha az elemzett statisztikai anyagot nem közölték, a tanulmány mondható a korszak egyetlen átfogó szociológiai munkájának, amelyben a szerző nemcsak részletesen bemutatja a statisztikai adatokat, hanem – részben az elvárt jugoszláv ideológiai sablon szerint – értelmezi is őket. Így összjugoszláv perspektívából kiemeli Vajdaság tartomány elmaradottságát (implicite utalva így a magyarok rosszabb helyzetére), rámutat a beruházások alacsony mértékére a többségében magyarok lakta községekben, bár a tömeges elszegényedés okát a két világháború közti szerb/jugoszláv királyi hatalom számlájára írja (VARGA 1970: 7). Hogy a tanulmány megíródott és megjelent, egyfelől azt bizonyítja, hogy erre volt intézményes lehetőség,

másfelől rendelkezésre álltak az adatok is – ezért is érdemes itt kissé bővebben bemutatni a tanulmányt.

Ugyan 1945 után jelentősen átalakul a társadalomszerkezet, Varga megjegyzi, hogy a vajdasági magyarságnál részben konzerválódik, arányukat tekintve ugyanis többben maradnak a mezőgazdaságban, a munkás és hivatalnok-értelmiségi arányt tekintve pedig „egyedül az albánok vannak a magyarok mögött” (VARGA 1970: 9). Sőt, a társadalmi átrétegződés és a foglalkoztatás a vajdasági magyarság esetében nem korszerűsödött, és „nemcsak hogy lényegesen lelassult, hanem ma már számottevően elmarad az országban” (VARGA 1970: 9). Varga felhívja a figyelmet arra, hogy amíg a Vajdaságban a magyarok a lakosság 23,9%-át képezik, addig a Jugoszláv Kommunista Szövetségben (JKSZ) az arányuk csak 10,6% – és az szüntelenül csökken (VARGA 1970: 11). Mai perspektívából a közösség javára lehet írni, hogy kevésbé hódolt be a titói rezsimnek, de az érdekérvényesítés esetében nem volt mellékes, hogy hány kommunista párttag volt a magyarok között, hiszen a párttagság már az alacsonyabb pozíciókhoz is fontos volt, szinte minden alapintézményben. E téma ebben az ún. liberális időszakban másutt is terítéken volt, így Végel László vitaindító cikkében, *A nemzetiségi élet kritikájában* azt is kritizálta, hogy a magyar funkcionáriusok bebetonozzák magukat pozícióikba, nincs generációváltás, illetve „fentről” le sem néznek saját nemzetiségük problémáira (VÉGEL 1969). Nem kétséges, hogy – mint a szocialista társadalmakban általában – a pártfunkció volt a (helyi) közösség számára az érdekek kijárásának (például az infrastruktúra, gyárak, iskolák stb. építése, fejlesztése tekintetében) bevett útja. Ugyanakkor Varga bennfentes információkra hivatkozva idézi annak okait, hogy miért nincs elég magyar a JKSZ-ben: bennük „nincs elég forradalmi szellem, hogy többet törődnek a saját ügyeikkel, mint a közével, hogy körükben igen erős a patriarkális befolyás, hogy vallásosak” (VARGA 1970: 11). Ezzel ő részben egyetért, de hozzáfűzi: a JKSZ-ben általában arányukat tekintve kevesebb a munkás, és alig van paraszt – márpedig a magyarok főleg az utóbbi rétegben felülreprezentáltak (VARGA 1970: 12). Ugyanakkor kiemeli, hogy az öngazgatásban, a képviselőtestületekben, a politikai és társadalmi szervezetekben már jobb a magyarok aránya (VARGA 1970: 12). Érdemes még egy beszédes adatot idézni tőle, mégpedig a gazdasági vezetőkről: a vajdasági magyarok aránya a tartományban 23,9%, de a gazdasági vezetők közt csak 10,3%, míg az 54%-ot kitevő szerbek adják a vezetők 71%-át, sőt, a montenegróiak aránya 1,8%, ám a vezetők 4,4%-a közülük kerül ki (VARGA 1970: 13). A szerző a továbbiakban elemzi az egyenrangú nyelvhasználat jogi, illetve gyakorlati vetületeit, az „iskoláztatás még nyílt kérdéseit”, kiemelve, hogy sok magyar diák szerbhorvát tannyelvű tagozatra iratkozik, a szerb nyelvű egyetemi szakokon a magyar lektorátus működése nem kielégítő, a területi iskolák kialakításakor magyar tagozatok szűntek meg, ezért a diákok szerbül tanulnak tovább. Emellett azt állítja, hogy „nagy méreteket öltött a magyar nyelvű oktatásnak ilyenfajta elszorvasztása, ahhoz azonban éppen elegendőnek bizonyul, hogy felszítsa a magyar közvélemény egy részét, s az egész úgy a rendes kutatómunkán túl politikai dimenziókat öltön” (VARGA 1970: 22–24). A művelődés kapcsán pedig arról ír, hogy a megszűnt

magyar kultúrszövetség kapcsán ismét aktuális kérdéssé vált a kulturális egyesületek vertikális szerveződése – és ez a magyarok esetében lehetséges is Horvátországban és Szlovéniában, bár ő úgy véli, a vertikális szerveződés önmagában nem elég (VARGA 1970: 27–29).

Varga szociológiai tanulmányára azért érdemes kitérni, mert az idők szele egyrészt elsodorta a felvetéseit – megjelenése után egy-két évvel csapott le a titói rezsim mind a horvát nacionalistákra, mind a szerb ún. anarcholiberalis pártelitre, üldözték el a disszidenseknek kikiáltottakat az egyetemekről, kerültek többben börtönbe, s minden nemzetiségből bűnbakokat kerestek, így a vajdasági pártvezetőségéből is, és ilyen szókimondó tanulmányoknak már nem lehetett helyük. Másrészt Varga ezután a politikusi pályát választotta, és noha korábban, 1963 és 1967 között a *Magyar Szó* keménykezü főszerkesztőjeként tartották számon (amikor a lap elérte csúcspéldányszámait), aki végül a szerkesztőség ellenállása miatt mondott le, a vajdasági politikai funkcióiban igyekezett a Forum és a lap munkáját segíteni (FODOR 2014: 47).

A hatvanas évek egyik nagy vitája Bori Imre felvetései kapcsán, amelyeket ma eszméletörténeti perspektívából vizsgálhatunk, az volt, hogy létezik-e önálló vajdasági magyar irodalom, annak hol a helye, és egy pillanatra az is felmerült, hogy mivel a vajdasági magyar nemzetiség – mint ami már nem csak kisebbség –, vajon önálló nemzetté válhat-e (Bori koncepciójáról és a vitáról lásd VAJDA 2006: 231–433). E témát a következő turbulens évtized elsodorta, de 1968-ban Várady Tibor jogász még felvetette a kérdést, hogy létezik-e vajdasági magyar társadalomtudomány. Várady szerint vajdasági magyar irodalom van, írók is vannak, akiknek ez kenyérkeresetük is, de a kérdés mégis ez: „[v]ajdasági magyar szociológia?, vajdasági magyar jogtudomány?, vajdasági magyar pszichológia? – ki lehet ezt komolyan mondani a mai Vajdaságban?” A helyzetet csak az javítja, írta, hogy az írók, publicisták kirándulást tesznek a társadalomtudományok területére, de jugoszláv vonatkozásban a vajdasági magyar társadalomtudomány művelése mint önálló tevékenység nyelvi és intézményi problémákba ütközik (VÁRADY 1968: 7).

Ha számba vesszük azokat a tanulmányokat és azt a néhány könyvet, amelyek társadalomtudományi jellegű munkának mondhatók, tekintettel az intézményes oktatás, illetve a vajdasági magyar társadalomtudósokat összefogó intézmény hiányára, világos, hogy nehezen lett volna elképzelhető a vajdasági magyar társadalomtudomány, illetve ezen belül a szociológia mint lehatárolható diszciplína. Erre példa Kovács Teréz esete. Belgrádban végezte egyetemi tanulmányait a hatvanas-hetvenes évek fordulóján, és ugyan később Rehák asszisztenseként oktatott a magyar diákoknak szociológiát Újvidéken, s kutatásokat is végzett, pályája ellehetetlenült a nyolcvanas évek elején. Először a belgrádi magyar egyetemi hallgatók közt végzett közvélemény-kutatást (KOVÁCS 1971), majd maga is a becsei tanyavilágból származva ezt a világot kutatta (KOVÁCS 1973). Később a vajdasági magyar fiatalok életmódjáról készített tanulmányt kvantitatív módszerekkel, diákjai bevonásával, ami hat részletben jelent meg az *Új Symposiumban* (KOVÁCS 1975, 1976, 1977, 1978). Kutatásait részben a párt, részben az Ifjúsági Tribün támogatta



az *Új Symposion* szerkesztőségén keresztül, ha nem is anyagilag (de például a kérdőívek sokszorosításával igen). Végül a szerkesztőségén keresztül kapott pártúzenetet, hogy ne kutassa tovább a vajdasági magyar fiatalokat, mert az csak egy etnikumot érint. Kovács kutatásaiban ugyan felmerült a többi nemzetiség, illetve a többségi szerbek tanulmányozásának lehetősége is, de a megvalósításra nem került sor. Kovács végül 1982-től, miután úgy érezte, nem engedik kutatni azt, amit szeretne, Magyarországon tartózkodott ösztöndíjjal, majd végleg ide emigrált.<sup>1</sup>

A jugoszláviai magyar társadalomtudományról áttekintés született Hódi Éva tollából, aki a témáról írott tanulmányával a második díjat nyerte el a *Létiünk* folyóirat „Kultúra – művészet – társadalom” című, 1984-ben kiírt pályázatán (amelyen első díjat nem osztottak ki). Hódi a társadalomtudomány alá sorolta a *Híd*-ban és az *Új Symposion*-ban megjelent esszéket és filozófiai írásokat is, viszont nem tért ki a szociográfiai munkákra, ám áttekintője ma is használható (HÓDI 1985). A vajdasági szociológia nyolcvanas évekbeli (felemás) helyzetéről – a jugoszláviai változások tükrében is – pedig Gábrity Molnár Irén írt tanulmányt, de erre már a háború árnyéka is rávetült. Kiemelte, hogy a hetvenes években e professzió marginalizálódott, s ismét a marxista ideológia vette át a helyét. A szociológia csak a nyolcvanas évek második felében tűnt fel újra, s jelent meg tantárgyként az egyetemeken és a középiskolákban (GÁBRITY MOLNÁR 1992).

Tehát illúzió lett volna elvárni, hogy a korszakban létrejöhetett volna a vajdasági magyar társadalomkutatás megfelelő intézményrendszer és képzett szakemberek nélkül. Erre csak részben nyílt lehetőség a nyolcvanas évek végén, s különösen a kilencvenes évektől Gábrity Molnár Irén munkássága, illetve az általa elnökölt Magyarországi Magyar Tudományos Társaság révén. Meg kell említeni, hogy a szocializmus idejében a magyar(országi) szociológiát is elkerülte a vajdasági magyarság problémája – miközben egyre inkább érdeklődni kezdtek Erdély iránt –, csak szórványos munkák születtek, így Arday Lajos tollából (ARDAY 1988 [1981]), vagy olyan belső jelentések, mint Grétsy Lászlóé a vajdasági magyarság nyelvhasználatáról, vélhetően a hetvenes évek közepéről, amiben több nyelvi problémát is jelzett a média, az iskoláztatás stb. kapcsán (GRÉTSY é.n.). Ugyanitt jegyezzük meg, hogy Bori Imre, Szeli István, Ágoston Mihály és mások számos alkalmi írásukban, de tanulmányban is érintették a magyar nyelv témáját (a „nyelvromlást”, az asszimiláló magyarok nyelvét, a média nyelvét, párhuzamosan az oktatás helyzetével). E tanulmányban nincs módunk azoknak a szerzőknek az írásait is számba venni, akik nyelvészként, szociolingvisztikai szempontból is vizsgálták a vajdasági magyarságot, az azonban jelzésértékű, hogy ezek ugyan nem szociológiai tanulmányok, de gyakorta tartalmazznak olyan helyzetfelmérést és -értékelést, amit ma akár nyelv-, média- vagy oktatásszociológiai vonatkozásúnak mondhatnánk. Irodalmárokként azonban nem ismerték, nem ismerhették a korabeli elméleteket, illetve szaknyelvet, gyakran a sötétben botorkáltak, ám a mai olvasó olyan érvényes kijelentésekre bukkanhat, amelyekből látszik, tisztában voltak a problémákkal, olykor az okokkal és

a következményekkel is, de ezt nem a társadalomtudományok „tolvajnyelvén” fogalmazták meg. Az a néhány társadalomtudós, akit említettünk – Hódi Sándor, Varga, Kovács – sem idézte a korabeli szociológiai munkákat, nem volt kapcsolatuk sem a magyar, sem a tágabb jugoszláviai szociológiával. A *Híd*-ban, az *Új Symposion*-ban, majd az 1971-ben indult társadalomtudományos folyóiratban, a *Létiünk*-ben csak elvétve találhatunk szociológiai munkákat, de azok is inkább társadalomkritikaiak és filozófiaiak.

## HATÁRMEZSGYÉN

A két világháború között a kevés számú vajdasági magyar értelmiségi egy részének nem volt ismeretlen a magyarországi szociográfiai mozgalom, különösen nem Herceg Jánosnak, aki abban az időszakban élt Budapesten is, és jó kapcsolatot ápolott a Bartha Miklós Társaság tagjaival, illetve Németh Lászlóval, s Illyés Gyulát is ismerte. Hogy a szociográfia mi, már abban a korszakban is kérdés volt, annak ellenére, hogy a német nyelvű társadalomtudományban voltaképp már az I. világháború előtt leszámoltak vele. A „ki a faluba” jelszó azonban igen hangosan visszhangzott, látván a vidéki magyarság sanyarú sorsát, bár a városi munkások nyomoráról is írt a Bartha Miklós Társaság. Az (egyik) alaphangot megadó *Puszták népe* nyomán azonban nemcsak az irodalmi eszközökkel való operálás került előtérbe, hanem, látván a parasztpolgárosodást, annak hatását a falura, ahol felbomlik az ősi közösség, a társadalmi felelősségvállalás is, a „beteg társadalom gyógyítása”, az „igazi magyar értékeket óvó falu” megörökítése, illetve újjáélesztése. Igényként merült fel a statisztikák és interjúk készítése, de gyakrabban az impressziók megszerzése által, a metaforikusan leírt látélet, a társadalomrajz került előtérbe. Mások azonban, például Erdei Ferenc (lásd többek közt NÉMEDI 1985, CSUNDERLIK 2018), elméleti igénnyel közelítettek a falu, a vidéki társadalom leírásához. 1945 után a vajdasági magyar szerzők vagy kritikusaik nem is igen foglalkoztak részleteiben azzal, mi a szociográfia, hanem leegyszerűsítve olyan írásnak látták, amely a valóságról szól, korabeli helyzetet ír le. De a kérdés ma sem egyszerűbb, amiről a tanulmány elején említett 2016-os konferencia anyaga tanúskodik (TÓTH 2018), melyben több szerző is előjáróban azt tárgyalja, mi a szociográfia. Így szó esik arról, hogy ez sajátos valóságirodalom, amely a tárgyalt tényeket elemző módon mutatja be, konkrét helyszínhez kötődik, az elemzést kombinálja a kritikával, a szerző személye és szenvedélye benne van a szövegben, az irodalmi fikció keveredik benne a dokumentatív igényű társadalomrajzzal, témája általában a (vidéki) nép (BICZÓ 2018: 45–46.) Összességében műfaji határátlépést jelöl, célja a kritika és a jobbítás.

Bori Imre 1995-től, miután szociográfiai mozgalom indult a Kanizsai Íróklub berkein belül, később kötetben is megjelent cikksorozatban tekintette át az 1989 előtti korszak főbb, vajdasági magyar és részben magyarországi szociográfiai munkáit (BORI 1997). Jellemző, hogy csak úgy sorjáznak a műfaji meghatározások: népleíró munkák, irodalmi szociográfia, szociográfiai irodalom, szociográfiai iro-

<sup>1</sup> A szerző interjúja Kovács Terézszel. Budapest, 2019. január 9.

dalmi műfaj, élet- és tényleírások, regény, amiben szociográfiai részletek vannak (Móricz Zsigmond *Életem regénye* kapcsán), történelmi szociográfiák, családi szociográfus (Illyés Gyula), érzelmi riport (Csoóri Sándor), operatív helyzetjelentés (Csák Gyula), népleírás, riport (Végh Antal), embersors-szociográfiák, életleíró (Moldova György), szociotárcák (Krúdy Gyula), helyzettudósítás, szépirodalmi ihletésű társadalomrajz, szociografikus krónika, ismerkedő szociográfia, embersors-mozaikok, embersors-galéria (Herceg János), a sár szociográfiája (Lévay Endre), nosztalgiai szociográfusa, tényfeltáró (Petkovics Kálmán), szociográfiai riport, amelyben a publicisztika, a szépirodalom és a tudományos igény ötvöződik (Kalapis Zoltán), a homok növényvilágának szociográfiája (Tari István), szociográfiává (is) szervesülő anekdoták (Tőke István), sorskép-szociográfia (Vajda Zsuzsa), költő-szociográfus (Brasnyó István), szociográfiai riport (Pósa Rózsa), faluleíró (Virág Gábor), hétköznapi szociográfusa, pusztulás-szociográfia (Németh István). A kavalkád akkora, hogy Borinál Brasnyó versei is szociográfiává válnak.

Bori egyébként 1995-ben azt az ukázt adta ki a szociográfusoknak, hogy *irány a falu* (tételezen Adorján), mert „...a parasztsalád volt (és ma is) az élet alapja” (BORI 1997: 9). Tudván, hogy már ekkor is – különösen a szórványban – a falvak elnéptelenedéséről, illetve a földműveléssel foglalkozók arányának rohamos csökkenéséről beszélhettünk a vajdasági magyarságnál is, e program elég idejétmúltnak tűnt. Bár Adorján kapcsán született egy munka (ADRYANTÓL ADORJÁNIG 2004), a mozgalom azonban a projekt vezetőjének, Papp Györgynek a halála miatt a 2000-es évek elején megszűnt, s mondhatni, a vajdasági magyar szociográfia azóta nem létezőnek tekinthető. Hacsak nem bánunk ismét „bőkezűen” a műfaji meghatározással, hiszen a *Magyar Szó*ban megjelent cikksorozat a szórványtelepülésekről az utóbbi másfél évtized legfontosabb ilyen vállalkozása és gyűjteménye (FODOR 2016, 2017), amely részben szintén azt az úrtölti be, amit a nem létező, vagy csak sporadikus szociológiai kutatások, tanulmányok hagynak meg, akárcsak az utóbbi évszázadban mindig is.

## NÉMI SZOCREÁL – AZ ELSŐ KORSZAK

Egy olyan multietnikus térségben, ahol ráadásul jelentős mértékű népességcsere is zajlott (a magyarok száma a negyvenes években a vérbosszú és a menekülés miatt legalább százezerrel, tehát akár 25%-kal is csökkenhetett óvatos becslések szerint; a zömükben magyar zsidók és a németek szinte teljesen eltűntek, a betelepített székelők/csángók gyorsan továbbvándoroltak, miközben helyükre délszláv telepések érkeztek), önmagában is kérdés, hogy a szociográfia mennyiben lehet magyar, vagy egy magyar szerző mennyire koncentrálna (hatot) csak nemzettársai sorsára. Közben azt se feledjük, hogy a régióban a származás (és nyomában az asszimiláció), illetve az egyre gyakoribb vegyes házasságok miatt sem kézenfekvő, hogy „ki a magyar” (még 1993-ban is a vajdasági magyar nők 27%-a nem magyarral házasodott). A korabeli írások arról tanúskodnak, hogy egyfelől magyarnak tartották azt, akinek

magyar az anyanyelve (vagy az első nyelve, a leggyakrabban használt nyelve), és/vagy magyar a neve. A testvériség-egység elharapódzó ideológiája nyomában a magyarok közt is nőtt a magukat jugoszlávoknak vallók aránya, illetve egyfajta anacionalizmus, nemzeti közömbösség tűnt fel. Igencsak óvatosan kellett bánni bármiféle etnikai identitás kifejezésével, mert a legcsekélyebb „túlzás” esetén is bárki megkaphatta a nacionalista jelzőt, ami komoly következményekkel járt (a munkahely elvesztésétől vagy meg nem kapásától egészen a börtönbüntetésig).

De a szociográfusok számára ez nem igazán okozott gondot, illetve az etnikai identitás témája csak ritkán merült fel, például egy-egy nemzetiségileg vegyes házasság esetén. Témáik ugyanis általában a parasztsághoz, a faluhoz és a munka világához kötődtek, márpedig közvetlenül 1945 után a vajdasági magyarság túlnyomó többsége még falun vagy kisvárosban élt, és a földműveléshez kapcsolódott, illetve az építőiparhoz, annak is a legnehezebb munkát jelentő részéhez. Vicsek Károly volt szinte az egyedüli vajdasági magyar szociodokumentarista filmrendező. 1973-ban készült, *A kubikusok* című rövid dokufilmje megrázóan mutatja be, hogy a szocializmus ellenére a magyar kubikusok még ugyanúgy ássák a vízesárhokokat, mint elődeik, hasonló nyomorban, száraz kenyeret, szalonnát és vöröshagymát ebédelve, legfeljebb már mindnyájuknak van gumicsizmája.

A *Híd*, hagyományaihoz híven, 1945-től is közölt társadalmi kérdésekkel foglalkozó cikkeket, így például a földkérdésről, az analfabetizmusról (ami a Szabadkához tartozó községben a 40 és 60 év közötti magyarok esetében 37%-os volt), az ifjúság problémáiról, a munkásság helyzetéről, a kubikusok sorsáról stb. (KÁLMÁN 1946). De kifejezetten szociografikus igényű munkákkal is találkozhatunk, kiemelhetjük például Kek Zsigmond három írását az első évekből. Kek (Keck) alakja azért is érdekes, mert Európát megjárta, több nyelven beszélő, képzett lelkész-ből lett kommunistává, részt vett a *Magyar Szó* létrehozásában, de később a Goli otokon raboskodott „sztálinistaként”, utóbb pedig szerkesztőként, nyelvművelőként dolgozott. Kek így 1946-ban, inkább publicisztikai módon, a vajdasági telepések ügyét járta körbe, a földosztást problematizálva, bár természetesen az új rendszer koncepcióját támogatva. Mégis, a maga módján tabuk nélkül igyekezett írni az egyik leglényegesebb társadalmi kérdésről, a magyarok szempontjából is (KEK 1946a). Hogy Kek útmutatást adó szerkesztő is lehetett volna – minden ideológiai jellemzője mellett –, arra két másik írása mutat rá. Az egyikben Jázovó (ahogy akkor nevezték Hódegyházát) öt éves terve alapján rajzolja fel a falu képét, és a sötét múlt leírása után a jövőbe vetett hit kerül előtérbe (KEK 1946b). A következő évben publikált írása a vajdasági magyar közművesekről, építőmunkásokról szól, de akármennyire is igyekszik az országépítés szépségét ecsetelni, mégis világos, hogy „Közműves Kelemen népének” sorsa mégiscsak az, hogy szülőföldjét elhagyja, hogy mások városait, a másét – akár korábban Budapestet, akár az írás elkészülésének idejében „Beogradot” – építse. Vagyis akármilyen körítésben is, de a korszak szociografisztikus – de kellőképpen politikai – írásaiból világosan kiolvasható a vajdasági magyarság (örök) problémája: az iskolázatlanság, az ebből eredő kedvezőtlen munkaerőpiaci helyzet, a földnélküliség, és az ezek okozta migráció.

Kuriózumként megemlíthetjük, hogy Sinkó Ervin is próbálkozott a szociográfiával: a nemzetközi ifjúsági vasúti építőtáborokról írt, melyeken magyarországi fiatalok is részt vettek, s pozitívan szólt róluk (SINKÓ 1948). Ám, mint Csorba Béla is megjegyzi, e munka „kilóg” a sinkói életműből: „[e]sztétikai mércével nehezen minősíthető, gyöngé színvonalú, a sztálinista lözungoktól sem visszariadó propagandakiadvány ez” (CSORBA 2017: 89). A vajdasági magyar szociográfia útja 1945-től tehát, erős képzavarral élve, a vas és acél országában lett kikövezve, noha a témája még a poros-sáros földben lapult...

1951-ben történt egy próbálkozás a falukutatásra. A Vajdasági Kultúrszövetség Magyar Osztálya 1951 körül falukutató csoportot szervezett, hogy magyar falvakban, a nyugat-bácskai Kupuszinán, Gomboson, illetve a baranyai (tehát nem vajdasági) Kórógyon és Szentlászlón „rendszeres kutatómunkával feljegyezze az utókor számára a falvak népének szokásait, dalait és táncait” – derült ki Németh Istvánnak az Újvidéki Rádió *Faluhíradó* című műsorából (idézi VÉKÁS 2011: 247). Ez azonban elsősorban néprajzi gyűjtés volt, ezt értették falukutatás alatt, és „egzotikus” településeket találtak, amelyek híresek voltak/lettek népművészetükről, s ide telepítésük előtti származási helyüktől függően különböztek a tömbmagyarságtól.

Elegendő átlapozni pusztán a *Híd* korabeli évfolyamait, hogy lássuk, szóba kerültek a legfontosabb kisebbségi kérdések. Jól szemlélteti ezt az 1952-es, Palicson megtartott Magyar Ünnepi Játékok alkalmából kiadott, hasonló című kötet is (MAGYAR... 1952). A tucatnyi szerző által jegyzett kötet írásainak némelyike tanulmánynak is mondható, s elsősorban a kulturális élet helyzetét foglalják össze – a színjátszástól kezdve a médián át a könyvkiadásig, de szó esik az iskoláztatásról, az egyesületi életről is. Ilymód ez a kötet ritka láttelepe a korabeli vajdasági magyarságnak. Nem véletlen, hogy a központi vajdasági hatalomnak szemet szúrt a Palicson összegyűlt, állítólag ötvenezres tömeg, a szervezettség, és mind a Játékok, mind a szervező Magyar Kultúrtaács megszűnt, sőt, némi vita után gyakorlatilag 1848. március 15-e ünneplése is. Helyhiány miatt nincs módunk a kötet írásainak részletes lajstromba vételére, de az, hogy az új jugoszlávai magyar kommunista elit és az általa *angazsált* szerzők a fejüket az ideológia homokjába dugták volna, s nem szóltak volna a vajdasági magyarság kisebbségi helyzetéről, égető problémáiról, aligha tartható.

Még egy embert ki kell emelnünk, Herceg Jánost, aki a korszakban két kötetnyi szociográfiát tett az asztalra. A *Változó világban* 1950-ben jelent meg, és a pusztai cselédség sorsának megváltozását követi nyomon. Mégsem anti-*Puszták népe* ez, amely a *felszabadulással* már megoldottnak látja a situációt, mert, mint ahogyan Toldi Éva írja, a műből inkább az olvasható ki, hogy „az emberek tudatát nehezen lehet befolyásolni, aki megszokta a szolgaságot, nem találja fel magát egykönnyen, ha megszűnik alárendelt helyzete” (TOLDI 1991: 1002). Herceget már e kötete miatt is bírálták – ti. hogy hallomásból írta le a pusztaiak helyzetét, a terepen nem járt –, de még inkább bírálható a *Szikkadó földeken* című szociografisztikus regénye (HERCEG 2016). A regényt a *Magyar Szó* közölte folytatásokban 1954. szeptember 26-tól december 15-ig, 79 részben. Már a kortársak egy része sem lelkesedett érte,

vagy maga Herceg érezte problematikusnak, s alighanem ezért sem jelent meg kötetben 2016-ig. Az 1944–45-ben játszódó történet szintén nem terepmunka eredménye, hanem legfeljebb hallomásból összeállított, de még inkább konfabulált történet. Egy eklatáns példa erre – bár megjegyzendő, hogy legalább a nők szerepe felmerül –, hogy az egyik hősnő, Bözsi, azon ijedezik, hogy amikor visszajönnek a férfiak a háborúból, őt majd lekergetik a traktorról, amire épp most került fel. A gépész nyugtatja meg, hogy más országokban is már egyre több gép, motor dolgozik, amire érkezik a kérdés: „aztán vannak máshol is traktoros asszonyok?” A válasz pedig nemhogy az 1955-ös Jugoszláviához képest didaktikus, ahol 1950-től gyorsan leszámoltak a zsdanovista esztétikával és a szocreállal, de akár még a korabeli, forradalom előtti Magyarország szempontjából is: „Hogyne volnának. Nem itteni találmány, hogy a nők majdnem ugyanúgy használhatók minden munkára, akárcsak a férfiak. Most meg pláne, hogy egyenjogúság van, semmi akadálya nem lehet az ilyesminek” (HERCEG 2016: 186). A traktormotívum beemelése azért is érthetetlen Hercegtől, mert a traktorköltészetnek elnevezett „művészettel” a fiatal vajdasági magyar kritikusok már 1950-ben leszámoltak (részben erről szólt a *Híd-vita*), s ilyen értelemben érthető is, hogy a kortársaknak is szemet szúrt a mű korszerűtlensége. Bár megjegyzendő, hogy a regény úgy ér véget, hogy a gépésznek, tehát a szakembernek távoznia kell a birtokról: „Kitelt a kenyere a pusztán. Mehet máshová, ahol jobban érti a dolgát, ahol nagyobb lesz a becsülete.” A birtok élére tehát mégsem maguk a pusztalakók választhatnak vezetőt, hanem a városból hozzák az írást, hogy ezt a pozíciót a leszerelt harcos kapja meg (HERCEG 2016: 270–271.) Mindez ugyan arra utal, hogy a szabadság mégsem teljes, de végül – akár egy 19. századi romantikus regényben – „itt most már nem lesz semmi baj”, a juhász is eltűnik háromszáz birkájával a tájban furulyázgatva, s „versenyt zenél a zizegő fiatal nádassal” (HERCEG 2016: 272). Herceg regénye tehát annyiban érdemel említést, hogy az irodalmi szociográfia iránt a *Magyar Szó* részéről is meglehetett az igény, feltételezhető, hogy a témát szintén egyeztetették a szerzővel, de egy ilyen vállalkozás már akkor sem arathatott osztatlan sikert.

## KÉT PÁLYÁZAT A HÍDBAN ÉS CSOPORTALAKÍTÁS AZ ÚJ SYMPOSITIONBAN

Az első *Híd*-pályázatról már esett szó, amelyet Biacsi Antal nyert meg, a második díjat pedig Gerold Lászlónak a magyartanárokról írt műve kapta (GEROLD 1969). Jegyezzük meg, hogy az első díj, legalábbis a kiíráskor, három átlagfizetésnek felelt meg (PÁLYÁZATI... 1969: 385). Gerold munkája egyszerre kívánt kvalitatív és kvantitatív kutatáson alapulni, de a szétküldött kérdőívekre olyan kevés válasz érkezett, hogy Gerold csak „csipegethetett” közülük. De az kirajzolódott, hogy az Újvidékről vidéki-falusi iskolákba kerülő, ekkor fiatal tanárok elveszítik motivációjukat a kulturális élet nélküli falvakban. A pályázat kiírását azzal indokolták, hogy miközben pezsgő és változatos az irodalmi tevékenység, a társadalomtudományos kutatások, szociológiai felmérések szinte teljesen elhanyagolódtak.

A „konkurens” *Új Symposion* talán ezért reagált rögtön egy másik felhívással, melyet 1969. november 12-én írtak ki, s Ágoston András és Gerold László jegyezték (ÁGOSTON–GEROLD 1969). Ez jellegét tekintve nem is pályázat volt, hanem szociológiai-szociográfiai kutatócsoportot kívántak alakítani. Rögtön húsz témacsoportot írtak ki, kettőt kiemelve: „A kultúra a községi (helyi) költségvetésben” és „A jugoszláviai magyar értelmiség élete, szerepe, tekintélye, érdeklődési köre”. Mintegy tíz pályamunka érkezett, de csak Gerold szociográfiai írásai jelentek meg, és noha a fölmérései mai szemmel szakmailag elhibázottnak mondhatók, már ekkor felfigyelt a szórványmagyarság helyzetére (lásd SZERBHORVÁTH 2005). Így még a csoportalapítással való próbálkozás előtt járt a dél-bánáti Versecen, aminek nyomán az egykoron multiethnikus-multikulturális kisváros halódó kulturális életéről szolt (igaz, hogy – ahogyan maga is megfogalmazta írása alcímében – mindez csak egy „művelődés-szociográfiai riportkísérlet” volt, tehát nem alapos kutatás), és megállapította, hogy – a magyarság vonatkozásában is – itt „[a] jövő pedig még a jelennél is kevesebbet sejtet” (GEROLD 1967). De elment a szerémségi magyar falvakba is (ami szintén a kilencvenes években vált divattá, amolyan kisebbségi zárandokúttá), ahol a tanítókat „mérte fel” (GEROLD 1970a). Beszámolt arról, hogy e falvakban a többség magyar, de elfelejti a magyar nyelvet, anyanyelvi oktatás nincs, ráadásul a szülők döntenek úgy, hogy a gyerekek szerbül tanuljanak, azaz szerb tagozatra járjanak. A bácstopolyai érettségizőkről szóló szociográfiájából (GEROLD 1970b) pedig az derül ki, hogy az istenített kétnyelvűség csak a papíron létezik (ti. hogy ugyan a magyar egyenrangú nyelvként deklarálódik, de a gyakorlatban korántsem valósul meg az anyanyelv használatának a joga) – igaz, ezt a diákok mondják ki (a „másokkal való kimondatás” módszere tehát itt is megjelenik, és ez a szerző számára nyilván némi biztonságot nyújtott).

Geroldon kívül még Virág Gábor volt az, aki több helyi kutatással, illetve tanulmánnyal jelentkezett e témakörben, a kishegyesi értelmiségről és a kulturális fogyasztásról írt, így például az olvasási szokásokról, a mozizásról stb. (VIRÁG 1969, 1970). Itt nincs módunk minden szerzőt és írást kiemelni, inkább az fontos, hogy noha a szerkesztőségek és a szerzők részéről határozott igény merült fel a szociográfia művelésére, mindezt a társadalmi körülmények elsodorták. A szerzők arra sem voltak restek, hogy terepre utazzanak – így írt Pósa Rózsa három dél-bánáti székel faluról, Gerold az Újvidék melletti Pirosról és a dél-bánáti Versecről stb. Az újabb szociográfiai hullámot a *Híd* 1971-es szociográfiai pályázata válthatta volna ki (KÖZLEMÉNY... 1971). Nem kevesebben, mint 38-an jelentkeztek ötletükkel, de – a korabeli szóhasználatból élve – a „pénzkeret” csak 15 pályamunka kiválasztását tette lehetővé, és a szerzők a kutatásokra 1000 dináros előleget kaptak (ez a szellemi dolgozók havi átlagfizetésének háromnegyedét tette ki). Elsősorban tanyasi, falusi témák (vagy éppen a „tév falun”) kerültek előtérbe. Ám úgy tűnik, ezek közül végül is csak egy készült el, Vlaovics József munkája egy Németországban élő családról – talán a legkorábbi mű ez, amely a vendégmunkássá váló vajdasági magyar tömegekről, egy ma is aktuális témáról szolt (VLAOVICS 1972). Hogy a munkák végül miért nem készültek el, illetve ha igen, miért nem jelentek meg, nem tudni,

a homályos utalások és a visszaemlékezések alapján csak annyit sejtethetünk, hogy az 1972-től bekövetkező változások lehettek az okai. Talán kevésbé a szerzőknek a retorziótól való félelme magyarázza, mint inkább a (fő)szerkesztői fegyelem és akár az (előzetes) cenzorok hatása. A hetvenes években riporterként és szociográfusként megjelenő Dudás Károly 1987-ben azt állította, hogy úgy élték meg: „Veszélyes műfaj a szociográfia, életveszélyes műfaj.” És elmondott egy önmagában véve tanulságos történetet: „Ott van például a *Híd*, amelyben a régi szociográfiai hagyomány nem folytatódott. A hetvenes évek közepén az akkori főszerkesztő, Bányai János támogatásával, Brasnyó Istvánnal, Németh Istvánnal, Podolszki Józseffel és másokkal, orvosok, szociológusok, pszichológusok bevonásával próbáltunk egy szociográfiai csoportot létrehozni. Felméréseket szerettünk volna végezni, kutatni, de ezek mielőtt elkezdődtek volna, félbemaradtak, a mi hibánkból is, mert nem voltunk elég rámenősek. Másrészt a támogatás is elmaradt, mert az illetékesek rádöbbsenek közben, hogy mi lett volna abból, ha a népesedést vagy más kérdéseket megalapozottan és nyilvánosan elkezdjük boncolgatni” (DUDÁS 1995: 150). A pályázat elmismásolásához, de a műfaji kavalkád kérdéséhez a szintén „pályázó”, a tanyavilágból származó Brasnyó István visszaemlékezése is érdekes adalék: „Abban is van valami különös, ahogy a parasztvilág átalakul. El fogják felejtetni hamarosan. Ezután szociográfiai megörökítéssel kísérleteztem. Azokat a verseket, amiket erről a témáról írtam, egy szociológiai pályázatra küldtem. Furcsán jött ki az egész, hogy szociográfiai pályamű helyett előbb írtam egy kötetnyi verset, aztán utána még egyet. Ez a szociográfiai megközelítés kimeríthetetlen, csak a regényeimben más vonatkozásban közelíték ehhez” (BRASNYÓ 1995: 123). Sok minden közrejátszhatott tehát abban, miért nem vált intézménnyé a szociográfia: a politikai okok, a felülről érkező utasítások vagy sugalmazások, a pénzhiány, a kényelmesség vagy a félelem, illetve mindezek ötvözete miatt.

Csorba Béla, az *Új Symposion* 1980 és 1983 közti szerkesztője, aki ugyan Dudás kortársa volt, de nem újságíró, és szociográfiát sem írt, így magyarázta, hogy miért nem alakult ki vajdasági magyar társadalomtudomány: amíg a symposionisták felvállaltak egyfajta messianisztikus baloldaliságot, addig „[k]ésőbb a hetvenes évek meglehetősen hideg korszakában semmilyen társadalomkritikai gondolat nem szülehetett. A társadalomkritika újabb formái ’80 körül jelenhettek meg. A társadalmi kérdések iránti érdeklődés egyáltalán nem számított természetesnek a hetvenes években. Ez inkább furcsa volt. Az én generációmra sem volt ez jellemző, két-három embert leszámítva” (CSORBA 1995: 163–164). Ám Csorba – legalábbis a fentiek tükrében – talán túl kritikus kortársaival szemben, mert e korszakban is lehetséges volt társadalomkritikával élni, és ha szórványosan is, társadalomtudománnyal, vagy legalábbis szociográfiával foglalkozni. Részben igaza lehetett, amikor a nyolcvanas évek elején így értékelt: „...[A]lapos tudományos kutatások híján legfeljebb csak féligazságokig juthatunk el”. Ugyanakkor jómagá fűzte hozzá: „Én éppen azt tartom egyik legsúlyosabb rövidlátásunknak, hogy nem akarunk vagy nem merünk tudományos eszközökkel szembenézni az asszimiláció problémájával. Természetesen másról is szó van itt: a magyarság elöregedéséről, az öngyilkosságok

magas számáról, alkoholizmusról stb.” (CSORBA 1995: 163–164). Hiszen, mint eddig is láttuk, éppen e témáról írtak többen, és tanulmányunk utolsó részében még végigpásztázunk néhány olyan szociográfián is, amely azt bizonyítja, hogy a(z ön)vád az „értelmiség árulásáról”, vagy annak sugallása, hogy semmit sem tesznek, nem látnak, de nem is akarnak, túlzó.

Ellenpéldaként több alkotót hozhatunk fel. Az egyik Herceg János, aki a már említett, kudarcra ítélt művei után nemcsak számottevő publicisztikát írt a vajdasági magyarság kulturális-társadalmi kérdéseiről, de a hetvenes években figyelemre méltó szociográfia-kötettel is jelentkezett az ekkor még inkább a nyugat-bácskai magányt választó irodalmi doyen. *Embersor* című kötetében (HERCEG 1977) két nagyobb szociográfia kapott helyet, és hat rövidebb riport egy-egy nyugat-bácskai településről. A Bezdánról írt szociográfia centrumában a bajban lévő hajógyár áll, és bár a szerző reménykedik a fellendülésben, a munkások nehéz szociális helyzetéről ír, az agrárproletárokból munkásproletárokká válók sorsáról, életkörülményeiről, de a vezetőkről is, arról, hogy ki miért lép ki akár a Kommunista Szövetségből is, ha nem tud beavatkozni, vagy ha leváltják, mert épp kápolnát épített, a telepések és az őshonosok konfliktusáról, sőt, a németek elmenekülésének következményeiről is. A kritikai megjegyzéseket pedig egy-egy megszólaló szájába adja, akik azonban mintha bizonytalanok lennének, jó avagy rossz irányba mennek-e a dolgok – Herceg a megszólalóinak, de magának is hagy menekülőutat a bírálatok előtt. Ennél még kerekébb a Doroszlóról írt százoldalas szociográfia, ami nem csoda, hisz az író ekkor már itt élt. Mondhatnánk, ez akár a harmincas évek klasszikusainak szintjét is eléri: a településtörténetbe ágyazódik be annak leírása, hogy mely réteggel mi történt, a termelési formák változása milyen életmódbeli változásokkal jár, és hogy a fiatalok új „értékrendszere” – a továbbtanulás és az „anyagiaság” – miként hat a falura, de utal az egyre erőteljesebb migrációra is. Herceg írása még a vendégmunkás doroszlóiak külföldi idegenségére is kitér, illetve a visszatérésre, az újbóli beilleszkedés nehézségeire.

Kalapis Zoltán két kötetét is ki kell emelni: a *Bánát könyve* (KALAPIS 1979) és a *Vándorok és letelepülők* (KALAPIS 1985) riportok és szociográfiák gyűjteménye. A később jelentős művelődéstörténeti munkákat is alkotó Kalapis Herceghoz képest kevésbé irodalmi igényű, de sokkal több adatot igyekszik felsorolni. A bánati falvakat járva elsősorban a magyarok lakta vidékekről ír, bár (talán óvatosságból) a nemzetiségi viszonyokról kevésbé. Nemcsak a felzárkózásban is lemaradó periférián élők múltját és sorsát örökíti meg, hanem a legjelentősebb változásokat is – hogyan alakul át a Kikinda környéki vidék az olajkútbányászat révén (ahol a munkások, a proletárok jellemzően magyarok), az észak-bánati lányok hogyan kerülnek faluról inkább a kisvárosi gyárakba nehéz fizikai munkát végezni (Kalapis arra is rámutat, hogy a nők kevesebb bért kapnak ugyanazért a munkáért, és előrelépésre is alig van esélyük). A (magyar) falvak kapcsán kiderül, van, ahol a munkaképes lakosság harmada „Németbe” van, de többen visszatértek, ki ideiglenesen, ki örökre, és Kalapis mindenütt észreveszi a migrációs hajlandóságot – ha nem a közeli városba, akkor „idegenbe”. A másik kötetében a tanyai világ átalakulását Erdei Ferenc

munkássága nyomán igyekszik felvázolni. Temerin kapcsán pedig az ingázás kerül előtérbe, mint ami átformálja a helyi világot – Kalapis munkái tehát főként település-szociográfiák. Ám az ingázás egy másik formájának is nagy írást szentel: azoknak a főleg észak-bácskai építőipari munkásoknak, akik az anyavállalattal más köztársaságokban, így főleg Crna Gorában dolgoznak; igaz, hogy nagyobb bérért, ugyanakkor családjuktól hónapokig távol élve, amit megszenved a családi élet, de az egészség is, s a szerző rámutat az alkoholizmus problémájára is.

## TEREPJÁRÓK A HATVANAS ÉVEKTŐL

A korszakból Herceg és Kalapis mellett másokat is kiemelhetnénk, például Petkovics Kálmánt, aki azonban keménykezű szerkesztőként is letette névjegyét, és olykor a munkásmozgalmi téziseket felmondva az agitpropos szintet is elérte. Hercegnél és Kalapisnál inkább volt észrevehető a „vörös farok”: szociálisan érzékenyek, de gyakran úgy érezzük, hogy optimizmusuk inkább a hatalom elvárásának való formális megfelelés. A pozitív fejlemények, a fejlődés ecsetelése mellett van lehetőség a kisebbbbségi probléma tematizálására – és nem csak a sorok közt –, vagyis ez ad lehetőséget arra, hogy írásaikban folyamatosan jelen legyen a lejtmotívum: a falu, a magyarság szegénysége nem szűnt meg, csak átalakult. A „vörös farok” kapcsán ugyanakkor azt is feltételezhetjük, hogy a szerzők, mint sokan mások, nem feltétlenül teljes hittel fűzték a szöveghez, ez éppen azt szolgálta, hogy a szöveg megjelenhessen.

A szociográfia megújulásához több tényező járult hozzá a hatvanas évektől. (Ez Magyarországon is megtörtént, a szociológia művelésének akadályozása miatt.) Megváltozott a jugoszlávai/vajdasági kontextus, szabadabb légkörben írhattak – az új generáció pedig eleve bátrabb volt, nem ismerte a korábban meglevő repressziót. Az ötvenes, a hatvanas és a hetvenes években is megjelent egy-egy markánsabb korosztály, részben egymással átfedésben, olykor tanár-diák vagy szerkesztő–szerző viszonyban dolgozva, vagy már kollégákként. És már nem egész napos program volt, hogy az újságíró, a szociográfus egyáltalán eljusson egy faluba, a riporttereket már autón szállították, fotós kísérte őket. Az egyik legjelesebb és legismertebb falujáró Németh István volt, aki gyakorlatilag négy évtizeden át utazgatott a Vajdaságban (de Jugoszlávia más tájaira és külföldre is eljutott), s heti penzuma volt egy-egy két-három flekkes riport, portré, jegyzet, tárca megírása. Ezek java kötetben is megjelent, és munkásságában szinte nincs olyan társadalmi jelenség, amiről ne írt volna – de megjegyezhetjük, hogy ő inkább, olykor naivan rácsodálkozva, „csak” lejegyezte a dolgokat, nem pedig problémaként tárgyalta őket. A pártmunkával – s főleg az ideológiával – sosem foglalkozó Németh életművében tehát minden megtalálható, ami elsősorban a vajdasági magyarokat érintette, és szinte minden olyan téma, amely ma is megjelenik (különösen a migráció). Némiképp ugyan ő is idealizálta a paraszti világot, illetve olyan világ után nosztalgizált, amelyben saját ősei szenvedtek, és az új világ jelenségeit sem kritikailag értelmezte: Németh tehát



leíró volt, legyen szó a szegények érendjéről vagy az időskori boldogságról, a külföldre költözötték szenvedéséről vagy az otthon maradtak dolgairól, az új stílbútorról vagy a tengeri kirándulásokról, a nyelvvesztésről, a kétnyelvűségről stb. Németh 1972-ben a Híd-díja kapcsán fogalmazta meg hitvallását: „Ez a megírandók egyike! A vajdasági falu. Mondjuk, a századfordulótól napjainkig. Épp a napokban hallgattam egy kilencvenéves falusi öregember visszaemlékezését. Mi volt az ő gyermekkorában a bácskai falu? Ős-Ázsia. Meg kell egyszer írni ezt a falut. Persze úgy, hogy aztán odafigyeljen rá fél Európa. De legalább úgy, mint Pusztakamarást Sütő András. Nemcsak por és sár volt ebben a faluban, hanem vér is. A történelemmel szemben nem lehetünk közömbösek, elnézőek vagy meghunyászkodók. Nem volt itt idill sohasem” (idézi HORNYIK 2009: 207). Németh tehát egyik képviselője, ha nem a megteremtője volt a vidék- és falujáró szociografisztikus újságírásnak, de ilyen jellegű, nagyobb lélegzetű művet ő maga nem írt. E hagyományt megteremtve azonban intézményes szinten is történtek próbálkozások, így három pályázat íródott ki a hatvanas-hetvenes évek fordulóján, vagyis az 1971–72 előtt, amikor az új titói politika jegyében mindenütt leszámoltak a helyi elitekkel, és egyfajta kommunista konzervatív váltás következett be, erősebb cenzúrával.

A hetvenes-nyolcvanas években egy fiatalabb generáció tűnik fel. Megemlíthetjük Tari Istvánt, aki az idősebb Burány Nándor és Németh István mellett szintén „felfedezi” a szórványt. Itt és most azonban Dudás Károly munkáit emelnénk ki. Többek közt Dormán László fotóssal járta a vidéket, ahogyan utóbbi visszaemlékezett: „Akkoriban, az 1960-as évek végétől s az 1970-es években elkezdtük járni a terepet. Nem szerkesztőségi gépjárművel, hanem autóbusszal, ritkábban vonattal, aztán gyalogoltunk is sokat, kölcsönként kerékpárral jártuk a tanyavilágot, vagy éppen kölcsönzött pótkocsis traktorral mentünk Gunarásról Kavillóba. Emlékszel, hiszen együtt voltunk akkor is. Hetente mentünk különféle riportutakra, sokszor többnaposakra is. Több volt ez sokszor, mint egy egyszerű riportút. És dehogy volt akkor kilométerpénz meg dollárnapidíj. Behoztuk a lapba, vagy ha úgy tetszik, újra fölfedeztük a távolabb élő magyarokat is, akikről ott a nagy pártközpontban talán nem is tudtak. Vagy nem akartak tudni. Az al-dunai székelyeket, a szerémségi szórványokat, a drávaszögi szelíd szőlődombok és az Alj lakóit, a szlavóniai szigetmagyarságot, a távoli muravidékieket, aztán a trianoni diktátum következtében más országokba szakadt magyarokat, de én a Nyugat-Európában élő hazánkfiairol, a délvidéki magyar vendégmunkásokról sem feledkeznék meg. Emlékszel? Kézről kézre adtak bennünket Nyugat-Németországban” (DUDÁS 2017b: 125–126).

A később nosztalgikus színezetben megjelenő terepjárásnál azonban többről volt szó. Noha Dudás 1990 után a kommunistázó, nemzetárulózó, „csúcsértelmisségező” politikai jobboldalra sodródott, válogatott írásai közt számos akad (lásd például DUDÁS 2017a), amely mind irodalmilag, mind szociográfiailag maradandó – és nem pusztán kordokumentumok, mint például Herceg János 1945 utáni szocreál írásai. Műfajilag Dudásnál az is érdekes, hogy időnként visszatér a helyszínre, igyekszik újra felkeresni egykori riportalanyait. Első gyűjteményes kötete,

a *Szakadó* csak 1977-ben jelenhetett meg, ráadásul állítólag cenzúrázva (DUDÁS 1977). Ő maga erre így emlékezett vissza: „Tulajdonképpen nem a hatalom, hanem az akkori letéteményesei bántak el velem és a könyvvel, többszörösen is. Jőcskán megnyirbálva és kis példányszámban került az olvasók elé. Néhány nagyon kemény szociográfiai írást – többek között a Maradékról szólót, amely később a *Jártatásban* kapott helyet – kihagyattak velem. Abban az időben ezres nagyságrendben nyomtatták a könyveket, a *Szakadóból* pedig mindössze 480 készült. Emlékszem, a *Magyar Szóban* egy hónapon át vezette a könyvpiaci népszerűségi listát, aztán eltűnt, megvásárolták minden darabját” (TÓTH é.n.).

Dudás egyfelől olyan témákat is behozott, mint a mélyszegénység – ha nem is a vajdasági, de a Baranyában élő magyarokét, akik a löszfalba vájt barlanglakásokban laktak még a hetvenes években is, elképesztő nyomorban. Sorsuk az 1988-as „riportellenőrzésen” (ahogy ők nevezték) sem tűnt jobbnak – a helyi vezetők is lemondtak róluk, mert szerintük a segílyt úgyis csak elisszák, így élnek generációk óta, koszbán, nyomorban halnak meg (DUDÁS 2017a: 60–61). Hogy az általa említett szerémségi szórványtelepülésről írt riportja később kötetben nem jelenhetett meg, 1971-ben eredetileg a *Képes Ifjúság* hasábjain viszont igen, önmagában véve csoda is, meg nem is, és az alábbi sorok számos mai vajdasági magyar településre is igaznak mondhatóak lennének: „Nagyobbára iskolázatlan, egyszerű parasztemberek ezek a maradéki szülők. Évek óta mást sem hallottak, mint hogy nem ér semmit a magyar iskola, gyerekükből kizárólag szerbhorvát tagozaton lesz egész ember. A falu vezetői, tanult emberei maguk jártak elől »jó példával«, csupán a csendes szavú tanítónő próbált világosságot gyűjtani a fejekben, de őt lehurrogták. Tavaly még tizen négy új kisdiák tipegett be hozzá az elsőre, idén már csak három. (...) [Az iskola] bejáratánál a kétnyelvű márványtábla, [de] a napnál is világosabb, hogy az iskola falain belül szó sincs kétnyelvűségről, a két nyelv egyenjogúságáról, egyenlő megbecsüléséről” (DUDÁS 2017a: 105).

Összességében is azt látjuk, hogy 1945 után a legtöbb, szociográfiával foglalkozó szerző egyfajta belső küzdelmet folytatott. Többnyire a rendszer hívei, társutasai voltak, nem ellenzékiek, de a terepet látva, kisebbségi tudatuk birtokában érzékeltek közösségük problémáit. Ezeket meg is írták, szókimondóan és bátran, hogy aztán egyesek 1990-ben ha a saját fejükre nem is, de a többiekére igyekeztek hamut szórni, hogy nem foglalkoztak a kisebbség sorsával.

A nyolcvanas évek második felében akadtak még próbálkozások, így a *Létünk* 1988-ban tanulmánypályázatot írt ki a „Paraszi életmód az 1980-as években” címmel. Jórészt azonban ismét néprajzi jellegű munkák érkeztek, így a paraszti gazdálkodásról vagy a disznótartással kapcsolatos hiedelmekről és szokásokról, ami ismét jól szemlélteti a múltban élést vagy a sajátos lemaradást. De a *Híd*-ban és az *Új Symposion*-ban is akadtak érdekesebb próbálkozások, így utóbbiban 1987-ben a falvak elhaló zenei életével, illetve egy új jelenséggel, a muskátlizenével, azaz a lakodalmas rockkal foglalkoztak, a megértés igényével is. Mindezt a Jugoszláviában kitörő és elburjánzó, a háborúkat okozó nacionalizmusok árnyékában.

## ÖSSZEGZÉS

Könnyebb feladat lenne az 1945 utáni vajdasági magyar társadalomtudományos gondolkodás és a szociográfia történetét egyfajta kudarctörténetként leírni, főleg, hogy utóbb olykor maguk a résztvevők vonták saját magukat is felelősségre, vádolták meg magukat a közösség elárulásával – mintha saját írásaikra sem emlékeznének. A további feladat a még teljeskörűbb feltérképezése ezen írásoknak, mert noha ma világos, hogy e kisebbség veszteséglistája óriási, az elvándorlás, a fogyás léptéke alig mérhető más régióbeli kisebbségekéhez, úgy tűnik, a második világháború és a nyolcvanas évek vége között alkotó, a szociográfia műfajához is kapcsolódó szerzők a lehetőségekhez mérten számba vették a problémákat. Más kérdés, hogy akárcsak másutt (és ma is), itt is jelen volt a paraszti társadalom idealizálása, de mentes volt attól az ideológiától, amely a magyar parasztban az „őserőt” látja, amely a nemzet megújulását adja. A paraszti, különösen a tanyasi világ eltűnése aggasztotta a szerzőket, az elidősödő parasztság nehéz helyzete, a földnélküliek szegénysége, sőt, nyomora (akárcsak a két világháború közti Magyarországon, illetve az akkori szociográfiában). Ugyanakkor a paraszti világ eltűnését nem önmagában látták végzetes problémának – hanem az új kérdéseket is észlelték, ti. hogy az átalakulás (az ipari munkásság kialakulása, a vendégmunkások, az iskoláztatás – és így az anyanyelvű oktatás –, a fogyasztás, az életmódváltozás kérdése) és a népességfogyás hogyan hatnak a kisebbség helyzetére. Szó sincs tehát arról, hogy ne lett volna társadalomrajz, ami ne hatott volna ki az önképre is, de a zömében faluról származó szerzők a perspektívát tekintve nem jutottak túl a falu határán, maradtak a sokat kárhozott templomtoronyban, annak perspektívájában.

## IRODALOM

- ADRYANTÓL ADORJÁNIG. *Szociográfiai műhelytanulmányok* 2004. Kanizsai Szociográfiai Műhely–Logos Grafikai Műhely, Tóthfalu.
- ÁGOSTON András–GEROLD László 1969. Szociográfia. *Új Symposion*, 56., 26.
- ARDAY Lajos 1988. A jugoszláviai magyar nemzetiség helyzete (1981). In NAGY József et al.: *Jelentések a határon túli magyar kisebbségek helyzetéről*. Medvetánc könyvek, Budapest, 265–303.
- BIACSI Antal 1969. *Ez a halál nem magánügy*. Híd különnyomat. Forum Könyvkiadó, Újvidék.
- BICZÓ Gábor 2018. A hely fogalma, jelentése és reprezentációja a 70-es évek szociográfiáiban. In TÓTH Pál Péter (szerk.): *A magyar szociográfia a 20–21. században*. Gondolat, Budapest, 45–56.
- BJELICA, Slobodan 2015. *Sporovi oko Vojvodine. Knjiga prva: 1961–1974*. Službeni glasnik, Beograd.
- BORI Imre 1979. *Szociográfiák nyomában – Írások a szociográfiáról*. Forum, Újvidék.

- BRASNYÓ István 1995. „...mindig szerettem volna, hogy az írás ne legyen olyan fontos nekem...” Bolla Éva interjúja. In SZAJBÉLY Mihály (szerk.): *Rózsaszín flastrom. Beszélgetések vajdasági írókkal*. JATE Szláv Filológiai Tanszék, Szeged, 123–126.
- CSORBA Béla 1995. „...belehajítanak az előttem lévő hamutartóba egy forintot. Bárdi Nándor interjúja. In SZAJBÉLY Mihály (szerk.): *Rózsaszín flastrom. Beszélgetések vajdasági írókkal*. JATE Szláv Filológiai Tanszék, Szeged, 161–167.
- CSORBA Béla 2017. Sinkó, az ideológus (Vázlat). In CSORBA Béla: *Kérdések és látleletek*. Forum, Újvidék, 83–97.
- CSUNDERLIK Péter 2018. „A betegséget ismerni kell, mi előtt azt meggyógyíthatnók”. In TÓTH Pál Péter (szerk.): *A magyar szociográfia a 20–21. században*. Gondolat, Budapest, 74–88.
- DUDÁS Károly 1977. *Szakadó*. Forum, Újvidék.
- DUDÁS Károly 1995. „Duhaj reménytelenség” Bárdi Nándor interjúja. In SZAJBÉLY Mihály (szerk.): *Rózsaszín flastrom. Beszélgetések vajdasági írókkal*. JATE Szláv Filológiai Tanszék, Szeged, 146–158.
- DUDÁS Károly 2017a. *Nem éltünk gyöngyszigeten. I. kötet*. Forum, Újvidék.
- DUDÁS Károly 2017b. Otthon maradt az életünk. Beszélgetés a Magyar Köztársasági Érdemrend lovagkeresztjével kitüntetett Dormán László fotóművésszel, újságíróval. In DUDÁS Károly: *Nem éltünk gyöngyszigeten. II. kötet*. Forum, Újvidék, 124–129.
- FODOR István 2014. *Magyar Szó. Hét évtized*. Magyar Szó Lap- és Könyvkiadó Vállalat, Újvidék.
- FODOR István 2016. *Szórványlétben*. Magyar Szó Lap- és Könyvkiadó Vállalat, Újvidék.
- FODOR István 2017. *Szórványlétben II*. Magyar Szó Lap- és Könyvkiadó Vállalat, Újvidék.
- GÁBRITY MOLNÁR Irén 1992. A szociológia helyzete Vajdaságban. *Szociológiai Szemle*, 2., 145–154.
- GEROLD László 1967. Halódó kisvárosi kultúra. *Új Symposion*, 29–30., 26–29.
- GEROLD László 1969. *Hatvan magartanár*. Híd különnyomat. Forum Könyvkiadó, Újvidék.
- GEROLD László 1970a. Holnap – tanítók a végeken. *Új Symposion*, 57., 18–20.
- GEROLD 1970b. Egy első nemzedék 1. *Új Symposion*, 61., 1. melléklet.
- GYÖRE Kornél 1971. Vajdaság népeinek és nemzetiségeinek területi megoszlása különös tekintettel a tartomány magyar népességére. *Létünk*, 1., 9–24.
- GRÉTSY László é.n. *A Jugoszláviában élő magyarság nyelvhasználata napjainkban: a magyar nyelv jelenlegi állapota Jugoszláviában*. Kézirat.
- HERCEG János 1950. *Változó világban*. Testvériség-Egység Kiadó, Újvidék.
- HERCEG János 1977. *Embersor*. Forum, Újvidék.
- HERCEG János 2016. *Szikkadó földeken*. Forum, Újvidék.

- HÓDI Éva 1985. A jugoszláviai magyar társadalomtudományi gondolkodás kialakulása. *Létünk*, 3-4., 502-527.
- HÓDI Sándor 1979. A 'meghívott halál'. Forum, Újvidék.
- HÓDI Sándor 1989a. A házasságfelbomlás tendenciái Vajdaságban. In HÓDI Sándor: *Táj és lélek*. Forum, Újvidék, 109-116.
- HÓDI Sándor 1989b. A pszichózisok és öngyilkosságok területi és etnikai megoszlása Vajdaságban. In HÓDI Sándor: *Táj és lélek*. Forum, Újvidék, 135-145.
- HORNYIK Miklós 2009. *Meghasonulásunk története*. TIMP, Topolya.
- KALAPIS Zoltán 1979. *Bánát könyve. Riportok*. Forum, Újvidék.
- KALAPIS Zoltán 1985. *Vándorok és letelepülők (Szociográfiai riportok)*. Forum, Újvidék.
- KÁLMÁN Tamás 1946. Kubikusok a pancsevói réten. *Híd*, 11-12., 745-749.
- KEK Zsigmond 1946a. Vajdasági telepések. *Híd*, 8., 478-482.
- KEK Zsigmond 1946b. Egy Bánati falu öt éves terve. *Híd*, 11-12., 714-716.
- KEK Zsigmond 1947. Ihol elindul a tizenkét kőműves. *Híd*, 4-5., 277-279.
- KOLLÁR Árpád 2018a. *Szociográfia helyett és helyén*. In LETENYEI László-TAMÁSKA Máté (szerk.): *Szociográfia – Kárpát-medencei körkép*. Gondolat, Budapest, 109-123.
- KOLLÁR Árpád 2018b. A couleur locale elméletének identifikációs szerepe a két világháború között a vajdaságinak nevezett magyar irodalmi nyilvánosságban. In KORPA Tamás-PATAKI Viktor-PORCZIÓ Veronika (szerk.): *A magyar falu poétikái*. Fiatal Írók Szövetsége, Budapest, 93-109.
- KORPA Tamás-PATAKI Viktor-PORCZIÓ Veronika (szerk.): *A magyar falu poétikái*. Fiatal Írók Szövetsége, Budapest.
- KOVÁCS Teréz 1971. Közvélemény-kutatás a belgrádi magyar egyetemi hallgatók között. *Új Symposion*, 77., 402-408.
- KOVÁCS Teréz 1973. A tanyák társadalmi folyamatai egy bácska községben. *Létünk*, 6., 33-48.
- KOVÁCS Teréz 1975. A vajdasági magyar fiatalok életmódjának szociológiai felmérése. *Új Symposion*, 126., 336-341.
- KOVÁCS Teréz 1975. A vajdasági magyar fiatalok életmódjának szociológiai felmérése. *Új Symposion*, 127-128., 375-386.
- KOVÁCS Teréz 1976. A vajdasági magyar fiatalok életmódjának szociológiai felmérése. *Új Symposion*, 139., 351-417.
- KOVÁCS Teréz 1977. A vajdasági magyar fiatalok életmódjának szociológiai felmérése. *Új Symposion*, 152. 524-541.
- KOVÁCS Teréz 1978. A vajdasági magyar fiatalok életmódjának szociológiai felmérése. *Új Symposion*, 163., 437-449.
- KOVÁCS Teréz 1978. A vajdasági magyar fiatalok életmódjának szociológiai felmérése. *Új Symposion*, 164., 459-464.
- KÖZLEMÉNY A HÍD SZOCIOGRÁFIAI PÁLYÁZATÁRÓL 1971. *Híd* 1., 639-640.
- LETENYEI László-TAMÁSKA Máté 2018. *Szociográfia – Kárpát-medencei körkép*. Gondolat, Budapest.

- MAGYAR ÜNNEPI JÁTÉKOK – Palics 1952. Testvériség-Egység Könyvkiadóvállalat, Noviszád.
- MIRNICS Károly 1970. Demográfiai jellegzetességek a jugoszláviai magyar nemzetiség életében. *Híd*, 1., 83-99.
- NÉMEDI Dénes 1985. *A népi szociográfia. 1930-1938*. Gondolat, Budapest.
- NÉMETH István 2018. Kisebbségpárti lettem. Interjú a hatvanéves Németh Istvánnal. In BÁLINT Sándor (szerk.): *A közösség felelőssége*. Forum, Újvidék, 85-90.
- PÁLYÁZATI FELHÍVÁS 1968. *Híd*, 3., 385.
- REHÁK László 1970. Kívánt segítség és hivatlan atyáskodás a nemzetiségek érvényesülés folyamatában. *Híd*, 7-8., 801-822.
- SINKÓ Ervin 1948. *A vasút. Riport az ifjúsági vasútvonalról*. Híd kiadás, Szubotica.
- SZELÉNYI Iván 2018. Bevezető gondolatok: szociológia – szociográfia. In TÓTH Pál Péter (szerk.): *A magyar szociográfia a 20-21. században*. Gondolat, Budapest, 15-25.
- SZERBHORVÁTH György 2005. *Vajdasági lakoma*. Kalligram, Pozsony.
- SZERBHORVÁTH György 2015. Who's the Star of the Show? On the Advantages and Disadvantages of and the Relationships between Sociography, Sociology and Literature. *Intersections*, 2., 100-112. URL.: <http://intersections.tk.mta.hu/index.php/intersections/article/view/113> (Letöltés ideje: 2019. 03. 14.).
- SZILÁGYI Zsófia 2018. „[...] meningált továbbáság, népies irányban” – Mi a „móriczi hagyomány”? In KORPA Tamás-PATAKI Viktor-PORCZIÓ Veronika (szerk.): *A magyar falu poétikái*. Fiatal Írók Szövetsége, Budapest, 155-169.
- TOLDI Éva 1991. Herceg János regényei. *Híd*, 11., 999-1011.
- TÓTH Lajos 1972. A magyar nemzetiségű tanulók anyanyelvi oktatása. *Létünk*, 5., 7-21.
- TÓTH Lajos 1988. A nemzetiségi tanulók anyanyelvi oktatása Vajdaságban. *Létünk*, 5., 604-621.
- TÓTH Lívia é.n. Az elismerés, amely figyelmeztet. Beszélgetés a Szabó Zoltán-díjas Dudás Károllyal. URL.: <http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/73/toth.html> (Letöltés ideje: 2019. 03. 14.).
- VARGA László 1970. *A jugoszláviai magyarság társadalmi-politikai helyzete*. Híd különnyomat. Forum Könyvkiadó, Újvidék.
- VAJDA Gábor 2006. *Remény a megfélemlítettégekben*. Magyarságkutató Tudományos Társaság, Szabadka.
- VÁRADY Tibor 1968. Vajdasági magyar társadalomtudomány. *Új Symposion*, 44. 7.
- VÉKÁS János 2011. *Magyarok a Vajdaságban. 1944-1954. Kronológia*. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta.
- VÉKÁS János 2018. Szociográfia a Vajdaságban. In LETENYEI László-TAMÁSKA Máté (szerk.): *Szociográfia – Kárpát-medencei körkép*. Gondolat, Budapest, 124-132.
- VIRÁG Gábor 1969. Értelmiség és Kishegyes. *Új Symposion*, 55., 28-31.

- VIRÁG Gábor 1970. A kultúra anyagi alapja és lehetőségei a kishegyesi kommunában. *Új Symposion*, 66., 22–25.
- VLAOVICS József 1972. Családom Németországban. *Híd*, 1., 115–133.

## 6. Az irodalmi mező nullaszintje: jugoszlávai magyar ifjúsági irodalompolitika 1945 és 1989 között

ROGINER OSZKÁR

### BEVEZETŐ

A tanulmány az 1945 és 1989 közötti időszak irodalmi mezőjébe való hivatalosan biztosított bekapcsolódási módokat ismerteti, különös tekintettel a *Képes Ifjúság* című, középiskolásoknak és egyetemi hallgatóknak szerkesztett hetilapra, illetve annak *Ifjúság* című elődlapjára. A tanulmány továbbá sorra veszi azokat a lehetőségeket, amelyek egy kezdő szerző számára az évi rendszerességgel megszervezett Középiskolások Művészeti Vetélkedőjével (KMV), valamint a közösségi terjesztésű művészeti és szépirodalmi ifjúsági periodikákkal intézményesen adottak voltak, és amelyeket kimondottan a tehetségapótlás, az utánpótlás és a felzárkóztatás fórumaként hoztak létre. A jugoszlávai magyar irodalom- és ifjúságpolitika egymást kiegészítő rendszereiként így ezek az intézmények egyrészt lehetővé tették azt, hogy a pályakezdők írásokat közöljenek, másrészt pedig, hogy az irodalmi termelést és a hivatalos értékhierarchiát képviselő kanonizált írók és szerkesztők felfigyeljenek rájuk. Egy sor szépíró, irodalomtörténész és kritikus ezen intézmények által mutatkozott meg először az olvasóközönség és az irodalmi mező döntéshozói előtt, a professzionalizált, nagy példányszámban terjesztett folyóiratokban való publikálás pedig általában csak ezután következett. A tanulmány ezt a fenn említett – az ifjúsági sajtó mellékleteiből, a KMV-ből és a közösségi terjesztésű ifjúsági folyóiratokból álló – háromszorosított intézményi szerkezetet ismerteti.

Központi fogalomként Pierre Bourdieu irodalmi mezője szerepel, amely alatt azokat a kollektív és egyéni ágenseket értjük, amelyek definiálják az irodalmi termelés mindenkorai értékhierarchiáját, diakron-történeti-retrospektív módon meghatározzák a követendő hagyományokat, illetve szentesítik azokat a mintákat, amelyek szinkron-laterális-kortárs szinten beemelendők az irodalmi termelésbe. Ide tartoznak azok az intézmények, amelyek tevékenységükkel lehetővé teszik az irodalmi termelést, emellett azok a személyek is, akik a társadalmi térben való helyzetükből adódóan részt vesznek az irodalmi alkotások létrehozásában. Ennek megfelelően ide sorolhatjuk a különféle irodalmi és művészeti akadémiáktól, a sajtón, színházakon, kiadók házon és szalonokon át, a különféle informális irodalmi csoportokig mindazon hivatalos és nem hivatalos intézményeket, amelyek az irodalmi termeléssel a lehető legtagabb értelemben kapcsolatban vannak, továbbá azon szerzőket, kritikusokat és az irodalmat más módon – gazdasági, kulturális,

társadalmi vagy szimbolikus tőkebefektetésük által – befolyásoló személyeket, akik támogatásukkal kihatnak az irodalom fejlődésére (BOURDIEU 1984, 1992). Kiegészítésül meg kell említeni a Howard S. Becker által művészeti világoknak nevezett együttműködési hálózatokat, amelyek egy adott szépirodalmi végtermék előállításának ciklusának műszaki megszervezésénél jelentősek. „A művészeti világok mindazon emberekből állnak, akiknek tevékenysége szükséges azon jellegzetes alkotások létrehozásához, amelyeket ezen világ, és esetleg más világok is művészetnek tekintenek” (BECKER 1982: 34).

Lévn, hogy ez a háromosztatú intézményi szerkezet egyenlő arányban függött a korabeli irodalompolitikától és ifjúságpolitikától is, az irodalmi mező ezen – professzionizált irodalmi termeléshez képest perifériális regisztere, valamint az azt kiegészítő művészeti világok szorosan összefüggtek a jugoszláv szocializmus időben változó irodalompolitikai irányvonalaival, amelynek vitacikkei, valamint a Jugoszláv Írókongresszusokról szóló beszámoló évtizedeken át követhetők voltak a jugoszláviai magyar sajtóban, elsősorban a *Híd*-ben, az *Új Symposion*-ban és a *Kilátó*-ban. Az irodalompolitika fősodra mellett viszont fontos az is, hogy mindhárom felzárkóztatási mód nemcsak társadalmi funkcióját tekintve volt az ifjúságpolitika része, hanem a középiskolák és ifjúsági otthonok szakkörrein át, továbbá a Vajdasági Szocialista Ifjúsági Szövetség (VSZISZ) helyi választmányai által széleskörűen támaszkodott annak intézményi struktúrájára is. Ezáltal pedig olyan községi és tartományi szintű együttműködési csomópontok jöttek létre, amelyek egyrészt hozzájárultak a hivatalos értékhierarchia újratermeléséhez, másrészt legitim, támogatott és ellenőrzött felzárkóztatási lehetőségeket biztosítottak.

Az ifjúsági irodalompolitika intézményeinek célcsoportja ilyen értelemben elsősorban az egyetemi hallgatók kezdő évfolyamai és a középiskolások, vagyis hozzávetőlegesen a 15–20 éves korosztály volt. A jugoszláv szocializmus médiatájából kifolyólag az irodalmi mező ebben a korban elsősorban szórakoztató, valamint oktató-nevelő funkciót látott el az óvodások számára a *Mézeskalács*, az általános iskolások számára pedig a *Pionírújság*, majd a *Jó Pajtás* című, országosan terjesztett hetilapok által. A jelzett korhatár felett pedig már olyan professzionizált irodalmi és művészeti folyóiratok nyújtottak publikálási lehetőséget, mint a fiatal irodalomnak és a reflexiónak, valamint a kísérletező alkotási folyamatoknak helyet adó *Új Symposion* 1965-től, vagy a kanonizált jugoszláviai magyar irodalom szemléjévé differenciálódó *Híd*. Amennyiben tehát az *Új Symposion*-t tekintjük a professzionizált szépirodalmi termelésbe, következésképpen a kortárs irodalmi mezőbe és a tágabb társadalmi nyilvánosságba való belépés első fokának – vagyis szerzőként egyrészt a hivatásos szerkesztői és kritikai reflexió, másrészt az országos és nemzetközi terjesztés adta lehetőségek, harmadrészt pedig a honoráriumok viszonylatában –, akkor a jelen tanulmányban feldolgozott háromosztatú intézményi szerkezetet az irodalmi mező egyfajta nullaszintjének kell tekintenünk. Olyan termelési hálózatnak, amelyben az irodalompolitika és ifjúságpolitika érdekei és döntéshozói folyamatai összeértek, és ahol az irodalmi mező széléről induló, gyakran kevés ta-

pasztalattal és/vagy vidékről induló fiatal szerzők lehetőséget kaptak arra, hogy olvasók elé álljanak.

## AZ 1960-AS ÉVEK ELSŐ HULLÁMA

Tekintettel arra, hogy a jugoszláv szocializmus első két évtizedében a hatalomra kerülő politikai elit meglehetősen merev szabályozású, valamint a szocialista és népi realizmus által dominált irodalmi mezőt alakított ki, az ifjúság számára is a szimbolikus javak piacán elsősorban olyan termékek kerültek forgalomba, amelyek nem általuk, hanem – oktató, nevelő és szórakoztató céllal – nekik készültek. Az ifjúság maga így kevésbé jutott szóhoz, és bár volt néhány próbálkozás, például a *Munkánk* (1946) és a *Visszhang* (1955) című folyóiratok alapítása Szabadkán, vagy a *Híd* folyóirat áprilisi száma 1950-ben, fiatal szerzők felkarolására, tehetségápolásra, valamint az irodalmi mezőbe való programszerű felzárkóztatásukra csak az 1960-as években került sor.

## Az ifjúsági sajtó mellékletei és rovatai

Az első melléklet, amely az *Ifjúság* című hetilapon belül fiatal irodalommal foglalkozott, a *Symposion* melléklet volt, amelynek első száma 1961. december 21-én jelent meg *Synposion* fejléccel, két oldalon, Tolnai Ottó szerkesztésében. Munkatársai Domonkos István, Fehér Kálmán, Koncz István és Bányai János voltak. A nyilvánvaló sajtóhiba után az 1961. január 1-én kiadott második számban már *Symposion* fejléccel szerepelt a rovat. Habár a munkatársak köre ekkor már nem középiskolás, és ennél fogva tehetséggondozás helyett már inkább önszerveződésről beszélhetünk, a *Symposion*-melléklet olyan irodalom-, sajtó- és művelődéstörténeti jelenség, amely egy az nemzedék felzárkóztatása tekintetében megkerülhetetlen.

A *Symposion* már a kezdetektől olyan autonómiát kapott a hetilapon belül, mint amelyet addig egyetlen másik irodalmi rovat sem. Már ekkor külön rovatokból állt a melléklet, és viszonylag gyorsan kialakult az a szerkesztéspolitikai váz is, amely nem csak ezt a néhány oldalt, hanem a belőle kifejlődő folyóiratot egyaránt meghatározta. Programcikk és a szerkesztési koncepció vázolása nélkül a mellékletnek már az első számaiban megjelentek azok az esszék, amelyek később a folyóirat sajátos műfajává nőttek, valamint azok a kritikák is, amelyek nyelvi regisztere és világnézeti értékhierarchiája szinte mindenben eltért azoktól a kritikáktól, amik addig a jugoszláviai magyar irodalmi mezőt jellemezték. A műfajok tekintetében tehát sokkal jobban hasonlított arra az *Új Symposion*-ra, amivé később önállósult, mint bármely más rovatra. Arculatát és kivitelezését tekintve pedig a melléklet akárha csak formálisan lett volna része a diáklapnak. Az *Ifjúság* többi oldalához képest más volt a tördelés, mások a vizuális megoldások, emellett – a hetilappal ellentétben – ritkán közöltek fényképeket, és inkább a grafikákra, rajzokra alapoztak.



Már 1962-ben olyan koherens egészlet alkotott, amely szétfeszítette a szűk két oldalt, így már 1962. szeptember 6-án három oldalra bővült, 1963. január 1-től pedig hatra. Amikor 1964 decemberében Bosnyák Istvánt és Tolnai Ottót arról kérdezte Deák Ferenc, hogy mit jelentett számukra a melléklet, akkor Bosnyák azt válaszolta, hogy: „Mindenekelőtt nekünk a *Symposion* nemcsak szöszékünk volt, ahonnan több-kevesebb kötetlenséggel, szabadsággal hozzászoltunk a jugoszláviai magyar kultúra problémáihoz, hanem egyúttal olyan fórumot, tribünt jelentett számunkra, amely közvetlenül is kihatott minden egyes munkatárs formálódására, fejlődésére. Arra a jelenségre akartam ezzel utalni, hogy a *Symposion*nak volt egy csodálatos, mágiikus ereje, abban az értelemben, hogy az egyedi erőket sokszorosan meghatványozta. Innen származott a melléklet vitalitása is” (DEÁK 1964: 11).

A *Symposion*-melléklet utolsó száma 1964. szeptember 24-én jelent meg, az *Új Symposion* pedig, néhány hónapos szünet után, 1965 januárjában került az olvasók elé. A *Symposion* önállósulásával viszont az ifjúsági irodalom reprezentációs fórum nélkül maradt, aminek pótlására, valamint tehetséggondozás céljából indították 1964. október 22-én két oldalon, Deák Ferenc szerkesztésében az *Ifjú Műhely* című, irodalmi pályázattal induló rovatot: „Lapunk szerkesztősége pályázatot ír ki azzal a céllal, hogy a fiatalok írásainak nagyobb publicitást és több megértést biztosítson. A pályázatra verseket, elbeszéléseket és kritikákat lehet beküldeni” (NN 1964: 1). A közlésre érdemes verseket novemberben olvashatták az előfizetők, a novellákat pedig decemberben. Ezután következtek volna a kritikák, azok viszont a *Pályázati híradó* című részben szerkesztői üzenetként ismertetett eredményekből ítélve, valószínűleg kis számuk és alacsony színvonaluk miatt a későbbiekben is csak elszórtan jelentek meg.

Az irodalmi anyag viszonylatában az ekkor már inkább középiskolásokra és elsőéves egyetemistákra összpontosító hetilap elsősorban verseket közlő felfedezettekre tett szert. Az *Új Symposion* szerzői köre, valamint a szerkesztő, Deák Ferenc is példamutatásként közölt néhány elbeszélést és kritikát, a műfaj összetettségéből adódóan viszont még azok is, akik később prózaírókként teljesedtek ki a *Híd*, az *Új Symposion* vagy az *Üzenet* lapjain, inkább lírával mutatkoztak be. Emellett kivonatolva, viszonylag rendszeresen bemutatták a nagyobb folyóiratok lapszámait is. Az olvasók így megtudhatták, hogy miket közölt és mivel foglalkozott a *Híd*, az *Új Symposion*, a belgrádi *Delo*, a budapesti *Kritika*, vagy a zágrábi *Praxis* és *Forum*. Továbbá meglehetősen sok jugoszláv szerzőtől fordítottak szerbhorvátból, albánról, de az *Új Symposion*-ból már megszokott, németből, franciából és angolból való fordítások sem maradtak el. Ennek megfelelően, valamint a sikeres pályázatokból adódóan a rovatban olyan szerzők kezdtek meg pályafutásukat, mint Böndör Pál, Balogh István, Bordás Győző, (Cs.) Simon István, Guelmino Sándor, Hornyik Miklós, Jung Károly, Podolszki József, Vajda Gábor vagy Vicei Károly.

Deák Ferenc a *Symposion* mintájára 1965 márciusától láthatóan rendszeresíteni szerette volna az arculatot, egységesíteni a közreműködők körét, és ennek érdekében állandó munkatársakként tüntette fel Baráth Ferencet, Börcsök Lászlót, Hullmann Lászlót, Jancsuskó Klárát, Kovács Viktort, Olajos Mihályt és Pastyik Lászlót, akik

hónapokon át rendszeresen kritikákkal és prózával látták el a rovatot, ami a szerkesztőség címére érkező bőséges lírai felhozattal együtt egy műfajilag kiegyensúlyozott képet adott. Emellett olyan felhívások is megjelentek, amelyek kimondottan tehetségkutató jelleggel szóltak az ifjú olvasókhoz. „Főmunkatársaink szeretnének a vidéki, írással foglalkozó tehetséges fiatalokkal szorosabb kapcsolatot teremteni. Kérjük a középiskolai és egyéb önképzőkörösöket, értesítsék az *Ifjú Műhelyt*, mikor látogathatnánk el összejelövelükre” (NN 1965a: 1).

Az *Ifjúság* az 1966. évi nyári szünet után *Képes Ifjúság* címre módosulva kisebb, B5 formátumra váltott, a szokásos 16 helyett viszont már 32 oldalon jelent meg. Az *Ifjú Műhely* ebbe akkor még nem került bele, utolsó száma 1966. június 9-én jelent meg, amelyben egy novella- és egy verspályázatot is meghirdettek (ennek eredményeiről, valamint az önképzőkörökkel való, szintén szorgalmazott kapcsolatfelvételtől viszont már nem értesülünk). Némi szünet után, az *Ifjú Műhely* mint újraindított melléklet első számával 1967. október 28-án találkozunk ismét, külön számozással, tizenkilenc oldalon, majd ezt követően 1967. december 30-án a következő impresszummal: „A *Képes Ifjúság* irodalmi melléklete. Megjelenik kéthavonta egyszer 12-20 oldalnyi terjedelemben. Szerkeszti Deák Ferenc, Hornyik Miklós és Varga József”. Érdekesmód ezzel párhuzamosan indult 1967. november 4-én az *Új Hang* című rovat is, majd jelent meg többé-kevésbé heti rendszerességgel 1968. október 30-ig, amikor a kettő egyesült. Az *Új Hang* rovatcím ekkor eltűnt, míg az *Ifjú Műhely* – amellyel 1967 és 1968 folyamán összesen csak hat alkalommal találkozunk – heti rendszerességgel jelent meg ezután 1969. december 24-ig.

A kimondottan a középfokú oktatásban levő kezdőkre összpontosítva, valamint lehetőséget adva azok számára, akik a szépirodalom és a kritikaírás iránt érdeklődtek, így szól a programcikk:

„A *Képes Ifjúság* ezúttal is, mint megalapítása óta annyiszor, segítségét nyújtja a fiatal íróknak és művészeknek, hogy az út, amelyet választottak, könnyebben és előbb legyen járható számukra. Persze a segítség habár szerény keretekben mozog, mégsem elenyésző, és egy kicsit kötelez is. A fiatal írókon és művészekon múlik, hogy mellékletünkre milyen sors vár. Első számunk valószínűleg magán viseli a kritériumokkal való kénytelen kompromisszumok jegyét, ez azonban egyben tükre is annak a valóságnak, amely jelen pillanatban bizony ránehezedik a melléklet szerkesztőinek vállára. Korrigálása, változtatása már a következő számok anyagának összehozásakor nagyjából magukra a fiatalokra hárul.

Nyilvánvaló, hogy nagy lehetőségek kapunyitója az *Ifjú Műhely* első száma, de az is bizonyos, hogy ezek a lehetőségek csak akkor nyílnak meg igazán, ha a fiatal alkotóink meghatározott programmal, munkatervvel állnak neki a munkának.

Amikor elhatároztuk, hogy helyet biztosítunk a fiatal íróknak, művészeknek lapunk hasábjain, a szokásos irodalmi rovaton kívül, akkor egyben

azt is kikötöttük, hogy akciónkat csak abban az esetben állandósítjuk, ha azt felkarolják és képességeikhez méltóan támogatják azok, akikért alapján véve megalapoztuk és útnak indítottuk” (NN 1967a: 1).

Jelzésértékű, hogy Deák Ferenc ugyanezen oldalon olvasható, *Fiatal alkotók és az érvényesülés* című cikkében a következő kérdést tette fel: „Mít is jelent nálunk, jugoszlávai magyaroknál az érvényesülés?” (NN 1967a: 1). Majd a következő bekezdésben meg is adta rá a rövid választ: „Évek óta ilyen vagy olyan, de főleg semmilyen esztétikai és más kritériumok ege alatt nevelkedik egy új írógeneráció.” Bár ez a szigorú megállapítás aaptalannak tűnik, hiszen az egyetemes magyar irodalom viszonylatában a *Híd* és az *Új Symposion* is jelentős hatással bírt, emellett nem szabad elhanyagolnunk az egzisztencializmus, az újbaldali eszmék és a neo-avantgárd átütő erejét sem, ezeket a kritériumokat nem nevezte meg. Egy ilyen homogenizáló szempontrendszer hiányában pedig sem a rovat mikroszintjén, sem az irodalmi mező makroszintjén az irodalom- és az ifjúságpolitika nem tudott úgy metsződni, hogy a fiatal irodalom számára a szerkesztők révén fogódzókat nyújtson. Ezért 1967-ben és 1968-ban többnyire azok publikáltak itt, akik az *Új Symposion*ban is, így Juhász Erzsébet, Jung Károly, Podolszki József, Szalma József, Utasi Mária és mások írásait olvashatjuk a mellékletben. Ez csak 1969-ben módosult, amikor az oldalszámok csökkenésével és heti periodicitásra való váltással egyre több ismeretlen, középiskolás korú szerző közölte versét, rövidprózáját. Az *Új Symposion* paradigmatis, ízlésformáló hatása pedig mindvégig követhető. A fiatal szerzők a kortárs irodalmi törekvéseket tekintették mintának, és bár például a szocialista realizmus alig tíz évvel azelőtt még normának számított, ezt az értékhiérarchiát követő versekkel és prózával már egyáltalán nem találkozunk. A melléklet ekkor töltötte be igazán azt a felzárkóztató funkciót, amely segítségével ezek a fiatalok lényegi megmutatkozási lehetőséghez jutottak.

Az ezután következő korosztály ízlésvilágához a legkövetkezetesebben az *Eszmélet* című rovat járult hozzá. Első száma közvetlenül az *Ifjú Műhely* megszűnte utáni héten, 1969. december 31-én jelent meg *irodalom-művészet-kritika-irodalom* alcímmel, és maradt a hetilap része 1974. június 5-ig. Megszűnte után viszont minden előzmény és magyarázat nélkül megjelent még egy alkalommal, 1979. október 24-én, de ilyen formában, többoldalas művelődési mellékletként már nem volt folytatása. Első számában Lator László és Weöres Sándor szövegeit közölték, a másodikban latin-amerikai gerilla költők versei jelentek meg, a harmadikban Podolszki József írt Végel László *Egy makró emlékiratai* című regényéről kritikát, a negyedik számában pedig Kis Jovák Ferenc verseit olvashatjuk. A rákövetkező éveket is nagyjából ezek a vezérvonalak és irodalompolitikai jelölők határozták meg. A rovatban így a középiskolás korú olvasók elsősorban kortárs magyarországi, jugoszlávai, vajdasági magyar és világirodalommal, valamint az erre való reflexióval találkozhattak. Továbbra is az olyan, az *Új Symposion* holdudvarába tartozó költők publikáltak ide, mint Brasnyó István, Gulyás József, Maurits Ferenc, Soós József, Sziveri János, Szűgyi Zoltán, Tari István, Utasi Mária, Vicei Károly. Néhányan rö-

videbb novellákat is küldtek, mellettük pedig a szűk négy oldalon el tudott férni még egy-egy kritika, néhány vers, fénykép és grafika is, így ennek megfelelően a Bognár Antal, Danyi Magdolna, Gerold László, Juhász Erzsébet vagy Utasi Csaba által írt kritikák és ismertetőik is legfeljebb egyoldalasak voltak. A középiskolásokat így a rövidebb, könnyedén átlátható, egyszerűen strukturált műfaji szerkezet, valamint a világosan megfogalmazott, és a szakzsargonnak csak szükségszerű elemeit felhasználó nyelvezet felé terelték. Az irodalmi mező termékeinek fogyasztását a közérthetőség által, az irodalomtudományt pedig a tudománynépszerűsítés eszközeivel tették a *Képes Ifjúság* szerkesztéspolitikájának részévé. A szépirodalommal való foglalkozás pedig így a fiatal olvasók előtt nem egy elitek számára fenntartott, elvont fogalmakkal, hosszú, bonyolult és klasszikus műfajokkal, nehézkes nyelvezettel zajló tevékenységként hatott, hanem mindenki által kipróbálható megmutatkozási lehetőségként. A szerkesztők viszont ezzel a döntéssel inkább a tízes éveik végén járó és még az iskolapadban ülő célközönség irodalmi ízlését alakították, mintsem megmutatkozási lehetőséget biztosítva nekik, így az *Új Symposion* szerzőinél fiatalabb alkotó nevével kevésbé találkozunk. Mindez viszont az 1968-as diáktüntetések, majd a Horvát Tavaszt követő, szigorúbban szabályozott sajtó évtizedében nem meglepő. Az *Eszmélet* megszűntével a szépirodalom jelenléte éveken át esetleges lett, és bár alkalmasszerűen megjelent néhány vers 1977-ig, egy ilyen jellegű, specializált rovat nem képezte a lap részét.

### Középiskolások Művészeti Vetélkedője I.

Az 1960-as évek egyik legfontosabb, az irodalmi mező szempontjából is legtöbb emancipatorikus potenciált hordozó intézményalapítása az óbecsei gimnazisták és tanáraik önszerveződéseként létrejött Középiskolások Művészeti Vetélkedője volt 1967 tavaszán. Az óbecsei Ifjúsági Otthon nagytermében megszervezett, ekkor még csak irodalmi vetélkedőről a *Képes Ifjúság* úgy számolt be, mint a „becsei gimnázium és az ifjúsági szervezet” által megszervezett rendezvényről, amin csak a bácskai – óbecsei, szabadkai, zentai és zombori – gimnáziumok vettek részt (DEÁK 1967: 20). A gimnáziumok diákjainak és magyarszakos tanárainak kapcsolathálózatára épülő vetélkedő első alkalommal való megszervezését megelőzően sem a heti – sem a napisajtóban nem találunk a KMV-re vonatkozó felhívásokat. Deák Ferenc pedig a fenti cikkben is kiemelte, hogy az „aránylag rövid idő alatt” összehozott találkozó csupán a diákok érdeme. „Szerintem ezt az eseményt összességében kell méltatni leginkább. Miért? Íme a válasz: ha kultúrpolitikánk kapott pofonokat, azt nem politikusainktól, hanem kivétel nélkül a gyakorlati valóságtól kapta. Engedelmet kérek egy csipetnyi szkepszisre – de valóban nem hiszem, hogy kultúrpolitikánkra bármilyen tény vagy esemény mégis kihathat, a kultúra vesztett ütközet a felszabadulás óta, senkit sem rendít meg, még az írástudatlanok elrettentően nagy száma sem, tehát az sem valószínű, hogy egy vagy két, vagy akár száz ilyen »vadon« nőtt kultúresemény pofona változtatna a helyzeten. Mégis szent köteletségemnek

tartom kiemelni épp ezt, ezt a diákok által felépített, megszervezett és zökkenőmentes irodalmi vetélkedőt, mely teljes nagyságában és makulátlani tisztaságában adta a gimnazisták irodalom iránti szeretetét.” (DEÁK 1967: 20)

1968-ban viszont már a sajtó és az irodalmi mező döntéshozói is figyelemmel kísérték az eseménysorozatot. A *Képes Ifjúság* részletesebben tájékoztatott az elődöntőkről is, így az olvasók megismerhették azon szabadkai, újvidéki és zentai diákok nevét, akik rákövetkező héten az óbecsei döntőn színpadra léptek, emellett közölték az újvidéki elődöntő plakátját és néhány fényképet is. „1968. március elseje óta, amikor a becsei Szenteleky Kornél Önképzőkör és a községi ifjúsági vezetőség az *Új Symposion* védnöksége alatt meghirdette a vetélkedőt, Vajdaság-szerte megélénkültek az önképzőkörök. Tizenkilenc magyar, illetve magyar tagozatot is fenntartó középiskola több mint hatszáz irodalomkedvelő tanulója selejtezőkön, elődöntőkön küzdött a továbbjutásért. Becsére, a döntőbe csak 64 diák került, de április 27-én és 28-án igazi fesztiváli hangulatot, izzó légkört teremtettek a döntő színhelyén. Hogy az önképzőköröknek mekkora a jelentősége a Vajdaságban, talán itt tűnt ki a legjobban. Nemzetiségi kultúránk jelentős, számottevő tényezőjévé vált az ifjúság, s hogy a fiatalok mit tudnak és mit adhatnak kultúránknak, abból a becsei Vetélkedő sokat mutatott” (NN 1968: 16).

A diákok számának megnövekedése mellett az első év tanárokból álló zsűrije helyett a bírálat és a véleményezés is szakmaivá vált. Bányai János, Tolnai Ottó és Utasi Csaba zsűritagok személyében így az egyre magasabb kritériumoknak megfelelni akaró vetélkedő a jugoszlávai magyar irodalmi mező és ifjúságpolitika fontos és nem utolsósorban támogatott tényezőjévé kívánt válni. Emellett irodalompolitikai szempontból is fontos szerepet töltött volna be, ha az egész éven át tartó műhelymunkák során a diákok elsajátíthatták volna a szépirodalom művelésének, a beszédművészetnek és a kritikairásnak a gyakorlati oldalait. Ezt pedig a cikk folytatásában Bányai János is kihangsúlyozta: „Az irodalmi Vetélkedő fontos tényezőjévé vált a vajdasági magyar középiskolások művészeti, irodalmi és anyanyelvi nevelésének. A bírálóbizottság a vetélkedőt sikeresnek ítéli meg. Ezért azt ajánlja, hogy a szervező tegye hagyományossá, rendezze meg évről évre; az előkészítési és szervezési munkálatokba pedig vonja be mindazokat a társadalmi tényezőket, amelyek érdeke és feladata a fiatalok általános kulturális és külön anyanyelvi nevelése” (NN 1968: 16). Ezután a kerekasztalról szóló beszámolóban is kiemelték, hogy „a vetélkedőt a jugoszlávai magyar nyelvű fiatalok kulturális rendezvényévé kell tenni. Amint a szervezőktől hallotuk, jövőre a horvátországi és szlovéniai fiatalokat is bevonjuk” (NN 1968: 16).

Erre mindazonáltal az elkövetkező évtizedekben csak részben került sor. A vetélkedő szervezési gondjai és a bizonytalan jövőkép, továbbá a tartományi szervek közönye és ezáltal a támogatás hiánya miatt a horvátországi magyar fiatalok rendszertelenül jelentek meg a versenyen, míg a szlovéniai magyar középiskolások csak a nyolcvanas években tudtak eljutni Óbecsére. Továbbá – bár már 1969-ben közel hétszáz jelentkező volt – azzal, hogy nem tették egyértelművé az irodalmi és/vagy művészeti vetélkedő jellegét, és eltolódtak a közművelődés és a társművészetek felé,

a résztvevők és a hatóságok szemében is zavarossá vált a rendezvény profilja. Emellett a kimondottan magyar előjelű vetélkedőre – amelyet mellesleg, tartományi hatóköre ellenére nem a tartományi fővárosban szerveztek – a diáktüntetések és a Horvát Tavasz éveiben minden bizonnyal gyanakvással nézett a vajdasági pártvezetőség. Az ifjúságpolitikai kételyek mellett viszont az irodalmi mezőn belül növelte a KMV presztízssértékét és legitimitását az, hogy a zsűri elnöke 1969-ben Bori Imre, az Újvidéki Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének tanszékvezetője volt. Emellett zsűritagokként a rákövetkező években olyanok jelentek meg, mint Balázs Attila, Bognár Antal, Böndör Pál, Csorba Béla, Dudás Károly, Fenyvesi Ottó, Hornyik Miklós, Juhász Erzsébet, Németh István, Pap József, Podolszki József, Tari István, Vajda Gábor és mások.

A tartományi hatalmi struktúrák viszont továbbra is tartózkodóan viszonyultak a vetélkedőhöz. A központosított, és az 1970-es éveket jellemző szigorú felügyelet alatt álló irodalmi mezőben a vetélkedő szervezői ráadásul továbbra sem tudták világosan körülhatárolni tevékenységüket, versenykategóriáik számát, hatókörüket és a szervezési szintjük szövetségi, tartományi vagy községi jellegét, ezáltal pedig azt sem sikerült elérni, hogy kellő anyagi és politikai támogatásban részesüljenek. Ezt az évek során felvett megnevezések is jól bizonyítják. Az első évben (1967) nem hivatalosan csak a vajdasági magyar gimnáziumok vetélkedőjének nevezett rendezvény 1968-ban már formálisan is Vajdasági Középiskolások Irodalmi Vetélkedője névvel szerepelt. A népszerűség növekedésével a résztvevők száma is fokozatosan nőtt, így 1970-ben a fejlődés és a hatókör kiterjesztésének jegyében átnevezték Jugoszlávai Magyar Középiskolások Művészeti Vetélkedőjévé. Podolszki József 1973-ban arról számolt be, hogy „A JMKMV természetes decentralizálása elkerülhetetlen; tartományi jellege, sokrétűsége és a résztvevők száma (az idén, az ősszel megtartandó néprajzi vetélkedőt nem számítva, huszonhat középiskola mintegy nyolcszáz tanulója vett részt rajta) ezt egyaránt megköveteli, mert csak ily módon biztosítható továbbra is tömegessége és színvonala” (PODOLSZKI 1973: 20). Az ezt követő kerekasztal-beszélgetés résztvevői ennek megfelelően, és egyben tiltakozásuk jeléül levelet küldtek a Tartományi Művelődésügyi Közösséghez a Jugoszlávai Magyar Középiskolások Művészeti Vetélkedője iránt tanúsított közömbös magatartás ellen, és követelték, hogy a tartományi fórumok a vetélkedőhöz jellegének, társadalmi és politikai jelentőségének megfelelően viszonyuljanak. Erre viszont továbbra sem került sor, minden valószínűség szerint azért, mert tartományi hatókör esetén Újvidéken kellett volna megszervezni a döntőt, óbecsei döntővel viszont csak községi rendezvény volt szervezhető. Emellett jelzésértékű volt az is, hogy bár szövetségi, vagy legalábbis tartományi szintű eseményről volt szó, a tartományi vezetőség képviselői szinte rendszeresen távolmaradtak. A szervezők ezt évről évre – jogosan, de a vezetőség tagjait nem megnevezve – nemtörődomségnek minősítették a sajtóban.

A vetélkedő néhány év alatti gyors, határozott és egyértelmű felfejlődése, továbbá a diákok nagyarányú érdeklődése ellenére a tartományi intézmények érdektelensége egyre inkább elbátortalanította a szervezőket. Évtizedeken át még

néhány középiskola iskolaigazgatója is csupán a magyar szakos tanárok „magán-ügyének” és „privát passziójának” tartotta a KMV-t, hasonló közönnyel viselve iránta. Továbbá az 1970-es évek során a rendezvényt előkészítendő önképzőköri munka sem zajlott zökkenőmentesen, ezért Baranyából, valamint Dél- és Közép-Bánátból már az évtized közepén, a szórvány egyéb helységeiből pedig az 1970-es évek végére már alig érkeztek résztvevők. Emellett az államalakulat széttagolódásáig a szakközépiskolákat sem tudták maradéktalanul felzárkóztatni, ami miatt a rendezvényt a tartományi pártvezetés konzervatív szárnya rendre gimnáziumi elitizmussal is vádolta. Szerkezetileg a vetélkedő így másfél évtizedig nem tudott sem az irodalompolitika, sem az ifjúságpolitika részévé válni, és csak az 1980-as évek közepén ért össze a *Képes Ifjúsággal* és részben a községi terjesztésű ifjúsági folyóiratokkal az irodalmi mező nullaszintjén, biztosítva azt a tehetségápolást, amit már az alapítók is eredeti funkcióként fogalmaztak meg.

### Községi terjesztésű ifjúsági folyóiratok

Az 1960-as évek alatt több olyan községi kezdeményezésről tudunk, amelyet helyi fiatalok helyi célközönség számára a Vajdasági Szocialista Ifjúsági Szövetség helyi választmányai segítségével jelentettek meg. Ilyen volt elsők között a zentai *mi* című ifjúsági lap első és egyetlen száma, amely 1965. március 18-án hagyta el a nyomdát. Fő- és felelős szerkesztője Balogh István volt, a zentai VSZISZ pedig a következő módon számolt be az alapításról: „A fiatalok részére a községi vezetőség megszervezte és kiadta a »MI« című ifjúsági lapot. Csak ennek a lapnak a megszervezésére, az anyag összegyűjtésére és feldolgozására már nagyszámú fiatalot mozgósított. Külön oldala volt a középiskolás, a munkás- és parasztiifjúságnak. A fiatalok érdeklődése a lap iránt nagy volt, amit bizonyít az is, hogy az első és egyben az egyetlen számból, amit 1000 példányban adtunk ki, egy sem maradt, sőt, még elég sem volt. Külön elismerést érdemel az Udarnik nyomdavállalat ifjúsági aktívája, amelynek tagjai önkéntes munkával, munkaidő után kinyomták ezt a lapot” (ZLT1).

Az irodalmi mező helyi ifjúsági produkcióját képviselő művészeti-művelődési lap beindítása viszont nem volt minden előzmény nélküli Zentán. A kiadványok előtörténetéhez hozzátartozik a *Tribina* című lap, amelynek első néhány számát szintén a VSZISZ adta ki 1964 márciusától: „Ott kellene talán elkezdni, hogy tavaly már megszerkesztettünk egy lapot, az első újságunkat (nem tájékoztató, de lap), de az amolyan szkriptaszerű valami volt”<sup>1</sup> (NN 1965a). A *mi* ötlete ezután fogalmazódott csak meg, elsősorban Balogh István és Vicei Károly által, akik már előzményét is inkább szépirodalmi jellegűnek látták. Magáról a *Tribina* című lapról viszont többet nem igazán lehet tudni. Egyetlen példánya sem maradt fenn.

A *mi* esetében a szerkesztők egy jól átgondolt, és a mérethez, formátumhoz képest meglehetősen sokrétű, már az első számban rovatokra felosztott, kétnyelvű

lapot jelentettek meg, amelyben a községi hírközlés tárcaszerű műfajai mellett a líra és próza is helyet kapott. „Nem professzionális, de társadalmi munka ez. Kommunai időszzerű tájékoztatónk célja az, hogy az ifjúsági eseményekről adjunk átfogó képet a fiataloknak. Korántsem száraz, beszámolószerű bültén ez. Helyet kapnak a fiatal tollforgatók, rajzoló, humoristák és karikatúristák is. Most már merészebben merem kimondani a célt: Írni akarunk a fiatalok mindenféle tevékenységéről!”<sup>2</sup> (NN 1965a: 1). A magyarral ellentétben viszont a szerb nyelvű vezércikk már közvetlenebbül, eszmeileg elkötelezettebb módon, keményebb hangon szólt az olvasóhoz, emellett az írás aktusában sem határolódott el az olvasótól, mint a magyar változat, hanem a fiatalokkal közösséget vállalva együttes munkára szólította fel őket. „Mi, fiatalok, megszabadultunk attól a tehetől, amely saját idejével határolta be azokat, akik előttünk születtek. [...] Együtt fogunk szólni mindenről. Magunkban keressük a szót, legyetek azon, hogy benne ti is megtaláljátok magatokat! Ez a mi hivatásunk, ez a mi hangunk!”<sup>3</sup> (NN 1965b: 1).

A *MI* című lap második megalapításáról hasonló módon a zentai VSZISZ évi beszámolójában olvashatunk először. „Egy csoport fiatal és az Ifjúsági Szövetség kezdeményezésére megindítottunk egy ifjúsági lapot, amelynek a célja az volt, hogy egy folyóirat formáján keresztül még szélesebb lehetőséget biztosítsunk fiataljaink afirmálódására. Ennek a folyóiratnak a pénzelését, mely minden fiatalnak biztosítja, hogy saját anyanyelvén hozzászóljon, írjon, azokról az eseményekről és problémákról, melyek közvetlenül érintik, a kultúrközösség és az Ifjúsági Szövetség községi bizottsága vállalta”<sup>4</sup> (ZLT2). Első száma 1968 januárjában hagyta el a nyomdát. Elődjéhez képest, tartalmát és kivitelezését tekintve viszont már egy sokkalta színvonalasabb lapról volt szó. Az összesen kilenc számot megért kiadvány 1968 és 1970 között jelent meg, meglehetősen rendszertelenül, de már egy kicsit nagyobb papíron és színes fedőlappal. Emellett arculatához nagyban hozzájárult Benes József, akit műszaki szerkesztőként említ az impresszum. A prózát és lírát egyaránt tartalmazó folyóirat elsősorban zentai fiatalokat szerepeltetett, és nagy valószínűséggel a belpolitikai feszültségek miatt szűnt meg 1970 második felében vagy 1971-ben.

1966 végén Bácskossuthfalván is megjelent egy ifjúsági irodalmi folyóirat *Vándorbot* címmel. Fő- és felelős szerkesztőként Tóth László jegyezte, a szerkesztőséget pedig olyanok alkották, mint Balogh István, Bancik István, B. Varga László, Lódi Gábor, Méhes Béla és Vankó Gergely. A havi periodicitásra tervezett lap címét illetően Méhes Béla a következőképpen nyilatkozott Matuska Mártonnak 1967-ben: „A tollforgatóknak szánjuk támaszul a lapot, mint vándornak a vándorbotot” (MATUSKA 1967: 4). A folyóirat fiatal, kezdő szerzőknek illusztrációs anyagért és kéziratokért cserébe segítséget, szakmai figyelmet és publikálási lehetőséget ajánlott fel, miközben az irodalmi lap szerkesztéspolitikájából nem hiányoztak a korabeli ifjúságpolitikai kitételek sem: „azon szorgoskodunk, hogy részünk legyen a szoci-

1 szkripta – füzet

2 bültén – közlöny

3 A szerző fordítása

4 afirmálódás – felzárkóztatás

alista ember – egyén – megformálásában” (NN 1967b: 1). A községi terjesztéssel indított, de idővel tartományi ambíciókat megfogalmazó szerkesztőség a *Képes Ifjúság* irodalmi rovatát kívánta helyettesíteni, ahol figyelmen kívül hagyták a tehetséggondozást, és felkarolás helyett a kezdőket inkább kirekesztették – ne feledjük, hogy az *Ifjú Műhely* című rovat csak 1969 folyamán nyitott a fiatalok felé. Az előzőleg a zentai *MI* című lapot szerkesztő Balogh István pedig a *Vándorbotot* egy olyan művelődéspolitikai mulasztás jóvátételeként értelmezte, amely hiátuspótlóként működött volna: „Az újság irodalmi rovata ugródeszka kellene hogy legyen, egy közvetítőállomás, a kezdő tollforgatók felkarolója, de erről szó sem lehet. Arról meg kár beszélni, hogy a *Híd*, vagy az *Új Symposion* a »kis középiskolásokkal« foglalkozzon. Ha nem tudja feladatát teljesíteni a *Képes Ifjúság*, akkor ki tegye ezt?” (BALOGH 1967: 4).

A tehetségápolás és a felzárkóztatás jegyében az 1960-as évekre a temerini Pap Pál Népegyetem is egyre szorosabbra fűzte az irodalom- és ifjúságpolitika közötti szálakat. Ennek jegyében hozták létre az irodalomkedvelők körét is 1969-ben, majd indították el annak *Vers* című irodalmi közlönyét decemberben. A kizárólag lírát tartalmazó irodalmi lap hat fiatal szerző tizenhét költeményét tartalmazta. Ezt követte 1970 februárjának végén a második évfolyamként jegyzett, havi periodicitásra tervezett *Vízió*, amely már illusztrált, több műfajra kiterjedő lapként feszebb szerkezettel és változatos tartalommal jelent meg tizenhét oldalon, „irodalmi és kritikai” alcímmel. Varga József elmondása szerint mindkét kiadványt lényegében egymaga állította össze, munkaidő után, a Népegyetem irodai körülményei között, Gestetner-sokszorosítóval 70-80 „stencilizett” példányban.

Lévén, hogy az irodalomkedvelők körének műsorait elsősorban lírai életművek feldolgozása és versek szavalása jellemezte, a *Vers* a kör belső keringésű közlönyeként is ezt tükrözte. A füzetszerű, néhány sikerültebb írást szinte dokumentumként tartalmazó kiadvány mindennemű díszítés és illusztrációs anyag nélkül jelent meg, az alacsony oldalszám lehető legteljesebb kihasználásával lapszámtól lapszélíg gépelve a szöveget. A *Vízió* ehhez képest már egy tudatosabb szerkesztési koncepcióval folytatta a sort, így lapjain már nem csak prózát és kritikát olvashatunk, hanem már a hatvanas évekre jellemző képi világ is megjelent. Annak ellenére viszont, hogy a *Vízió* a *Vers*nél majdnem háromszor több anyagot közölt, emellett egy tudatosabb belső szerkezetre visszautaló, részletes adatokat tartalmazó impresszumot és tartalommutatót is mellékeltek, a lapnak nem lett folytatása.

### AZ 1980-AS ÉVEK MÁSODIK HULLÁMA

Az 1960-as évek sorozatos rovat- és lapindításaihoz képest az irodalmi mező nullaszintjén a hetvenes években sokkal kevesebb kezdeményezéssel találkozunk. Az 1970-es évek utolsó negyedét leszámítva nagyrészt a viszonyokat konzerváló, és az évtized elején kialakított dogmatikus *status quo*t fenntartó társadalmi nyilvánosság sajtójának kitűnő példája az évtized *Képes Ifjúsága*. Elővigyázatos lépésekkel

fejlődött és anyagi gondokkal küzdött a KMV is, amely nem hivatalosan, de ellátta azt a tehetségápoló funkciót, amelyre a pályájuk elején álló szerzőknek szükségük volt. Hasonló óvatossággal szerkesztették azt a néhány községi terjesztésű szépirodalmi folyóiratot, amely az évtized során megjelent. Minél inkább közeledünk viszont az 1980-as évekhez, annál gyakrabban bukkannak fel azon szerzők írásai, akik a korai 1980-as évek irodalmi mezőjének meghatározó alakjai lettek. Továbbá egyre inkább megizmosodik és differenciálódik az irodalom nullaszintjének háromszatú intézményi szerkezete is.

### Az ifjúsági sajtó rovatai

Az 1970-es években elsősorban olyan irodalmi rovatokkal találkozunk a *Képes Ifjúságban*, amelyek a fiataloknak nyújtható kibontakozási lehetőség helyett inkább a szórakoztatást és a könnyed időtöltést, elemzés helyett a tájékoztatást helyezték előtérbe. Így jelent meg például a hetilapban 1977. szeptember 21. és 1979. június 6. között a *Irodalomzenefilmképzművészet* című rovat, amely elsősorban a már létező esztétikai és politikai értékhierarchia megerősítését, továbbá a már kanonizált írók, művek és művészek helyének még pontosabb körülhatárolását szolgálta. A rovaton belül indult meg viszont a tehetséggondozás és az ifjúsági irodalompolitika egyik legfontosabb, intézményesített megnyilvánulásaként az 1978. február 15-e és az 1983. június 8-a között már önállóan megjelenő *Kezdőkör*.

Az egyoldalas irodalmi tanácsadó a hetvenes évek politikai vákuuma után a fiatalokat ismét megkísérelte felkarolni, és jelzésértékűen a jugoszlávai magyar irodalmi mező egyik fontos törésével egyidőben, 1983-ban szűnt meg. A Sziveri János-féle szerkesztőség munkájának felfüggesztése, majd az azt tetéző erőszakos sajtókampány előtt viszont ez az *Új Symposion* szerkesztéspolitikájával megegyező rovat kizárólag tehetséggondozással foglalkozott. Arra vállalkozott, hogy a diáklapban vagy válaszelemben reagáljon a beérkezett kéziratokra, a legjobbakat kommentárral együtt közölje, valamint felhívja a figyelmet arra, hogy melyik szövegben mi a jó, mi okoz értelmi zavart és mit kellene inkább elkerülni. Első számában Dudás Károly, a *Kezdőkör* szerkesztője így szólt az olvasókhöz: „Az utóbbi időben meglepően sok levelet kaptunk olvasóinktól. A legtöbb küldemény vastagabb a megszokottnál: kézzel vagy géppel írott »melléklet« tartalmaz – leggyakrabban verset, ritkábban novellát, kritikát, filmismertetőt. A most útra kelő, az első lépéseket botladozva megtevő elsőszülött »alkotásai« ezek a mellékletek. A levelek pedig közlésre sürgetnek, vagy tanácsot, eligazító-bíráló-biztató sorokat kérnek. Sajnos irodalmi rovatunk szerkesztésével már évek óta nehézségeink vannak, s ezek a nehézségek a múltban kihatottak a fiatal tollforgatókkal való kapcsolatainkra is, az utóbbi időben rovatunk átalakult: a művelődési rovat szerves része lett. Ez természetesen nem szabad hogy csökkentse jelentőségét és terjedelmét. Eddigi – sokak szerint túl szigorú – mércéink mellett megmaradva a jövőben talán alkalmunk adódik rá, hogy időnként helyet szorítsunk a valóban kezdőknek, a legelső



versekkel, novellákkal, kritikákkal jelentkezőknek is. Igyekszünk majd tanácsainkkal, válaszainkkal egyengetni csöppet sem könnyű útjukat” (DUDÁS 1978: 23). Dudás Károly így vers, novella, kritika, interjú vagy riport műfajában olyanoknak adott útmutatást, mint például Bada Tibor, Bartha György, Bence Erika, Géber László, Horti Livia, Krnács Erika, Mihályi Katalin, Pejin Attila, Piszár Ágnes, Szloboda Tibor, Toldi Éva, Tóth Livia, Varga Szilveszter és még sokan mások.

Néhány évfolyamot kitevő szünet után 1986. február 19-én új irodalmi rovat indult *Jelenlét* címmel, amely 1991. június 12-ig változó oldalszámmal, de rendszeresen közölt fiatal, kezdő szerzőktől származó irodalmi anyagot. Rovatvezetője Juhász Erzsébet volt, aki a fiatalok felkarolását, a tanácsadást és az útmutatást tette meg fő feladatául.

„*Jelenlét* a címe a *Képes Ifjúság* most újrainduló irodalmi-művészeti rovatának, jelen lenni egy irodalomban és kultúrában csak művek révén lehetséges. A *Képes Ifjúság* éveken, évtizedeken át töltötte be azt a küldetést, hogy helyet adott az induló írók, költők, kritikusok, tanulmány- és esszéírók első közlésre érett írásainak. Irodalmunk és kultúránk folyamatossága érdekében éppúgy, ahogy az elmúlt évek és évtizedek során, ma is teret, jelenléteket kell biztosítanunk legfiatalabb alkotóinknak. Kérem a középiskolai és egyetemi önképzőkörieket és szakköröket, küldjék a továbbiakban folyamatosan munkáikat a *Jelenlét*nek. E felhívás, jobban mondva biztatás természetesen éppúgy vonatkozik azokra a fiatalokra is, akik minden irodalmi körtől távol, magányosan kísérleteznek írói alkotómunkával, s az olyan szerzőkre is, akiknek az eddigiek során napvilágot láttak már írásaik más lapok és folyóiratok hasábjain. Az egyes szerzők íráskészségének, érdeklődésének és fogékonyságának jobb megismerése érdekében mindössze azt szabnám a jelentkezés feltételéül, hogy egyszerre minél több írástokat küldjétek el. Ez megkönnyíti az értékelést és a válogatást is. Vonatkozik ez azokra a pályakezdő alkotókra is, akik mindössze egy-egy verssel, kisprózával, esetleg egyéb műfajú írással jelentkeztek szerkesztőségünknel az elmúlt hetek, hónapok során. Minden olyan szerzőnek, aki egyszerre több írással jelentkezik, levélben vagy a *Jelenlét* hasábjain értékelést és további útbaigazítást adva válaszolni fog a rovatvezető” (JUHÁSZ 1986).

A *Jelenlét* emellett az a melléklet lett, amely nem csak válogatást közölt a KMV díjnyertes szövegeiből, hanem szinte egész éven át foglalkozott velük. Irodalompolitikai szempontból így a rovatval megvalósult a vetélkedő szervezőbizottsága által évtizedeken át hiányolt, folyamatosan reflektált munkafolyamat, amely során a kezdő tollforgatók részéről beküldött versek, rövidprózák és kritikák nem csak megjelentek, hanem a szerzők tanácsokat is kaptak. Ezáltal lehetővé vált egyrészt a rovatnak és a vetélkedőnek mint az intézményesített utánpótlásnak, valamint

a fiatal szerzőknek mint egyéni kezdeményezőknek az országos szintű és állandó fejlődése, valamint egy belső együttműködési hálózat kialakítása. Másrészt a *Képes Ifjúság* a vetélkedőnek olyan médiumává fejlődött, amely nem csak közlési lehetőséget, hanem virtuális műhelymunkai tevékenységet is biztosított, hiszen lapjain ezek a fiatalok év közben is el tudták olvasni egymás írásait és azokat a hozzászólásokat, amelyeket a rovatvezető melléjük illesztett. Harmadrészt pedig tájékoztató jelleggel évente többször is nyilvánosságra hozta az irodalmi, színművészeti és képzőművészeti vetélkedő felhívásait, közölte a plakátpályázatot, a vetélkedő ideje alatt pedig a rendezvény szinte hivatalos lapjává vált, fényképeket és interjúkat tett közzé, illetve több oldalon foglalkozott vele szinte egész hónapon át. A versenyt követően pedig rendre helyet kaptak a lapban a díjazott írások. Ezekben az években olyan nevekkal találkozunk, mint például Beszédes István, Bozsik Péter, Géczy János, Hamad Abdel Latif, Jódal Kálmán, Korhecz Tamás, Ladányi István, Majoros Sándor, Pap p. Tibor, P. Nagy István, Tóth Livia, Sáfrány Attila, Zoran Šećerov, Szabó (Palócz) Attila, (Szerb) Horváth György, Szögédi Szabó Béla, Urbán András, Varga Szilveszter és mások.

Az 1980-as évek utolsó harmadának fokozatosan liberalizálódó nyilvánosságában indult az előző egyfajta továbbgondolásaként 1987. december 23-án a *Ki írás* című, paradigmikusnak is tekinthető rovat, amely többé-kevésbé heti rendszerességgel 1988. március 16-ig jelent meg. A szinte mini-folyóiratszerű néhány oldal szerkezete, elsősorban a posztmodernre hagyatkozó arculata, helyenként provokáló hangneme egyedülálló abban az irodalmi mezőben, amelynek lassan széttáguló szerkezetében helyet kapott. Az alig néhány számot megérő melléklet például Hász Róbert prózáját, valamint Pap p. Tibor és Szabó (Palócz) Attila verseit közölte, de Borgesszel és Nabokovval is foglalkoztak. A közölt szerzők szövegvilágaiban pedig azokat az előjeleket látjuk, amelyek később az *Új Symposium* utolsó évfolyamaiban fognak kanonizálódni, továbbá amelyek a kishegyesi *Mozaik* című közéleti folyóiratban is felbukkantak.

### Középiskolások Művészeti Vetélkedője

Az 1970-es évek elővigyázatos közhangulata miatt 1975-ben ismételtén névváltoztatásra került sor, amikor a rendezvény Jugoszláv Középiskolások Magyar Nyelvű Művészeti Vetélkedőjére módosult. Ezekben az években viszont már a *Képes Ifjúság* beszámolójában is hangot adtak annak, hogy a tartományi vezetés dogmatikusabb köreiben „nemzetieskedőnek” nevezték a rendezvényt, ami a tartományi szintű támogatás elmaradására is kihatott. Ez ellen a vetélkedő szervezői azzal érveltek, hogy a testvériség-egység jegyében kijelentették: „középiskolásaink egyazon természetességgel merítenek a magyar kultúrából, mint a jugoszláv nemzetközösség kultúrájából” (HORNYIK 1975: 14). Ezt követően nyolctagú bizottságot neveztek ki, amelyet azzal bíztak meg, hogy az értékelő kerekasztalon elhangzottak alapján készítse el a Vajdasági Középiskolák Művészeti Vetélkedőjének program- és sza-

bályzattervezetét, amelynek – az egyéb nemzetiségi döntők mellett – az óbecsei magyar nyelvű döntő csak egyik részét képezte volna. A tizedik évfordulón erre nem került sor, és a Jugoszlávai Magyar Középiskolások Művészeti Vetélkedőjéből csupán az irodalmi megmérettetés zajlott le. A vetélkedőt követő értékelőn viszont 1975-ben továbbra is arról számoltak be, hogy mérete és jelentősége ellenére a találkozó még mindig nem sikerült tartományi közüggé tenni, és így az anyagi támogatás legjavát helyi forrásokból fedezték.

A fokozatosan felengedő politikai körülmények hatására liberalizálódó irodalmi mezőben viszont 1980-ban ismét fellendült a Középiskolások Művészeti Vetélkedőjére átnevezett rendezvény. Ezekbe a folyamatokba már széleskörűen bevonták a sajtót, aminek következtében a *Magyar Szó* és a *Képes Ifjúság* is közölte a felhívásokat, majd tájékoztatta olvasóközönségét a körzeti elődöntőkről, vagyis a „zónaversenyekről” is. Fontos, hogy a horvátországi Pélmónostorról időnként érkező diákok az 1980-as évek során már rendszeresen megjelentek a vetélkedőn, emellett az évtized közepén kezdték el látogatni a KMV-t a szlovéniai Lendváról. A megmérettetés tehát az 1980-as években kezdte valóban betölteni azt az irodalom- és ifjúságpolitikai közös funkciót, amelyet az alapítók szántak neki. A fellendülés és a növekvő igények kapcsán Podolszki József a tágabb társadalmi nyilvánosságra is kiterjesztette a további fejlődés felelősségét: „A kerekasztal résztvevői pedig egyetértettek abban, hogy amíg művelődési életünk megfelelő intézményei, a színházak, a tévé, a rádió, a Hungarológiai Intézet, a múzeumok, a művésztelepek stb., vagyis azok, akik számára az utánpótlást neveli a vetélkedő, nem tanúsítanak nagyobb érdeklődést a középiskolások vetélkedője iránt és amíg nem részesítik kézzelfogható támogatásban, addig bizonytalan a fel-felbukkanó, majd ismét letűnő művészeti ágak sorsa” (PODOLSZKI 1980: 20).

Erre a rákövetkező évben sor is került, ami után a vetélkedő valóban komoly súllyal kezdett bírni, egyre több diákot bevonzani és irodalmi profilját tekintve is egyre jelentősebb színben feltűnni a szerzők egyéni életútján belül.

„Alighanem végleg megoldódott a Középiskolások Művészeti Vetélkedőjének sorsa. A vasárnapi becsei kerekasztal-értekezleten ugyanis sikerült egy (remélhetőleg) megbízható gazdát találni a különböző okok miatt hosszú éveken át magára hagyott, gazdátlan vetélkedő számára, mely épp azzal bizonyította életképességét az utóbbi három-négy válságos évben, hogy önerejéből is fennmaradt, élt, él. A törődés, a szervezés gondját és kötelezettségét, a VSZISZ becsei községi választmányának a művelődési bizottsága vállalta magára és személy szerint a bizottság mindenkori elnökét tették felelőssé a vetélkedő zökkenőmentes lebonyolításáért, azzal, hogy lapunk, a *Képes Ifjúság*, mint védnök, és az őszig megalakítandó tanács hathatósan támogatja majd a szervezőt munkájában” (PODOLSZKI 1984: 18).

Az intézményesülés viszont ekkor már az ország egyre fokozódó gazdasági, majd politikai válságában nem oldotta meg az anyagi gondokat. Mindezek ellenére a vetélkedő leglátványosabban az 1980-as években, különösen annak utolsó harmadában fejlődött, és vált a jugoszlávai magyar ifjúsági irodalompolitika legfontosabb, évente megszervezett rendezvényévé.

### Községi terjesztésű ifjúsági folyóiratok

Habár a községi hatókörű irodalmi folyóiratok új hulláma az 1980-as évekre jellemző, az 1970-es években is volt néhány kivételes kezdeményezés. Ezek közül sajátos módon kiemelkedik az 1977 és 1982 között Solymosy Lajos által szerkesztett négy nyelvű *Anonymus*. A periodika egyik legfontosabb célkitűzése a Topolyán és környékén élő fiatal szerzők megmozgatása és támogatása, vagyis a publikációs lehetőségek kibővítése és a tehetségápolás volt. Ezt tükrözte az *Anonymus* cím is, amely az ismeretlenségből előjövő, addig névtelen alkotók névsorára utalt, és ezt hangsúlyozta az első szám programcikke is: „egyrészt, befogadni és olvasóhoz jutatni az épp hogy kezdő, de a már gyakorlottabb tollú fiatal író embereket is, úgy összehozni őket, hogy bírálva segíthessék egymást irodalmi ízlésük fejlesztésében, de lehet már azzal is, hogy egymás első meghallgatói lesznek” (NN 1977: 3). Solymosy Lajos főszerkesztőnek mindenekelőtt közvetítő szerep jutott a már több gyakorlattal rendelkező, a *Képes Ifjúságban*, a *Híd*ban vagy az *Új Symposionban* is publikáló szerzők és a fiatal kezdők között, akik közül többnek is az *Anonymus* szolgált első közlési lehetőségként.

Habár az *Anonymus*nál jóval kevesebb irodalmat tett közzé, az ifjúsági irodalompolitika fontos eleme volt a Szabadkán szerkesztett *Jelen*. Testvér lapja a szerbhorvát nyelven megjelenő *Sada* volt, amellyel öt önálló év után, 1975-ben egyesült, majd közel egy évtizedre rá megszűnt. Első szerkesztője Beer Miksa volt, aki két éven át állt a periodika élén, miközben a kiadásért a VSZISZ Szabadkai Választmánya felelt. Az összes lap közül ez volt az egyetlen, amely nem küszködött anyagi gondokkal, és egyedülálló módon munkatársainak még tiszteletdíjat is fizetett. Fontos emellett, hogy a *Jelen* volt a legnagyobb példányszámú jugoszlávai magyar, községi terjesztésű ifjúsági lap, amely tízezres példányszámmal indult, és még megszűnése évében sem esett háromezer alá: „A lap, JELEN, NEM CSAK EGYEDŰL a fiatalok lapja lesz. Nézetünk szerint a JELEN-nek egyfajta tribünnek, hírvivőnek kell lennie. A FIATAL SZÓ ÉS GONDOLAT LAPJA. Egyszóval, MIND-ANNYIUNK lapja” (NN 1970: 2).

Külön ki kell emelni a *Jelen* koherens arculatát, amely mögött többek között Szombathy Bálint állt, aki ezzel párhuzamosan már akkor az *Új Symposion*ba is be-dolgozott, majd 1971-től annak grafikai szerkesztőjévé vált. Szombathy által a két lap vizualitásában közvetlen kapcsolat alakult ki, ami nemcsak a szerves kötődésekre, hanem a személyes együttműködési hálózatokra is előnyösen hatott. Több fiatal ugyanis a *Jelen* után az *Új Symposionban* folytatta tevékenységét, viszont gyak-

ran előfordult az is, hogy a *Jelen* már ismert szerzőktől (például Ladik Katalintól, Slavko Matkovičtól) kapott szöveget vagy képi anyagot.

Az 1970-es évekhez képest, amikor Zentán nem történt lapindítás, a jugoszláv szocializmus utolsó évtizedében három ifjúsági periodikát is alapítottak ebben a városban, amelyek közül az irodalmi mező szempontjából a Beszédes István által szerkesztett, 1986 júliusától megjelenő *Scarabeus* emelkedett ki a leginkább. Bár az *Ifjúsági Közlöny* (1980–1984) és a *Hm...* (1986) című ifjúsági lapok mintájára ebben is helyet szorítottak az ifjúságpolitikának, a főhangsúly mégis a fiatalok művészeti, elsősorban szépirodalmi felzárkóztatásán volt. A *Scarabeus* így szinte lapszámról-lapszámról követhetően egyre inkább a művészet felé orientálódott, emellett zenével és kritikával is foglalkoztak, interjúkat, képregényeket, verseket, prózát közöltek, 300-400 példányban, változó oldalszámmal. Az első szám tizenkét oldalon jelent meg néhány hónappal a *Hm...* megszűnte után. A programcikket, amely a lap irányát volt hivatott megszabni, viszont csak a második számban közölték. Az augusztus-szeptemberi duplaszámban megjelent *Egy kezdet folytatása* című programcikkében Csábi Béla egyfajta kontinuitásról, a fiatalok önzetlen odaadásáról írt: „A valamikori *Ifjúsági Közlöny*, majd a »Hm...«, úgyszintén, mint a legújabbban megjelent SCARABEUS, egy csapat önzetlen fiatal munkájának gyümölcse” (NN 1986: 1).

Fontos sajtótörténeti jelenség, hogy a *Scarabeus* történetét nem lehet elvonatkoztatni attól a specifikus támogatási vagy önszerveződési formától, amely létezését alapvetően meghatározta és lehetővé tette. A periodika ugyanis két fontos pillérre támaszkodott. A VSZISZ Zentai Választmánya egyrészt működtetett egy diszkóklubot, amelynek segítségével a szervezet komoly forgótökre tett szert. A belépőkből származó pénzüsszeget pedig nagyrészt hangfelszerelésbe fektették (lemezek, fénypark, hangosítás, keverőpult stb.). Másrészt – elsősorban Beszédes István szervezésében – 1985 telétől vitaesteket, úgynevezett tribünöket szerveztek. Ezeken a beszélgetéseken neves értelmiségiek, írók, szobrászok, festők, zeneszerzők, világutazók, fényképészek vettek részt. A tevékenységet ezután kiszélesítették és tárlatmegnyitókra, színielőadásokra, diavetítésekkel egybekötött előadásokra, filmvetítésekre is sor került. A folyóirat pedig ezeknek egyfajta összefonódása és szintézise volt. A diszkónak mint helyszínnak a létezését ugyanakkor igazolni kellett azzal, hogy ott más művelődési rendezvényekre is sor került, ilyen értelemben pedig a község életében nem kizárólag szórakozási, hanem kulturális lehetőségként is jelen volt. Ebből pedig az következett, hogy a belépőkből befolyó összeg egy részét folyóiratkiadásra fordították. Mindeközben, a felpezsdült kultúralet anyagot szolgáltatott a folyóiratnak, ugyanakkor a fiataloknak felkínálta azt a lehetőséget, hogy ők maguk is írjanak, fényképezzenek, kollázst vagy grafikát készítsenek a lapnak.

Az irodalmi mező szempontjából jelentős másik községi ifjúsági folyóirat a kishegyesi *Mozaik* volt, amely a kishegyesi Ifjúsági Tribün, illetve az Ifjúsági Otthon tevékenységeként indult 1985 márciusában. Az ingyenes, eleinte háromszáz, majd csak száz példányban nyomtatott folyóiratnak összesen tizenegy száma jelent meg. „Siettünk vele, napi megjelentetésnek szántuk. Este kilenckor láttunk neki a sok-

szorosításnak, hajnali négyig dolgoztunk. Az anyaggyűjtés kb. két hónapot vett igénybe; azt írtuk bele, hogy időnként jelenik meg, a következőt május 25-re tervezzük” – mondta az első szám kapcsán Cékus Ferenc a *Képes Ifjúságnak* (CSIPAK 1985: 4). A kisperiodika címét Tóth Szabolcs, az akkori főszerkesztő a sokszínűséghez kötötte: „Érdeklődési körünk szerteágazó; változatos, a természet- és társadalomtudományoknak egyaránt helyet adó folyóirat készítése a célunk. Vagyis mozaikba rakjuk a kishegyesi fiatalok irodalmi, képzőművészeti, zenei és más jellegű alkotásait” (MAKAI 1985: 5). Az 1985-ös első évfolyam tartalmát ennek megfelelően valóban változatos, gazdag anyagból válogatták össze. Szépirodalmi tekintetben lírát és prózát is tartalmazott, de zenéről szóló írást, interjút, tárcát, kritikát egyaránt közöltek, emellett a kishegyesi *Községi Naplóval* közösen irodalmi- és képzőművészeti pályázatot is hirdettek, amelynek eredményeit a *Mozaik* második számában közölték. Néhány évnyi szünet után, az 1989-es KMV-t követően viszont egy *Co.pir* nevű, (Szerb)Horváth Györgyből, Papp p. Tiborból, ifj. Virág Gáborból, Sáfrány Attilából és Mirnics Gyulából álló csoport kezdte megtölteni írásokkal a lapot. Szövegeikben különösen fontos szerepet játszott az abszurd, valamint az irodalomnak mint gúnynak, cinikus tevékenységi formának, továbbá a művészet szövegszerű tárgyiasulásának provokációként való értelmezése. A *Mozaikban* és a *Képes Ifjúság* irodalmi rovatában való publikálásuk, valamint a KMV-n való szereplésük, majd később az *Új Symposion* és a *Symposion* szerkesztőiként való tevékenységük pedig a csoportdinamika szempontjából is kiemelkedően fontos.

## ÖSSZEGZÉS

A II. világháború utáni erősen központosított és alapvetően politikai célokat szolgáló irodalmi mező elkötelezett és a hivatalos értékhierarchiát támogató írókat helyezett a jugoszláviai magyar együttműködési hálózatok különféle csomópontjaiba és döntéshozói pozícióiba. A szocialista realizmus gyakorlatának megfelelően ez elsősorban annyit jelentett, hogy az olvasók heterogén ízlésvilágától függetlenül az irodalmi művek a politikai és ideológiai átnevelés, valamint az identitás- és emlékezetpolitika hathatós médiumaivá váltak. Az egyöntetűség megőrzésének jó példája az 1950. évi *Híd* áprilisi száma körül kialakult vita, amely egy részleges nemzedékváltással egybekötve – bár a realista irodalom határain belül, és csupán bizonyos feltételek mellett – az irodalmi mező viszonylagos autonómiájára tett kísérletet. Amit viszont a korabeli politikai elit az évtized elején ellehetetlenített, annak már az évtized végén való látványos felduzzadását nem lehetett visszafejleszteni. A jugoszláviai magyar fiatal irodalom így már az 1960-as évek elején nem pusztán integrálódott a szépirodalmi termelésbe, hanem egy egész nemzedéket képviselve, intézmények formájában meg is újította a teljes irodalmi mezőt. Ennek a nemzedéknek a világhéke, az általa létrehozott szerkezeti sajátosságok, és az 1960-as évek viszonylag nyitott és progresszív társadalmi nyilvánossága pedig párosult azokkal az irodalompolitikai irányelvekkel, amelyekre rákövetkező

nemzedékek is alapozni tudtak. Lényegében az 1960-as éveknek ezen strukturális és intézményi lehetőség-feltételeknek a megteremtésétől kezdve beszélhetünk ifjúsági irodalompolitikáról is.

Az *Ifjúság* című hetilapban indított *Symposion*-melléklet 1961-ben, majd annak *Új Symposion*ként való önállósulása 1965-ben, az első alkalommal megszervezett Középiskolások Művészeti Vetélkedője 1967-ben, valamint a hatvanas évektől megszokasodó községi folyóiratok sora egy nem tudatos, szigetszerű, de tendenciát jelölő folyamatot körvonalaz, amely során egy korosztály ágensei fokozatosan döntéshozói pozíciókba kerültek. Ezt követően pedig az irodalmi mező egyre növekvő autonómiaigényével, a hivatalos értékhierarchia lassú módosulásában bízva, és nem utolsósorban a fiatal (leendő) értelmiségiek egyre növekvő számával a korabeli eliteknek válaszolniuk kellett azokra az új ifjúság- és irodalompolitikai igényekre, amelyek a középiskolák irodalomkedvelői által megfogalmazódtak.

Az irodalmi mező nullaszintjének intézményesülése ifjúsági rovatok, mellékletek, folyóiratok képében, valamint hálózatba rendeződésük a KMV által az 1960-as és 1980-as években tehát a korabeli községi, valamint a tartományi politikai elit kényszerű reakciójaként, az igények támasztotta válaszként is körülírható egy olyan korban, amikor az addig izoláltan jelentkező ifjúsági irodalmi kezdeményezéseket már nem lehetett elfojtani, így inkább az egységes mederbe terelés mellett döntöttek. Az 1940-es, 1950-es és 1970-es évek döntéshozói viszont inkább ennek a viszonylagos irodalmi autonómiának a visszaszorítására, továbbá az irodalmi mező fiataloknak szánt regisztereinek oktató-nevelő, és nem tehetségápoló vagy önmegvalósító funkcióira összpontosítottak. Ez a KMV esetében tartott a legtovább, és státusza így ténylegesen csak a posztitói korban rendeződött. Ez egyrészt a korabeli művelődéspolitikai áramlatokkal nehezen összeegyeztethető anti-centralisztikus és monoetnikus koncepcióból eredt, másrészt pedig – a rovatokkal és a községi folyóiratokkal ellentétben – maga a szervezés is nagyobb pénzüsségeket követelt, így az 1980-as évekig egyik szervezet sem igyekezett igazán magára vállalni egy olyan rendezvényt, amelyből még politikai tőkét sem tudott kovácsolni. A községi folyóiratok a kis példányszám és a nem profitorientált szerkesztés következtében nem kerültek sokba, így alapításuk is viszonylag gyorsan zajlott. Ennél még egyszerűbb folyamat volt a *Képes Ifjúság*ban rovatot indítani, amely csupán egy szerkesztői honorárium fejében bekövetkezett belső szerkesztéspolitikai döntés volt. A nullaszint mindhárom elemének esetében mindazonáltal az 1960-as, valamint a korai és kései 1980-as évek emelkedtek ki, amikor a fiatal szerzők publikációs és megmutatkozási lehetőséghez jutottak, és amikor az irodalmi mező szerkezetileg biztosította azokat az emancipatorikus potenciálokat, amelyek az irodalom- és ifjúságpolitika metszetéből adódtak.

Összefoglalásként, az irodalmi mező pályakezdőinek a felzárkóztatása szigetszerűen, községről közsésre változó módon zajlott, jelentős tartományi szintű politikai és anyagi támogatás nélkül, egészen az 1980-as évek utolsó harmadáig, amikor a községi terjesztésű periodikák minőségi (arculat, szépirodalmi és grafikai tevékenység) és mennyiségi (oldalszám, terjesztés) szempontból is kiemelkedtek.

Ugyanekkor a KMV művészeti világi is hatékony belső együttműködési hálózatként működtek a Bánságtól a Muravidékig, és a *Képes Ifjúság* rovatai is megmutatkozási lehetőségként egész éven át rendelkezésre álltak. Ezt megelőzőleg viszont – az 1960-as éveket leszámítva, amikor az irodalmi mező egy sor intézményét megalapították (beleértve annak nullaszintjét is), szerkezetileg megváltoztatva azt – a fiatalok felzárkóztatása izolált és gyakran egyéni természetű volt. Az 1940-es években így a világháborút túlélő szerzők publikáltak, akikhez néhány fiatalabb szerző csatlakozott az 1950-es években. Az ifjúság- és irodalompolitika így ezekben az években inkább nevelő-oktató céllal működött, és ugyanezt az emancipatorikus potenciált, vagyis az alanyi alkotói megmutatkozás lehetőségeit kellett a kezdő szerzőknek nélkülözniük az 1970-es évek nagy részében egyaránt.

## IRODALOM

- BECKER, Howard S. 1982. *Art Worlds*. California University Press, Berkeley – Los Angeles.
- BOURDIEU, Pierre. 1984. *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. Harvard University Press, Cambridge.
- BOURDIEU, Pierre. 1995. *The Rules of Art. Genesis and Structure of the Literary Field*. Stanford University Press, Stanford.

## ÚJÁSGCIKKEK

- BALOGH István 1967. Célról, szeretetről. *Vándorbot*, 4–5. 12.
- CSIPAK Angéla 1985. Így is lehet? *Képes Ifjúság*, 1985. április 10. 4.
- DEÁK Ferenc 1964. Egy új folyóirat. *Ifjúság*, 1964. december 17. 11.
- DEÁK Ferenc 1967. Egy irodalmi vetélkedő ürügyén. *Képes Ifjúság*, 1967. április 15. 20.
- DUDÁS Károly 1978. Kezdőkör. *Képes Ifjúság*, 1978. február 15. 23.
- HORNYIK Miklós 1975. Jövőre új rendezvény kezdődik: A Vajdasági Középiskolások Művészeti vetélkedője. *Képes Ifjúság*, 1975. április. 30. 14.
- JUHÁSZ Erzsébet 1986. Jelenlét. *Képes Ifjúság*, 1986. február 19. 16.
- JUHÁSZ Ferenc 1968. Az eredetről és a küldetésről. *Képes Ifjúság*, 1968. február 24. 11.
- MAKAI József 1985. Összeállt a Mozaik. *Képes Ifjúság*, 1985. április 10. 5.
- MATUSKA Márton 1967. Irodalmi újság Moravicán. *Magyar Szó*, 1967. január 5. 4.
- NAGY István 1979. Levél a Kezdőkör rovatvezetőjének. *Képes Ifjúság*, 1979. október 24. 14.
- NAGY István 1980. A jó vers védelmében. *Képes Ifjúság*, 1980. január 30. 19.
- NN 1964. Szerkesztőségünk irodalmi pályázata. *Ifjúság*, 1964. október 22. 1.

- NN 1965a. Fiatalokhoz. *mi*, 1965. 1. 1.  
 NN 1965b. Naš glas. *mi*, 1965. 1. 1.  
 NN 1968. Tizenkilenc iskola több mint hatszáz tanulójának versenye. *Képes Ifjúság*, 1968. április 31. 16.  
 NN 1970. Nem szokás miatt. *Jelen*, 1970. 1. 2.  
 NN 1977. CN. *Anonymus*, 1977. 1. 3.  
 NN 1986. CN. *Scarabeus*, 1986. 8–9. 2.  
 NN 1964. Szerkesztőségünk irodalmi pályázata. *Ifjúság*, 1964. október 22. 1.  
 NN 1967a. Bevezető helyett. *Képes Ifjúság*, 1967. október 28. – Ifjú Műhely 1. 1.  
 NN 1967b. A harmadik szám elé. *Vándorbot*, 1967. 3. 1.  
 NN 1986. Idült nyavalyákról. *Képes Ifjúság*, 1986. április 23. 6.  
 PODOLSZKI József 1973. Öröm és ürm. *Képes Ifjúság*, 1973. április. 25. 20.  
 PODOLSZKI József 1980. Nem túlzott, de jogos remények. *Képes Ifjúság*, 1980. április 30. 20.  
 PODOLSZKI József 1984. Alighanem. *Képes Ifjúság*, 1984. április 25. 18.  
 TARI István 1988. Mi a szerencsénk? Elmondja Koszorús Klára. *Képes Ifjúság*, 1988. március 2. 4.

#### LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- ZLT1 Jelentés a Zenta Községi Ifjúsági Szövetség XX és XXI értekezlete közötti munkájáról. Zenta, 1965. XII. 21. 8. (Zentai Történelmi Levéltár: F.291.23.162.)  
 ZLT2 Jelentés az Ifjúsági Szövetség munkájáról és pénzügyviteléről XXIII–XXIV községi értekezlet között. Zenta, 1968. XI. 9. (Zentai Történelmi Levéltár: F. 291.24.166.)

## 7. A vajdasági magyarok kivándorlási hullámai és fogyatkozása 1945 és 1989 között a jugoszláviai kisebbségpolitika tükrében

PALUSEK ERIK

### BEVEZETÉS

A soknemzetiségű Vajdaság XX. századi történelmének nagy részére jellemzők voltak a népmozgások, amelyek időnként kisebb, máskor nagyobb intenzitással zajlottak. Ezeknek a háttérében sok esetben gazdasági-anyagi okok húzódtak meg, és szabad elhatározás alapján került rájuk sor, de a tartomány lakosságának háborús kényszer következtében történt helyváltoztatása sem volt ritka. Nem példa nélküli, hogy egy-egy fegyveres konfliktus során vagy röviden azt követően drasztikus változások következtek be a lakosság demográfiai (etnikai stb.) összetételében. Ilyen volt például a második világháború és az azt követő időszak, vagy a délszláv háborúk periódusa. A fegyveres összetűzésektől mentes időszakokban is szinte folyamatos volt a népességmozgás, illetve az etnikai arányok kisebb-nagyobb mértékű változása. Ennek okai között az elvándorlás és bevándorlás mellett természetesen a tartomány lakosainak körében tapasztalt természetes szaporulat, a születések és elhalálozások számának alakulása is jelen voltak. Harmadik fontos okként az egyes korok politikai légkörét, kisebbség-, valamint gazdaságpolitikáját is kiemelhetjük. Jelen tanulmány a múlt század egy szűkebb, majdnem félszáz éves időszakára koncentrál, amely a második világháború befejezésétől a szocialista államberendezés megrendüléséig, a délszláv háborúk kirobbanását közvetlenül megelőző évekig tartott. Az 1945-től 1989-ig eltelt évek többségét Josip Broz Tito politikája határozta meg Jugoszláviában, így Vajdaságban is. Az 1980-ban bekövetkezett halála után jelentek meg az első repedések a szocialista rendszeren, az évtized második felében pedig már egyre erőteljesebben kezdte éreztetni hatását az ország több nemzetének körében is feléledő, majd felerősödő nacionalizmus.

A felsorolt folyamatok természetesen Vajdaság magyar nemzetiségű lakosait sem kerülhették el, amit jól mutatnak a későbbiekben felsorolásra kerülő népszámlálási adatok is. A tárgyalt időszakot keretbe foglaló fegyveres konfliktusok a tartományban élő többi nemzeti közösséghez hasonlóan a magyarok életét is megkeserítették, ahogy a két háború közötti időszakban tapasztalható fellendülés és viszonylagos jólét előnyös hatásait is megtapasztalhatták.

A tanulmány célja, hogy bemutassa a vajdasági magyarok létszámának alakulását és az erre hatást gyakorló folyamatokat a szocialista Jugoszlávia politikájának tükrében, különös tekintettel a kisebbségpolitikájára.



## A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ VÉGE ÉS AZ AZT KÖVETŐ IDŐSZAK

Vajdaságban a második világháború vége a magyar lakosság egy része számára nem a felszabadulást és az öröm pillanatait jelentette, Tito partizánjai ugyanis számos kegyetlenséget követtek el a tartomány magyar (és német) lakosai ellen a háború folyamán elszenvedett sérelmek megtorlásaként. 1944 őszétől a partizánok megkezdtek a háború idején Magyarországhoz tartozó Észak-Bácska visszafoglalását, ezzel egy időben, 1944 októberétől 1945 tavaszáig zajlott a jugoszláv hivatalos körökben később csak a „magyarok elleni túlkapásokként” jellemzett, A. Sajti Enikő szerint azonban üldöztetésként és etnikai tisztogatásként meghatározandó eseménysorozat (lásd A. SAJTI 2008, 2004). Tito, a partizánhadserg főparancsnoka és a Jugoszláv Kommunista Párt vezetője 1944. október 17-én rendelte el a katonai közigazgatás bevezetését Bácska, Bánát és Baranya területén, amely 103 napon át volt életben (A. SAJTI 2008). A magyarok kárára elkövetett üldözések és öldöklések Jugoszláviában azonban már korábban megkezdődtek, minden bizonytalán már 1944 nyarán, hiszen az erről szóló első hírek az említett év augusztus 31-én érkeztek meg a (magyar) miniszterelnökség II. Kisebbségi Osztályára a muraközi csendőrségtől, illetve Nagy Iván országgyűlési képviselőtől (A. SAJTI 2010). Nagy Iván képviselő közvetítésével jutott el a minisztériumba a csáktornyai (Čakovec) illetőségű Lajkó Rózsi levele, amely augusztus 7-én íródott, és édesapja kivégzéseinek körülményeit beszéli el. A levél szerint július 23-án éjjel a partizánok összesen 68 embert gyűjtöttek össze a faluban, és miután a falu szélén található mocsaras részhez vezényelték őket, az idősebbeket megalázó körülmények között agyonlőtték: énekelniük kellett, miközben ütötték, szurkálták és lelövéldözték őket. A csendőrség több eltéréssel, de valószínűleg ugyanerről az eseményről írott beszámolójában az áll, hogy július 30-án történt az eset, és az 50 fős partizánosztág 53 tehetősebb magyart gyűjtött össze, akiknek elkobozták a vagyonát. Később a hozzátartozók 37 ember holttestét találták meg a falu melletti erdőben (A. SAJTI 2010). A magyarok és a németek táborokba gyűjtése 1944. október 18-án kezdődött meg. Ezekből a munkatáborokból 1948-ig 40 működött Vajdaságban. Nagyjából 140 ezer német és több ezer magyar végzett kényszermunkát bennük (ARADY 1997). Időközben, 1944. november elején a jugoszláv hadseregen belül megalakult a Petőfi-brigád, amelynek kötelékén belül nagyjából 15 000 magyar teljesített szolgálatot. Egy részük ugyan önkéntes volt, többségük azonban kényszersorozással került be az osztagba. A háború végéig több mint ezren vesztették életüket a Petőfi-brigád harcosai közül (A. SAJTI 2008). Hivatalosan 1944. november 18-án rendelték el a németek internálását és a vagyonuk elkobzását, ugyanezen a napon született meg a határozat arról is, hogy minden 16 és 50 év közötti magyart munkaszolgálatra hívnak. Két nappal később, a németekéhez hasonlóan, hivatalosan elrendelték a magyarok internálását is. Az internált magyarok számáról nincsenek becslések, azt azonban tudni lehet a visszaemlékezésekből, hogy a mezőgazdaságban és a fakitermelésben dolgoztatták őket megalázó körülmények között, annak ellenére, hogy nem vettek részt a szerbek elleni atrocitásokban az újvidéki razzia

idején 1942-ben (A. SAJTI 2004). A leírhatóbb ilyen lágerek a járeki (Bački Jarak) és a dunabökenyi (Bukin, Mladenovo) munkatáborok voltak (A. SAJTI 2008). Az embereket legtöbbször gyalog hajtották el ezekig a táborokig, a gyermekeket és a nőket pedig vasúton vagy kocsin szállították el. A legrosszabb állapotok a járeki lágerekben uralkodtak, amely haláltáboroként híresült el. Itt a feljegyzések szerint 3 632 magyart őriztek 1945 tavaszán. Amikor júniusban hivatalosan is bezárták a táborot, szerb telepesek érkeztek a faluba, ahonnan teljesen eltűntek a korábban többségben levő németek. Azokat a magyar nemzetiségű embereket, akik az elkövetői voltak az úgynevezett hideg napoknak, kivégezték. Csúrog (Čurug), Zsablya (Žabalj) és Mozsor (Mošorin) települések teljes magyar lakosságát kitelepítették a helyi szerbek kérésére, mert elmondásuk szerint sokan közülük aktív szerepet vállaltak a szerbek ellen elkövetett öldöklésekben. A zsablyai kitelepítéssel kapcsolatban hivatalos közlemény is megjelent a *Szabad Vajdaságban* (*Slobodna Vojvodina*), amely arról szólt, hogy bár a kitelepítettek magyar nemzetiségűek, de nem mint magyarokat, hanem mint olyanokat büntették őket, akik gáztetteket követtek el (A. SAJTI 2004).

A „még hidegebb napok”, vagyis a magyarok (és németek) kárára elkövetett bosszúakcióban kivégzettek pontos száma nem ismert, erről csak becslések vannak, amelyek gyakran erősen eltérnek egymástól, de döntő többségük szerint tízezres nagyságrendekben mérhető a halálos áldozatok száma (A. SAJTI 2003, 2008). A kitelepültek, illetve a kitelepítettek száma is több tízezer főre rúgott (A. SAJTI 2010), arról pedig becslések sincsenek, hogy a partizánok hány nőt becselenítettek meg, hány embernek okoztak egy életre szóló traumát az 1944–1945-ös események folyamán. A belügyi feladatokat ellátó Népvédelmi Osztály (Odeljenje za zaštitu naroda – OZNA) adatai szerint 2 982 magyart végeztek ki Vajdaság területén, a háborús bűnöket megállapító korabeli bizottság pedig 899 vajdasági magyart ítélt halálra. A vajdasági magyarság egyébként is nagy vérveszteségét tovább súlyosbította, hogy elitjének jelentős részét likvidálták, hiszen számos, a politikai és művelődési életben tevékenykedő vezető volt az áldozatok között. Halálra ítélték és kivégezték többek között Deák Leó főispánt, Kramer Gyulát, a Magyar Közművelődési Szövetség elnökét és Nagy Miklóst, Újvidék addigi polgármesterét is (A. SAJTI 2008). Egyes becslések 5 és 40 ezer közöttire teszik a megtorlások magyar nemzetiségű áldozatainak számát (A. SAJTI 2003), katonai vagy népbírói ítélettel pedig további 5 ezer magyart ítélték el (A. SAJTI 2003: 12). A. Sajti Enikő később olyan adatokat is közöl, amelyek 15–20 ezer körüli kivégzetről szólnak (A. SAJTI 2008: 216). A Mindszenty József hercegprímason keresztül a magyar kormányhoz, illetve a külügyminiszterhez, Gyöngyösi Jánoshoz eljuttatott beszámolók és feljegyzések készítői 50–60 ezerre becsülték a halálos áldozatok számát (A. SAJTI 2010). Egy ennél korábbi elemzés, amely 1945. október 16-án készült a külügyminisztérium számára a béke előkészítése céljából, 40 ezer halálos áldozatot említ, egy novemberi iratban pedig az áll, hogy állítólag 20 ezer magyart végeztek ki a partizánok. A hercegprímás 1946 júliusában két újabb anonim jelentést juttatott el a külügyminiszternek, amelyek a *Magyar sors a Délvidéken*, illetve

A Jugoszláviában élő magyarság helyzete igaz megvilágításban címet viselték. Ezek 50 ezer halálos áldozatról és 30 ezer deportáltról szólnak. A jelentés kitér a bezárni magyarok kivégzésére, illetve a csúrogi és a zsabylai magyar lakosság deportálására is. Bogner József lapszerkesztőt kivégzése előtt módszeresen megkínozták és több magyar lelkész is ölt meg válogatott kegyetlenséggel: volt, akit agyonvertek, míg egy másik esetben az áldozatot kocsi után kötötték és kilométereken át vonszolták, mire kiszenvedett, halála után pedig megcsonkították. A vrđniki bányában szabotázs vádjával kivégzett magyarok haláláról is beszámolnak az iratok, és az Újvidéken működő rabszolgapiacról is szólnak, ahol hajnalban külön sorakoztak fel a férfiak és külön a nők, az érkező munkaadók pedig kedvükre válogathattak. Egy valamivel későbbi, 1946. október 20-án Nagy Ferenc magyar miniszterelnök számára készített jelentésben 30–35 ezerre becsülték a halálos áldozatok számát (A. SAJTI 2010). Nemcsak a kivégzések, a kitelepülések és kitelepítések is tömeges méreteket öltöttek: a fegyverszüneti egyezmény értelmében tömegesen utasították ki a jugoszláv hatóságok az 1941 után Délvidékre települt magyarokat, de sokan menekültek el a megtorlásoktól való félelem miatt is. Van olyan szerző, aki kerekítve, hozzávetőlegesen 80 ezer főben határozza meg a kitelepültek és kitelepítettek számát (HORNYÁK 2008); A. Sajti Enikő ennél valamivel több, 84 800 főről ír (A. SAJTI 2008). Vajdaság lakosságának etnikai összetétele az 1945-ös évre nagyban megváltozott, hiszen a megölt vagy elűldözött magyarok és németek helyére gyakran szerb és egyéb nem magyar nemzetiségű telepesek érkeztek. Az 1944–1948 közötti időszakra vonatkozó legfrissebb kutatási eredmények és adatok a Magyar-Szerb Akadémiai Vegyesbizottság kutatói jóvoltából láttak napvilágot. A bizottság létrehozásáról a két ország (Magyarország és Szerbia) 2009 novemberében megtartott államfői találkozásán született döntés (MTA honlapja 2014), amely egy évvel és egy hónappal később, 2010. december 15-én Budapesten meg is alakult (TANÁCS 2013). A bizottság áttekintette a korszakra vonatkozó addigi kutatásokat, valamint a levéltári adatokat és a rendelkezésre álló források felhasználásával összeállította a magyarok ellen elkövetett megtorlások áldozatainak névsorát. Az összesen 7489 halálos áldozat nevét tartalmazó névsort a Vajdasági Magyar Művelődési Intézet tette közzé a honlapján (Vajdasági Magyar Művelődési Intézet honlapja 2013). Ez a szám jóval alatta marad a korábban említett szerzők gyakran több tízezres nagyságrendű becsléseinek, fontos azonban kiemelni, hogy a 2018-ban véglegesített névsor csak a levéltárakban és történelmi tanulmányokban feljegyzett áldozatok adatait tartalmazza. A vajdasági magyarok „szerencséje a szerencsétlenségben” az volt, hogy bár Csúrogról, Mozsorról és Zsablyáról kollektív bűnösneként az összes magyar lakost kitelepítették, országos szinten nem minősítették őket kollektív bűnös, fasiszta népnek, mint azt a németekkel tették, akik 1945 tavaszára gyakorlatilag eltűntek Vajdaságból. Utóbbiak közül a legtöbben a kivonuló német hadsereget követték, azok pedig, akik maradtak, a megtorlások folyamán vagy a munkatáborokban életüket veszítették. Ezt jól mutatja, hogy a háború előtti utolsó, 1931-es népszámlálás alkalmával Vajdaság 1 739 735 lakosából még 358 604-en vallották magukat németnek (Popis 1931), a háború utáni első, 1948-ban zajlott összeírás kimutató-

saiban viszont már nem is szerepeltek a németek. A vajdasági magyar közösség viszont, ha jelentős veszteségek árán is, de meg tudott maradni. A magyarokra vonatkozó népszámlálási adatok a következőképpen alakultak: a második világháború kitörése előtt utoljára 1931-ben tartottak népszámlálást a Jugoszláv Királyság területén, amelynek folyamán összesen 391 720-an vallották magukat magyar nemzetiségűnek Vajdaságban. Szerbiában 400 723, míg Jugoszláviában összesen 468 185 magyar élt ekkor. Országos szinten Vajdaságon kívül még Horvátországban és Szlovéniában éltek nagyobb számban magyarok (54 979, illetve 7 961 fő) (Popis 1931). A következő lakosságösszeírásra 1941-ben kellett volna sort keríteni, erre azonban a háború, illetve Jugoszlávia németek általi megszállása és Bácska Magyarországhoz történő visszacsatolása miatt nem került sor, így csak becslések vannak arra vonatkozóan, hogy ebben az évben hány és milyen nemzetiségű lakosa volt Vajdaságnak. Az 1941-ben autonóm tartományként hivatalosan nem létező Vajdaságnak nagyjából 1 830 000 lakosa lehetett, ebből 398 000 magyar, ami alapján a második legnépesebb nemzet voltak a később autonómmá vált tartomány területén. A legszámosabb népcsoport a szerbek voltak (675 000 fő), a magyarok számától pedig csak néhány tízezer fővel maradt el a németység (371 400 fő) (GAÁL 1981). A második világháború utáni első, az egész országra kiterjedő népszámlálást 1948-ban végezte el a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság Statisztikai Hivatala. Az összeírás eredményei szerint Vajdaságnak ekkor 1 663 212 lakosa volt, ebből 428 932 fő volt magyar nemzetiségű, ami a tartomány teljes népességének 25,8 százalékát tette ki. Legtöbben ebben az évben is az éppen csak abszolút többségben (50,6 százalék) lévő szerbek voltak 841 246 fővel (PALUSEK–TROMBITÁS 2017). A nagyjából 50 ezres horvátországi magyarság legnagyobb része a Drávaszögben, míg a nagyságrendileg 10 000 főt számláló szlovéniai magyar közösség a Muravidéken élt ekkor (HORNYÁK 2008). Jugoszlávia teljes területén közel félmillió, pontosabban 496 492 magyar élt (HORNYÁK 2009).

### Talpraállítás a megtorlások után

Az 1945-ös év tavaszára enyhültek, majd véget is értek a magyarokat sújtó megtorlások. A jugoszláv kormány új kisebbségpolitikát hirdetett, aminek köszönhetően rendeződött az addigi kaotikus helyzet. A föderatív alapokon újjászervezett Jugoszlávián belül Vajdaság Szerbiához tartozott, amelynek a ma ismert területe ebben az időszakban alakult ki. Két tagköztársaság, Szerbia és Horvátország között területcsere történt: a Baranya-háromszöget Horvátországhoz csatolták, Szerbia, illetve Szerbián belül Vajdaság Autonóm Tartomány pedig megkapta Szerémséget. Később, 1961-ben még történt egy kisebb területmódosítás, amelynek értelmében Zimony környékét Belgrád közigazgatási területéhez csatolták, amivel némileg csökkent Vajdaságnak a mai napig érvényes területe (MARUZSA 2008).

Az 1946. január 31-én elfogadott első szövetségi alkotmány így szabályozta a kisebbségek helyzetét: „A nemzeti kisebbségek kulturális fejlődése és nyelvük szabad

használata a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaságban védelemben részesül” (idézi A. SAJTI 2008: 218). Az alkotmány továbbá kimondta, hogy Vajdaság Szerbiához tartozik és autonóm tartományi státust élvez. A Vajdasági Népfelszabadító Bizottság, amely a vajdasági autonómia megvalósításának legfelsőbb szerve volt, 1945-ben rendeletben mondta ki, hogy a kisebbségek nyelvei a hivatalokban és a közéletben egyenrangúak (A. SAJTI 2004). A jugoszláviai földreform (1945. augusztus 23.) lehetővé tette, hogy a kisebbségek tagjai is földet kaphassanak az országban, így jutott földhöz 18 000 magyar család is (JUHÁSZ 2010). A többségében németektől elkobzott földekből a frissen betelepült szerb és más (nem magyar) nemzetiségű családok is nagy számban kaptak. A telepések összlétszáma a becslések szerint 1947 végén 252 000 fő körül alakulhatott, aminek köszönhetően ugrásszerűen megnőtt a szerb nemzetiségűek száma és aránya Vajdaság összszakosságán belül (A. SAJTI 2008). „Miután a kommunista pártban a nemzetiségek aránya a párt nemzetiségpolitikájának köszönhetően számarányuknál nagyobb mértékű volt, viszonylag jelentős számú magyar származású személy került be a politikai életbe” (HORNYÁK 2008: 251). Vajdaság tartományi parlamentjének 150 képviselőjéből 37, a szövetségi parlament 110 képviselőjéből pedig 26 volt magyar, ami megfelelt a területen élő magyarok számarányának (HORNYÁK 2008). Annak ellenére, hogy a magyarság legnagyobb része Bácska északi részében koncentrálódott, a legrangosabb magyar intézményeket a hatalom Újvidéken alapította meg, ezzel részben elszigetelve a vajdasági magyarság értelmiségét az északon élő magyarok tömegeitől (HORNYÁK 2008). A vajdasági magyarság politikai elitje 1945-re teljes egészében lecserélődött. Ez az elit csak a Jugoszláv Kommunista Párton belül politizálhatott, a vajdasági magyarok tehát nem az önszerveződésük keretei között választhatták meg vezetőiket, illetve tűzhatték ki és fogalmazhattak meg céljaikat és terveiket, ahogy az intézményeiket sem ellenőrizhették autonóm módon (HORNYÁK 2009).

A vajdasági magyar közösség azonban a felsorolt nehézségek ellenére is megkezdte a talpraállást és lehetőségeihez mérten a szűkös keretek között is igyekezett megszervezni közéletét. 1945. július 22-én megalakult a Vajdasági Magyar Kultúrszövetség, ugyanebben az évben pedig szeptember 27-én megjelent a *Magyar Szó* napilap első száma. Igaz, néhány évvel később, 1948-ban „önkéntes” alapon (valójában a hatalom nyomására) kimondták a Vajdasági Magyar Kultúrszövetség feloszlását, hogy az beolvadjon a frissen megalakult, újvidéki székhelyű Vajdasági Közművelődési Községbe, amelyben a magyar kultúrával már csak az egyik osztály foglalkozott (HORNYÁK 2008). A jugoszláv államszocialista rendszer a szovjet mintát követve gondoskodott a magyar nyelvű iskolák megnyitásáról Vajdaságban, ezeknek működése azonban már korántsem volt zökkenőmentes, mert a magyar anyanyelvű tanárok hiánya miatt nagyon nehéz volt megszervezni az anyanyelven történő oktatást a magyar nemzetiségű diákok számára. A hivatalos adatok szerint Vajdaságban az 1947/1948-as tanévben összesen 635 magyar nyelvű általános iskolai tagozat működött, amelyeket összesen 30 706 tanuló látogatott, és amelyeken 519 tanító tevékenykedett. A nehézségeket jól mutatja, hogy a tanítók nagy többsége a négyéves középiskola elvégzése után kezdte meg pedagógusi pá-

lyját, és csak egy kisebb részüknek sikerült elvégezni a három hónapos vagy, jobb esetben egyéves tanítói tanfolyamot (A. SAJTI 2008). Az ötvenes években már a három magyar nyelvű főgimnázium mellett húsz algimnázium is működött, valamivel később pedig elindult a tanítóképzés Szabadkán és Újvidéken is. Utóbbi városban a Pedagógiai Főiskolán képezték a magyar tanárokat is. Ezt követően, 1954-ben megkezdte működését Újvidéken a Bölcsészettudományi Kar, amelynek keretein belül 1959-ben létrejött a Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék (HORNYÁK 2008). A Bölcsészettudományi Kar megalakuláskor még a Belgrádi Egyetemhez tartozott (DENDA 2012), majd az 1960-ban megalakult Újvidéki Egyetem szervezeti egységévé vált. Ugyanitt tíz évvel később, 1969-ben létrehozták a Hungarológiai Intézetet (HORNYÁK 2008).

Az új föderatív állam kommunista vezetése a kezdetektől ügyelt arra, hogy a nemzeti kisebbségek arányosan képviselthessék magukat a tartományi és az állami vezetésben egyaránt. 1945-ben a vajdasági tartományi parlament 150 tagjából 37, a szerbiai parlament 110 képviselője közül pedig 26 volt magyar nemzetiségű (A. SAJTI 2008).

A második világháború lezárása és az indulatok elülése után a jugoszláv–magyar államközi viszonyok alakulása is kedvező volt, a felek igyekeztek felülkerekedni a korábbi ellenségeskedésen. A magyar és jugoszláv kormányok kezdeményezésére már 1945 októberében létrehozták a Magyar–Jugoszláv Társaságot. A párizsi béketárgyalások idején, 1946. augusztus 16-án a jugoszláv fél Edvard Kardelj külügyminiszteren keresztül viszonylag váratlanul ajánlatot tett a magyar kormány-  
nak egy önkéntes, kölcsönös lakosságcsereéről szól egyezmény aláírására. A terv szerint 40 000 jugoszláviai magyar és magyarországi délszláv cserélt volna hazát. A tervezetet azonban később nem ratifikálták, így a végrehajtására sem kerülhetett sor. Az államközi viszonyok tovább javultak, 1947. október 15-én a felek Belgrádban aláírták a magyar–jugoszláv kulturális egyezményt, amit a magyar országgyűlés is ratifikált. Ennek értelmében az aláíró felek kötelezettséget vállaltak arra, hogy segítik a területükön élő kisebbségek kultúrájának ápolását, ahogy kutatóintézetek és egyetemi tanszékek felállítására is ígéretet tettek (ez meg is valósult, lásd fentebb). Az egyezmény azt is kilátásba helyezte, hogy az állampolgárok a másik országban tanulhassanak, illetve a szakemberek csereprogramokban vehessenek részt (A. SAJTI 2008). Jugoszlávia és Magyarország közeledésének csúcspontja Tito 1947. december 6-i budapesti látogatása volt, illetve két nappal később, amikor aláírták a két ország közötti barátsági és kölcsönös segítségnyújtási egyezményt (A. SAJTI 2010). A jószomszédi viszonyok további fejlesztésének gátat vetett, amikor 1948. június 28-án nyilvánosságra hozták a Kominform első Jugoszlávia-ellenes határozatát, amelynek értelmében a délszláv államot kirekesztették a szocialista blokkból. A szocialista államok 1949. szeptember 29-én felmondták a Jugoszláviával kötött szerződéseiket, a Tito által vezetett ország így politikai és gazdasági blokádnak alá került (HORNYÁK 2008). Mindezek az események azt is jelentették, hogy jugoszláv szemszögből nézve Magyarország ismét ellenséggé vált, ami magában hordozta annak a veszélyét is, hogy a jugoszláviai magyarságra is így tekintsen Ju-

goszlávia vezetősége. Erre azonban nem került sor, olyannyira nem, hogy az államvezetés további gesztusokat tett az ország területén élő kisebbségek, így a magyarok felé is, így próbálván megnyerni további támogatásukat. 1949. november 29-én elhangzott az Újvidéki Rádió első magyar nyelvű adása, 1952 nyarán pedig, amikor Jugoszlávia és Magyarország kapcsolatai elérték a második világháború utáni mélypontjukat, Palicson Magyar Ünnepi Játékokat rendeztek, amelyen 120 vajdasági magyar kultúregyesület vett részt (ehhez képest 1948-ban összesen csak 62 működött Vajdaságban). 1953-ban Jugoszlávia új alkotmányt kapott, amely az önzagzatást a kultúra és a társadalmi élet területeire is kiterjesztette (HORNYÁK 2008). Szintén 1953-ban népszámlálást szerveztek, amelynek az eredményei arról tanúskodtak, hogy Vajdaság összlakossága 5 év alatt csaknem 60 ezerrel nőtt, és elérte az 1 712 619 főt. Ebből 435 345 volt magyar, ami csaknem 6 ezerrel több, mint 5 évvel korábban (PALUSEK–TROMBITÁS 2017).

### A jugoszláviai magyarok hídszerepben

Az 1950-es évek közepére ismét közeledni kezdett egymáshoz a jugoszláv és a magyar fél. 1956. augusztus 9-én a Magyar Dolgozók Pártjának Politikai Bizottsága magyar–jugoszláv pártközi megbeszélések előkészítéséről tárgyalt, és határozatban mondta ki, hogy a kisebbségpolitika ugyan belügy, de Jugoszlávia számára nem közömbös az északi szomszéd területén élő délszláv kisebbség sorsa, ahogy Magyarországnak is fontos a jugoszláviai magyar kisebbség helyzetének alakulása. Magyarországon október 23-án kitört a szovjet megszállás elleni forradalom, amit nem egész két hét alatt vérbe fojtottak az óriási túlerőben lévő szovjetek. A beavatkozás jogosságát Tito már november 11-én elismerte, ahogy Kádár János kormányát is (HORNYÁK 2008).

1957 februárjában Újvidéken megalakult a Forum Könyvkiadó, amely a kor legmodernebb nyomdatechnikájával volt felszerelve, és az egész régióban a legfejlettebbnek számított (HORNYÁK 2009). 1965 januárjában megjelent az *Új Symposion* címet viselő irodalmi-kulturális folyóirat, amely „közvetítő lehetett, és egy ideig volt is a világirodalom és a vajdasági magyar irodalom között” (HORNYÁK 2008: 254). 1959. március 24-én a Jugoszláv Kommunista Szövetsége Központi Vezetőségének Végrehajtó Bizottsága határozatot fogadott el a nemzeti kisebbségekről, amelyet a kisebbségek „kettős kötődésének” jegyében fogalmaztak meg. Ennek értelmében a kisebbségek egyrészt annak a nemzetnek a részét képezik, amelyikből származnak, másrészt viszont szorosan kapcsolódnak Jugoszláviához. Mindemellett fontos az egyenjogúságuk és fejlődési lehetőségeik biztosítása (HORNYÁK 2008). A kisebbségek a dokumentumban foglaltak értelmében tehát hidat képeznek az anyaországuk, illetve az az ország között, amelyben élnek (JUHÁSZ 2010). Ez a hídszerep a kor Jugoszláviájának két legszámosabb nemzeti kisebbségének, a magyarok és az albánok esetében volt kiemelten fontos. A kisebbségeket ezután a jugoszláv szocialista közösség szerves részeként kezelték, és továbbra is fontosnak

tartották a nyelvi jogaik érvényesítését, valamint azt, hogy a vezető tisztségeket a kisebbségek tagjai is arányosan töltsék be (HORNYÁK 2008). A jugoszláv kisebbségpolitikának a következő jelentősebb lépését az 1963. április 7-én elfogadott új alkotmány jelentette. Az új alaptörvény megerősítette a kisebbségek hídszerepét, hangsúlyozta a kisebbségek, pontosabban a nemzetiségek (ahogyan az alkotmány elfogadásától nevezték őket) egyenjogúságát az államalkotó nemzetekkel, újból kiemelte a szabad nyelvhasználat és az arányosság elvének fontosságát a vezető pozíciók betöltésének esetében. Az 1963-as alkotmány Vajdaság autonómiáját is megnövelte, a zömében albánok által lakott Koszovó pedig ekkor kapott a Vajdasághoz hasonló autonóm tartományi státust (mindaddig korlátozott jogkörű autonóm körzet volt) (JUHÁSZ 2010).

### Felemelkedés az 1960-as években

A vajdasági magyar közösség az 1961-es népszámlálás alkalmával volt a legnépesebb, amikor a tartomány 1 854 965 lakosából 442 561-en vallották magukat magyarnak (a tartomány összlakosságának 23,9 százaléka). Jugoszláviában egyébként az adatfelvétel idején több mint félmillió, azaz 504 369 magyar élt (az ország lakosságának 2,7 százaléka). Míg a vajdasági magyarok lélekszáma növekedett, a Horvátország területén élőké csökkent: 1948-ban még 51 399-en, 1953-ban 47 711-en, míg 1961-ben már csak 42 347-en voltak. Szlovéniában az átmeneti növekedés után a létszám enyhébb visszaesését figyelhetjük meg az ottani magyarság körében: 1948-ban 10 579, 1953-ban 11 019, 1961-ben pedig 10 498 magyar élt a Muravidéken (Popis 1961). Mindezek ellenére az 1961-et követő népszámlálások mindegyikén rendre jelentős mértékű csökkenést mutatott a vajdasági magyarság lélekszáma.

Az 1959-ben a kisebbségek hídszerepét meghatározó dokumentum, illetve az 1963-as alkotmány és Vajdaság autonómiájának megerősítése egy több évtizedes időszaknak volt a kezdete, amely minden esetben szólt a kisebbségek fejlődési lehetőségeinek feltétel nélküli biztosításáról, és egyfajta virágzását jelentette a Jugoszlávia területén élő, nem államalapító nemzeti közösségeknek, köztük a vajdasági magyarságnak is. Ahhoz semmiféle kétség nem fér, hogy az 1960-tól az 1980-as évekig tartó időszakban a szocialista államok közül messze a titói Jugoszlávia tudta magáénak a legtoleránsabb kisebbségpolitikát. Több szerző mégis úgy gondolja és tényekkel támasztja alá, hogy ez egyfajta látszat volt, amelyek háttérben a hatalom részéről folyamatosak voltak a kisebbségek, így a vajdasági magyarság asszimilálására irányuló törekvések. Hornyák Árpádhoz hasonlóan Juhász József is úgy véli, hogy a titói kisebbségpolitika kétarcú és kirakatjellegű volt, mert megakadályozta a kisebbségek közösséggé szerveződését és ösztökölte az asszimilációt (HORNYÁK 2008: 251, JUHÁSZ 2010). A jugoszláv identitásnak nemcsak egy átfogó, nemzetek feletti jelentése volt, hanem nemzeti hovatartozási kategóriaként is használták (és használják a mai napig is). Ezt jellemzően azok vá-

lasztották, akik nemzetiségileg vegyes házasságban éltek, illetve vegyes házasságból származtak, és azok, akik valamelyik összjugoszláv intézmény munkatársaiként keresték kenyerüket (például a tisztikar) (JUHÁSZ 2010).

A jugoszláv hatalom 1965-ös gazdasági reformjának az volt a célja, hogy felélénkítsék a gazdálkodást és elejét vegyék a foglalkoztatottak nem produktív munkájának. A tervek előirányozták a piaci logika, a kereslet és a kínálat gazdasági törvényszerűségének alkalmazását, valamint az ország hitel- és pénzügyi rendszerének megújítását (GÁBRITY MOLNÁR 2008). Ezeknek, valamint a toleráns kisebbségpolitikának a jótékony hatását természetesen a vajdasági magyarság is megérezte.

Az 1960-as években foganatosított reformok idején a pártdokumentumokban úgy fogalmaztak, hogy az ország munkaerejének egy részét „átengedik” más országoknak, így elkerülve a túlnépesedés és az annak következtében kialakuló munkaerőfelesleg kedvezőtlen hatásait. A gazdasági reformoknak és az azok következtében kialakuló viszonylagos jólétnek nemcsak előnyei voltak, hanem számos hátrányos következménye is, amelyek a többségi nemzetek tagjai mellett a magyarokat sem kerülhették el. Egyrészt megnyitlak a határok, Jugoszlávia állampolgárai szabadon mozoghattak a világban, a hatalom pedig gazdasági és rendszerbeli intézkedésekkel próbálta elejét venni az agrárlakosság túlnépesedésének, valamint a belőle fakadó munkanélküliségnek és a szakképzetlen munkaerő kialakulásának (GÁBRITY MOLNÁR 2008). Az első nagyobb kivándorlási hullám 1965 után indult, és egyértelműen gazdasági motívumok húzódtak meg a háttérben: a szülőföldjüket elhagyó jugoszláv állampolgárok a kezdeti időszakban rendszerint valamely fejlett nyugat- vagy közép-európai országot céloztak meg (jellemzően Nyugat-Németországot, Ausztriát és Franciaországot). Ez az első hullám egyaránt érezte hatását a délszláv nemzetek és a vajdasági magyarok körében. A gazdaságilag fejlettebb országokba történő kivándorlás az 1960-as évek második felétől kezdve már a szakképzetlen munkaerő körében volt a legkifejezettebb. A rendszer arra számított, hogy a szakképzetlen munkaerő ily módon történő „csatornázása” (is) hozzájárul majd ahhoz, hogy rendbe jöjjenek a gazdasági folyamatok, aminek következtében a külföldre vándoroltak végül hazatérnek, a vendégmunkásként eltöltött éveik alatt felhalmozott vagyonukkal együtt, amiből pedig haszna származhat az egész országnak. Ez a fajta, gazdasági jellegű kivándorlás egészen az 1980-as évek végéig folyamatos volt. Becslések szerint a vajdasági magyarság emigrációs vesztesége 1948 és 1991 között 69 193 fő volt, amiből 25 228 az 1980-as évekre esett. A vajdasági magyarságnak az elvándorlás miatti vérvesztesége nagyobb mértékű volt, mint ami az asszimilációnak tudható be a jelzett időszakban. Az első, 1965 és 1970 közötti nagy kiáramlás ideje alatt 16 627 vajdasági magyar költözött munkavállalási céllal nyugatra, ami a tartományból kiáramló összmunkaerőnek kicsivel több mint egynegyedét, pontosabban 27,5 százalékát jelentette. A magyarok közül legtöbben Újvidék, Topolya, Zombor, Szabadka és Ada községekből vándoroltak ki (GÁBRITY MOLNÁR 2008). Amikor a folyamat beindult, általános volt a vélekedés, hogy a kivándorlók csak ideiglenesen hagyják el szülőföldjüket és vállalnak

munkát külföldön, amit néhány év múlva a hazatérésük követ majd. A történelem később rácsáfolt ezekre a feltételezésekre, ugyanis a többség új, választott hazájában maradt. Azt, hogy ez mekkora veszteséget jelentett Jugoszláviának és a vajdasági magyarságnak, jól mutatják a fentiekben bemutatott számadatok.

### A vajdasági magyarság „aranykora”

A rendszer által foganatosított gazdasági intézkedések az 1970-es évekre már éreztették hatásukat, Jugoszlávia lakosai ekkorra már viszonylag magas életszínvonalat élvezhettek, ami egyedülállónak számított a szocialista blokkban. A szovjet érdekszférába tartozó Magyarország lakosai gyakran „kis nyugatként” utaltak az országra, és a vajdasági magyarság helyzete a magasabb életszínvonal miatt az anyaországból szemlélve irigylésre méltónak tűnt.

A viszonylag magas életszínvonal ellenére az 1971-es népszámlálás eredményei szerint csaknem 20 ezer fővel csökkent a vajdasági magyarok lélekszáma a tíz évvel korábbi adatokhoz képest, és 423 866 főt tett ki. Vajdaság összlakossága 1971-re (1 952 533) és ezen belül a szerbek száma (1 089 132) is növekedett, a magyarok részaránya így 21,7 százalékra esett vissza a tartományban (Popis 1971). Egyes becslések szerint 1968-tól kezdve a vajdasági magyarok természetes szaporulata már csak negatív számokkal volt kifejezhető. Az 1970-es évekre a születési arányszám 0,019 ezrelékre süllyedt a vajdasági magyarok körében, ami Jugoszlávia összes nemzetének hasonló adataival összevetve a legalacsonyabb volt az egész országban (HORNYÁK 2009). A felsoroltak, a vegyes házasságok növekvő száma, a folytatódó kivándorlás és az alacsony születési arányszámok drasztikusabb létszámcsökkenést vetítettek előre az elkövetkező időszakokra.

Jugoszlávia 1974. február 21-én új alkotmányt kapott, amivel a föderatív állam és a titói kisebbségpolitika elérte végleges, kiteljesedett formáját. Az alaptörvény értelmében Vajdaság a korábbinál szélesebb körű autonómiát kapott, és gyakorlatilag tagköztársasági státust élvezett. Szerbia déli tartományát, a többségében albánok lakta Koszovót is ugyanilyen jogkörökkel ruházták fel (JUHÁSZ 2010). Az 1974-es alkotmány értelmében az ország két autonóm tartománya ugyanolyan szervekkel és fennhatóságokkal rendelkezik, mint a tagköztársaságok, ezek közül is a legfontosabb előrelépés a korábbi alaptörvényekhez képest, hogy 1974-től az autonóm tartományok hozták meg a saját alkotmányaikat és a tagköztársaságok mellett egyenrangú félként vehettek részt a szövetségi törvények megalkotásában is. Vajdaság és Koszovó jogköreinek jelentős kibővítését mutatja az is, hogy Szerbia köztársasági alkotmányának módosítása ezentúl csak a tartományi parlamentek beleegyezésével volt lehetséges (ŽUPLJANIĆ 2017). 1971-ben megalakult az Újvidéki Televízió, amely 1975-től már magyar adást is sugárzott. Tíz év elteltével a magyar nyelvű műsoridő már elérte a napi 10 órát. Ebben az időszakban a vajdasági magyarok is élvezték a szocialista állam által nyújtott viszonylagos jólétet, a nyitott határokat és a szabad kultúrát, azonban továbbra sem tűnt el az államalko-



tó nemzetekhez viszonyított lemaradásuk. Hornyák szerint erre az időszakra is a jugoszláv kisebbségpolitika korábban már ecsetelt kétszínűsége volt jellemző. Vajdaságban az összes főiskolai és egyetemi hallgatónak még 1984-ben is mindössze 10,3 százaléka volt magyar nemzetiségű, miközben a tartomány összlakosságának még ekkor is majdnem 20 százalékát tették ki a magyarok (HORNYÁK 2009). Az 1966/1967-es tanévben több mint 40 000 magyar diák járt a vajdasági általános iskolákba, 1985-re pedig 26 000-re csökkent a számuk (HORNYÁK 2009). Juhász József szerint a kor gazdaságfejlesztő programjai és befektetései sem a kisebbségek által lakott területekre irányultak elsősorban, ami a magyarok egy további részének a kivándorlásához vezetett (JUHÁSZ 2010). Az 1970-es években a szakképzetlen munkások mellett már a szakképzett munkaerő egy része is kivándorolt. További lakosságfogyáshoz vezetett az is, hogy ekkor már a külföldön munkát vállalókat a családtagjaik is követték (GÁBRITY MOLNÁR 2010).

### A fogyatkozás felgyorsulása és az újabb háború előszele

Az 1971-től 1981-ig eltelt időszakban a vajdasági magyarok fogyatkozásának mértéke abszolút számokban kifejezve kétszer akkora volt, mint 1961 és 1971 között. Az 1981-es népszámlálás alkalmával már csak 385 356-an vallották magukat magyar nemzetiségűnek Vajdaság területén (Popis 1981). A tartomány összlakossága és a szerbek száma is növekedést mutatott az egy évtizeddel korábbi adatokkal összehasonlítva. Vajdaság lakosságának így már csak 18,9 százaléka volt magyar nemzetiségű, és ez az arány a huszadik század folyamán először csökkent 20 százalék alá.

Egy évvel korábban, 1980. május 4-én elhunyt Josip Broz Tito, akinek addig fontos szerepe volt a föderáció tagállamainak összefogásában. 1981-ben a koszovói albánok tömegtüntetéseken követelték, hogy a már addig is mintegy albán köztársaságként működő tartomány ténylegesen köztársasági státust kapjon. A hatalom ezeket a megmozdulásokat még durván leverte, de az albán szeparatizmus további felerősödését már nem tudta megakadályozni (JUHÁSZ 2010). A koszovói albánok függetlenségi törekvéseire (is) reagálva az 1980-as években éledezni kezdett a nagyszerb nacionalizmus.

Az 1980-as évek végéhez közeledve Szerbiában a nagyszerb nacionalizmust képviselő, a Szerbia Kommunista Szövetségének színeiben politizáló Slobodan Milošević került hatalomra, aki hívei segítségével 1988 őszén, az úgynevezett joghurtforradalommal megdöntötte az addigi vajdasági tartományi vezetést. Fél évvel később, 1989 tavaszán Milošević és a hozzá hű vezetők meghozták az új szerbiai alkotmányt, amellyel gyakorlatilag teljes egészében eltörölték Vajdaság addigi autonómiáját (HORNYÁK 2008).

Az 1980-as években folytatódott a vajdasági magyarok külföldre vándorlása, amit ekkor még mindig gazdasági okok motiváltak, de az évtized végén már a bizonytalanság és a szerb nacionalizmus felerősödése, valamint a háború felsejlő

rémképe is lökést adott az emigrációnak. Pontos adatok nem állnak rendelkezésre arról, hogy Vajdaság területén hány magyar élt 1989-ben, de a Jugoszlávia széthullásához vezető véres polgárháború kitörésének évében, 1991-ben megszervezett népszámláláskor már csak 339 491-en voltak, ami ekkor már a tartomány összlakosságának mindössze a 16,9 százalékát jelentette (PALUSEK–TROMBITÁS 2017).

### BEFEJEZÉS – ÖSSZEGZÉS

Mint láhattuk, a tanulmányban tárgyalt 1945 és 1989 közötti korszakot két fegyveres konfliktus fogja keretbe. A második világháború befejezésével egy időben Vajdaság egyes, magyarok által is lakott részein partizánok csoportjai bosszúhadjáratot vezettek az ott élő magyarok kárára, ami annak ellenére is, hogy mindössze néhány hónapon át tartott, több ezer halálos áldozatot követelt, és sokan települtek ki a bosszútól tartva. A világháború végével a vérengzések is véget értek, és az új jugoszláv vezetés által meghirdetett kisebbségpolitika értelmében a magyarok helyzete is jobbra fordult az elkövetkező évtizedekben. Bizonyos értelemben ugyanakkor nehézségeket is vont maga után, hiszen 1961 után már a növekvő kivándorlás és a csökkenő lélekszám okozta problémákkal kellett szembenéznie a vajdasági magyarságnak. Míg 1948-ban 428 932 magyar élt Vajdaságban, 1991-re 339 491-re csökkent a számuk. Ez a tendencia a tárgyalt időszakot követő évtizedekben is megmaradt. Az 1990-es években a polgárháború, illetve a Jugoszlávia különböző nemzetei között zajló háború, majd a koszovói konfliktus, az embargó és a kilátástalan gazdasági helyzet miatt a visszafogottabb becslések szerint is 50 000 magyar hagyta el Vajdaságot (GÁBRITY MOLNÁR 2010). Ennek eredményeként a 2002-es népszámláláson először csökkent a létszámuk 300 000 alá (290 207 fő) (Popis 2002). A miloševići rendszer megdöntésével 2000-től Szerbia és Montenegró államszövetsége (mint a háborúban széthullott Jugoszlávia utódállama) a környező országokhoz viszonyítva megkésve lépett a tranzíció útjára, így a gazdasági nehézségek és a továbbra is bizonytalan jövőkép miatt a vajdasági magyarok kivándorlása folytatódott. 2011-re már csak 251 136-an maradtak Vajdaság területén (Popis 2011). 2011-től a határon túli magyarok egyszerűsített eljárás keretein belül szerezhetnek magyar állampolgárságot, ami újabb lendületet adott a vajdasági magyarok külföldre vándorlásának, hiszen az európai uniós Magyarország állampolgárságának és az ezzel járó útlevelnek köszönhetően már könnyedén, adminisztrációs és egyéb akadályoktól mentesen vállalhatnak munkát és telepedhetnek le Európa legtöbb államában, de a világ más országaiba is zökkenőmentesebbé vált az eljutás.

## IRODALOM

- A. SAJTI Enikő 2003. A jugoszláviai magyarok helyzete. *Acta Historica*, 118., 9–16.
- A. SAJTI Enikő 2004. *Impériumváltások, revízió és kisebbség*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- A. SAJTI Enikő 2008. A jugoszláviai helyzet: bosszúakciók, lakosságcsere. Az engedékeny jugoszláv kisebbségpolitikai gyakorlat kezdete. In BÁRDI Nándor – FEDINEC Csilla – SZARKA László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 216–219.
- A. SAJTI Enikő 2010. A magyarok elleni partizán megtorlás a Délvidéken: a történetírás eredményei és kérdőjelei. In BIERNACKI Karol – FODOR István (szerk.): *Impériumváltás a Vajdaságban 1944. Promena imperije u Vojvodini 1944. godine*. Csongrád Megyei Levéltár – Zentai Történelmi Levéltár, Szeged – Zenta, 9–24. URL: [http://adattar.vmmi.org/fejezetek/1339/04\\_a\\_magyarok\\_elleni\\_partizan\\_megtolas\\_a\\_delvideken.pdf](http://adattar.vmmi.org/fejezetek/1339/04_a_magyarok_elleni_partizan_megtolas_a_delvideken.pdf) (Letöltés ideje: 2018. 11. 02.)
- ARADY Lajos 1997. Magyarok a szerb-jugoszláv Vajdaságban 1944–1989. *Magyar Kisebbség*, 3–4., 221–247.
- DENDA, Jelena 2012. *Filozofski Fakultet u Novom Sadu*. URL: <http://www.vox-magazin.com/ukljucise/22-vox-9/204-filozofski-fakultet-u-novom-sadu> (Letöltés ideje: 2019. 06. 05.)
- GAÁL György 1981. Vajdaság nemzeteinek és nemzetiségeinek népfelszabadító harca és forradalma 1941-ben. *Létiünk*, 3–4., 663–676.
- GÁBRITY MOLNÁR Irén 2008. *A szerbiai emigráció fél évszázada*. „Határtalan határok”, jubileumi Nemzetközi Földrajzi Konferencia, Dobogókő. URL: <https://gabritymolnariren.com/emigracio.pdf> (Letöltés ideje: 2018. 12. 05.)
- GÁBRITY MOLNÁR Irén 2010. *A vajdasági magyarok emigrációs motívumai*. URL: <https://gabritymolnariren.com/EmigraciosMotivumok2010.pdf> (Letöltés ideje: 2018. 12. 05.)
- HORNYÁK Árpád 2008. A jugoszláviai különút kisebbségpolitikai következményei. Magyarok a horvát, szerb és szlovén tagköztársaságban. A vajdasági autonómia és a magyarok 1945–1989. In BÁRDI Nándor – FEDINEC Csilla – SZARKA László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Budapest, Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet, 250–255.
- HORNYÁK Árpád 2009. A délvidéki magyarok a második Jugoszláviában. *Rubicon*, 5. URL: [http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/tito\\_zaszlaja\\_alatt/](http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/tito_zaszlaja_alatt/) (Letöltés ideje: 2018. 11. 05.)
- JUHÁSZ József 2010. A kisebbségek Tito föderációjában: Magyarok és albánok „hídszerepben”. *História*, 1–2., 52–53. URL: [http://www.balkancenter.hu/pdf/kisebb\\_juhasz.pdf](http://www.balkancenter.hu/pdf/kisebb_juhasz.pdf) (Letöltés ideje: 2018. 10. 21.)
- MARUZSA Zoltán 2008. A Vajdaság mint történeti régió. *Közép-európai közlemények*, 1., 71–80.

- MTA honlapja 2014. Magyar–Szerb Akadémiai Vegyes Bizottság – bemutatkozás. URL: <https://www.magjarszerbmult.btk.mta.hu/bemutakozas-main> (Letöltés ideje: 2019. 06. 02.)
- PALUSEK Erik–TROMBITÁS Tímea 2017. Vajdaság demográfiai és migrációs jellemzői. In ÖRDÖGH Tibor (szerk.) *Vajdaság társadalmi és gazdasági jellemzői*. Vajdasági Magyar Doktoranduszok és Kutatók Szervezete, Szabadka.
- Popis stanovništva 1931. URL: <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G1931/pdf/G19314001.pdf> (Letöltés ideje: 2019. 01. 10.)
- Popis stanovništva 1961. URL: <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G1961/Pdf/G19614001.pdf> (Letöltés ideje: 2019. 01. 10.)
- Popis stanovništva 1971. URL: <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G1971/Pdf/G19714001.pdf> (Letöltés ideje: 2019. 01. 10.)
- Popis stanovništva 1981. URL: <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G1981/Pdf/G19814001.pdf> (Letöltés ideje: 2019. 01. 10.)
- Popis stanovništva 2002. URL: <https://www.mtt.org.rs/Srbijapopis2002.pdf> (Letöltés ideje: 2018. 12. 20.)
- Popis stanovništva 2011. URL: <http://popis2011.stat.rs/> (Letöltés ideje: 2018. 12. 20.)
- TANÁCS István 2013. Délvidéki főhajtás. *Népszabadság*, 2013. február 24. URL: <http://www.keskenyut.hu/page/234/art/758/akt/1/html/delvideki-fohajtast.html?fbclid=IwAR1vRal8P66JyFIzMcZ6gkLmivSEXzLRzwCdbR7Jw1uF5Vg-ljF0UvI9HP0> (Letöltés ideje: 2019. 06. 02.)
- Vajdasági Magyar Művelődési Intézet honlapja 2014. *A végtisztesség keresztjei Délvidéki mártírium 1944–1948*. URL: <http://martirium.vmmi.org/#> (Letöltés ideje: 2019. 06. 02.)
- ŽUPLJANIĆ, Milica 2017. Pravo na teritorijalnu autonomiju u istoriji srpske ustavnosti. *Pravo – teorija i praksa*, 4–6., 1–12. URL: <http://www.pravni-fakultet.info/images/pdf-fajlovi/strucni-rad/casopis/arhiva/pravo-teorija-i-praksa-2017-04-06.pdf> (Letöltés ideje: 2019. 06. 05.)

## 8. A magyar–jugoszláv párt- és államközi kapcsolatok hatása a magyarországi délszláv és a jugoszláviai magyar kisebbség helyzetére (1945–1953)

VUKMAN PÉTER

A második világháborút követően formálódó új nemzetközi világrénd, majd az élesedő hidegháborús konfliktus és az egypárti szovjet típusú rendszerek kiépülése a térségben alapvetően befolyásolta a magyar–jugoszláv államközi kapcsolatok, valamint a magyar és a jugoszláv kommunista pártok közti kapcsolatok alakulását. A további szorosabb elmélyülést az 1948-ban kitört szovjet–jugoszláv konfliktus szakította félbe, majd Sztálin halálát (1953) követően lassú, fokozatos és elhúzódó normalizálódási folyamat kezdődött a két ország viszonyában. A normalizálódásnak az 1956-os forradalom vetett véget, és legalábbis a pártközi kapcsolatok terén újabb elhidegülés vette kezdetét. A párt- és az államközi kapcsolatok változásai keltette hullámok a két országban élő kisebbségek, így mind a magyarországi délszlávok, mind a jugoszláviai magyarok életére alapvető hatást gyakoroltak. Tanulmányomban ezen keretek közé helyezve vizsgálom a magyarországi délszláv és a jugoszláviai magyar kisebbség sorsának alakulását. E meglehetősen összetett téma kellően alapos, árnyalt kifejtésére egy tanulmány keretei között bajosan vállalkozhatnék, ezért mindössze arra törekszem, hogy párhuzamba állítsam a két kisebbség történetének egyes aspektusait a magyar–szovjet fegyverszünet aláírása (1945. január 20.) és a Sztálin halála (1953. március 5.) közti időszakban. Ezzel összefüggésben többek között az alábbi kérdésekre keresek választ: Melyik volt a hangsúlyosabb tényező a kétoldalú kapcsolatok alakulásában: a magyarországi délszlávok vagy a délvidéki magyarok? Mennyiben szolgáltak a kisebbségek eszközként a hatalom számára? Egyáltalán, mennyire jelentek meg a legmagasabb szinten, vagyis a párt legmagasabb szintű fórumain? Témámat elsősorban levéltári források segítségével mutatom be, a levéltári alapkutatásokat zömmel magyarországi levéltárakban végeztem. Úgy vélem, a vajdasági magyar kisebbség történetének tanulmányozásához elengedhetetlen lenne a jugoszláv belügyi iratok áttekintése is, erre azonban a hatályos szerbiai levéltári szabályozás értelmében külföldiként nincs lehetőségem.

## MAGYARORSZÁG ÉS JUGOSZLÁVIA, A MAGYAR ÉS A DÉLSZLÁV KISEBBSÉG (1945–1948)

A második világháborút követően meglehetősen aszimmetrikus keretek között, korántsem egyenrangú felek részvételével indultak újra a magyar–jugoszláv párt- és államközi kapcsolatok. Jugoszlávia világháborús győztes volt, méghozzá olyan győztes, amely nagyrészt saját erejéből szabadította fel országát; Kelet-Közép-Európában ezt egyedül Tito partizánjai mondhatták el magukról. Magyarország ezzel szemben a világháborús vesztesek padján foglalt helyet, és a Moszkvában 1945. január 20-án aláírt fegyverszüneti egyezmény értelmében nemzetközi ellenőrzés és katonai megszállás alá került. Szuverenitását – de jure – csak az 1947. február 10-én Párizsban aláírt békeszerződés életbe léptetésével, szeptember 15-én nyerte vissza (a békekötés magyar–jugoszláv vonatkozásairól lásd: VUKMAN 2018). A köztes időszakban a szovjetek által dominált Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEZB)<sup>1</sup> teljhatalmú úrként ténykedett az országban, érdemben beleszólva nemcsak a külpolitikai, hanem a bel- és gazdaságpolitikai vonatkozású kérdésekbe is. Győztes államként, a megszálló magyar hatóságok okozta károk kompenzálására Jugoszlávia jóvátételre tarthatott igényt Magyarországgal szemben, és annak érvényesítése végett albizottságot, egészen pontosan jóvátételi missziót tarthatott fenn a Bizottság mellett, amelynek vezetője Obrad Cicmil ezredes volt.

Habár a közelmúlt eseményei erősen megterhelték a magyar–jugoszláv kapcsolatokat – gondoljunk csak a Délvidék 1941-es Magyarországhoz csatolására, az 1942-es dél-bácskai és újvidéki razziára, a magyarok elleni 1944-es megtorlásokra vagy a jugoszláviai németek Magyarországra történő önkényes átdobására (A. SAJTI 2015: 9–12) –, az új magyar demokratikus elit és különösen a Magyar Kommunista Párt (MKP) vezetése őszintén kereste a közeledés lehetőségét Jugoszlávia felé: égetően fontossá vált ugyanis a nemzetközi elszigetelődés enyhítése. A Moszkvából hazatért Rákosi Máttyás és az MKP felső vezetése egyértelműen a szovjet orientáció híveként jelent meg a politikai palettán, a szomszédos országok közül pedig különösen Jugoszláviával szorgalmazták a kapcsolatépítést és a jószomszédi viszony kialakítását. Rákosi a Magyarországgal határos országok közül Jugoszláviában vélte felismerni azt az országot, amely leginkább segíthette saját belpolitikai törekvései elérésében és a hatalom megszerzésében. Túl azon, hogy példaértékűnek tartották a jugoszláv berendezkedést, a közeledésben az MKP vezérkarát tehát egy további szempont is motiválta: saját belpolitikai pozícióik erősödését és külső politikai hátországuk megeremtését remélték tőle (A. SAJTI 2010: 141, A. SAJTI 2015: 16).

<sup>1</sup> A Szövetséges Ellenőrző Bizottságok olyan, a győztes hatalmak tagjaiból álló katonai testületek, amelyeket a második világháború végén, a legyőzött államokkal kötött fegyverszüneti egyezményekkel hoztak létre. A főhatalmat gyakorló Bizottságok célja a fegyverszüneti egyezmények betartatása volt, teljhatalma révén az adott ország gazdasági, társadalmi és politikai életének szinte valamennyi területén beavatkozhatott. Működésük az 1947-es békeszerződések hatályba lépésével szűnt meg. A kérdésről lásd FEITL 2003, FÖLDESI 1995, 2009.

A mintaadáson és az elvi politikai támogatáson túl Rákosi egy konkrét kérdésben, a Csehszlovákiával szembeni magyar álláspont támogatásában számított déli szomszédjára. Ahhoz ugyanis, hogy a magyar fél egyenrangúként léphessen fel a nemzetközi szinten, mindenképp rendezni kellett a csehszlovák–magyar ellentétet, mégpedig az ottani magyar kisebbség számára elfogadható módon. E téren a magyarok pozitívumként mutathattak rá a jugoszláv kisebbségi politikára. Rákosi ezért többször is a jugoszlávok közvetítését vagy legalábbis támogatását kérte a csehszlovákok ellen (PIL 1: 7/a, AJ 1: 11 és AJ 2: 1–2).

A magyar–jugoszláv párt- és államközi kapcsolatok azonban a valóságban meglehetősen aszimmetrikusak voltak, a valós erőviszonyokat és az érdekelt felek motivációit A. Sajti Enikő „a büntudat és a győztes fölény” dichotómiájával találóan érzékelteti (A. SAJTI 2010: 133–144). Igaz azonban az is, hogy a jugoszláv fölény hangoztatása mellett Titónak érdeke is fűződött Rákosi és a magyar kommunista vezetés hatalmának megszilárdulásához, a nyomásgyakorlással részben ezt kívánták elérni. Ahhoz ugyanis, hogy Jugoszlávia a Balkánon regionális hatalmi ambíciókat dédelgethessen, északon leginkább egy vele szövetséges, szorosan együttműködő, kommunista vezetésű ország felelt meg; az MKP megerősítése érdekében áldozatokra is hajlandó volt. Erre utal a csehszlovák kérdésben már említett jugoszláv támogatás, de egyértelművé tette ezt Cicmil ezredes 1945. szeptember 17-én Gyöngyösi János külügyminiszterrel folytatott megbeszélésén is, amelynek során a magyar kormánynak a trieszti kérdésben vallott álláspontja felől érdeklődött. Miután Gyöngyösi a kormány megkérdezésére és általában a néprajzi elvre, vagyis Trieszt és környéke multiethnikus összetételére hivatkozva megpróbált kitérő választ adni, Cicmil kormánya utasítására közölte, hogy amennyiben Magyarország támogatja Jugoszláviát a kérdésben, nemcsak, hogy megadják neki a legnagyobb kedvezmény elvét a kikötő- és tranzitút-használat terén, hanem a „jugoszláv kormány a maga részéről Magyarországot a béketárgyalásoknál és a béke előkészítésében, de azonkívül is, minden olyan kérdésben hajlandó támogatni, amely Jugoszlávia érdekeivel nem ellenkezik” (MNL OL 1). 1945. augusztus 30-án egyébként Rákosi is egyértelművé tette, hogy többpárti összetétele ellenére a magyar kormány összességében kedvezően viszonyul Jugoszláviához, Trieszt kérdésében (Rijekától eltérően) semmilyen közvetlen gazdasági érdekekkel nem rendelkeznek, a kérdésben készek Jugoszláviát támogatni a második világháborút lezáró békekonferencián. Rákosi egyben késznek mutatkozott arra, hogy meggyőzze koalíciós társait a jugoszláv igény támogatásáról. Cserébe azt kérte, Tito fogadja a vajdasági magyarok küldöttségét, amit aztán a magyar kormány felmutathatna Csehszlovákiával szemben (AJ 1: 9).

Úgy vélem, hogy a magyar és a jugoszláv kormány kisebbségpolitikáját, a magyarországi délszláv és a jugoszláviai magyar kisebbség lehetőségeit csak ebbe a tágabb keretbe helyezve érthetjük meg igazán. Ahogyan a fentiekből is jól látszik, valóban nem két egyenrangú fél állt egymással szemben, domináns pozícióba nem Magyarország, hanem egyértelműen Jugoszlávia került. Erőfölényét kihasználva a titói vezetés olyan pressziós eszközként (is) tekintett a magyarországi délszláv ki-

sebbségre, amelyen keresztül nyomást tudott gyakorolni a magyar vezetésre (a kérdésről részletesebben lásd TÓTH 2016: 359–363). Mindezt az is egyértelműen jelzi, amit Tito a békekonferencia előkészületei kapcsán 1946. április 29-én J. Laventyev belgrádi szovjet nagykövetnek mondott. Tito ugyanis arról tájékoztatta a szovjet diplomatát, hogy a jugoszlávok három feltétel együttes teljesülésétől teszik függővé, hogy elállnak-e a Magyarországgal szembeni területi követeléseiktől: (1) a magyarországi délszlávok kapjanak ugyanolyan jogokat, mint amelyeket a jugoszlávok az ottani magyar kisebbségnek biztosítanak – beleértve a saját iskolák és gimnáziumok működtetését; (2) telepítsék ki a magyar és német nemzetiségű csendőröket a vonatkozó területek határmenti sávjából; (3) érdemben könnyítsenek a délszláv kisebbség politikai helyzetén (VIDA 2005: 208).

Habár Jugoszlávia hivatalos formában nem lépett fel területi igényekkel Magyarországgal szemben, de a tervezés szintjén több, olykor egymásnak ellentmondó javaslat is készült, és a jugoszláv sajtó is – több esetben a magyarországi belpolitika alakulásától sem függetlenül – napirenden tartotta a kérdést. A nyomásgyakorlás eszközeként Titóék a magyarországi délszlávokat is felhasználták. Jugoszlávia már 1944 őszén aktív propagandába kezdett a magyarországi délszlávok meggyőzésére, hogy jövőjüket a titói Jugoszláviában képzeljék el. A déli határ mentén a jugoszláv fegyveres alakulatok gyakorlatilag kétségbe vonták a magyar közigazgatási szervek illetékességét, jugoszláv csapatok szállták meg többek között a Baja és a Letenye környéki falvakat, a Pécs környéki délszlávok küldöttsége pedig már 1945. január 14-én személyesen Titótól kérte, hogy a baranyai háromszöget csatolják Jugoszláviához (A. SAJTI 2012b: 590–591). A terület hovatarozásának kérdését a jugoszlávok egészen 1946 tavaszáig lebegtették, arról pedig, hogy a békekonferencián végül mégsem fognak területi követelésekkel fellépni Magyarországgal szemben, Tito az 1946. május 27-e és 28-a közti (Sztálin életében egyébként utolsó) moszkvai látogatásakor tájékoztatta a szovjet vezetést (MEZEI 2001: 175–178).

A magyarországi délszláv kisebbség sorsát a titói vezetés tehát a kezdetektől fogva különösen élénk figyelemmel kísérte, abba nem ritkán egészen a személyes, egyéni szintig bele kívántak szólni. Példaként álljon itt Osztrovics János százhalombattai szerb nemzetiségű rendőr letartóztatása. Ügyében, több más túlkapással egyetemben, a jugoszlávok először július 15-én interveniáltak Gyöngyösi János külügyminiszternél, és kifogásolták, hogy Osztrovicsot Érden megverték, majd a politikai rendőrségre vitték (MNL OL 2). A jugoszláv nagykövetségen a későbbiekben sem voltak hajlandók elfogadni a magyar vizsgálat eredményét, miszerint Osztrovics a Nyilaskeresztes Párt helyi vezető tagja volt és ügyéből a helyi szerb lakosság csinált nemzetiségi ügyet (MNL OL 3), ezért augusztus 30-án újfent a külügyminisztériumban tiltakoztak az ellen, hogy „félholtra vernek egy szerbet, s utána azt állítják, hogy nyilas volt, pedig bizonyítékai vannak, hogy nevezett nyilasellenes cselekményekért a nyilasok is letartóztatták” (MNL OL 4).

A magyarországi délszlávok sérelmére elkövetett állítólagos hatósági túlkapások mellett a jugoszlávok több esetben foglalkoztak a magyarországi, különösen a Baja környéki délszlávok életkörülményeivel és oktatási lehetőségeivel; azok javítását

– ahogyan arra már utalást tettem – a két ország közti normalizálódás egyik alapfeltételének tekintették, és ezt többször egyértelműen a magyar politikai vezetés tudára adták. Mindennapi helyzetük, oktatási lehetőségeik javítását a demokratikus magyar vezetés, érthetően, kiemelt kérdésként kezelte. Szinte bizonyosan a jugoszláv óhajnak engedve Rákosi már az 1945. júliusi belgrádi látogatásáról hazatérve, a Politikai Bizottság soron következő ülésén (1945. augusztus 2.) azzal bízta meg Farkas Mihályt, hogy a belügyminisztérium sürgősen készítsen elő egy törvényjavaslatot a magyarországi nemzetiségek jogi hátterének rendezéséről. Az előkészítő munkálatokra meglehetősen szűkös, mindössze egy hetes határidőt szabtak (PIL 2: 2).

A délszláv kisebbség életkörülményeivel összefüggésben 1946 tavaszán egy magyar–jugoszláv vegyes bizottságot is felállítottak, amely 1946. március 28-a és 30-a között a Baján, a bajai háromszögben és a Mohácson élő délszlávok nemzetiségi összeírását, a nemzetiségi iskolák körülményeit és a helyi jegyzők viselkedését vizsgálta (TÓTH 2016: 359–363). A bizottság tevékenységéről készített részletes jegyzőkönyvből kiderül, hogy a jugoszláv fél a hatóságok nyomásgyakorlását sejtette amögött, hogy a lakosság sok esetben nem délszlávnak, hanem magyarnak vallotta magát. A bizottság azonban megállapította, hogy a „jegyzők részéről semminemű befolyás nem volt megállapítható, az összeíró biztosok részéről [pedig] csak néhány esetben”. A külügyminisztériumban készült jelentés egyébként azt is megemlíttette, hogy a bizottság jugoszláv tagjai a „legnagyobb bizalmatlansággal viseltetnek” azokkal a jegyzőkkel szemben, akik 1941 és 1944 között a Délvidéken teljesítettek szolgálatot. Miután a bizottság megtekintette kilenc község nemzetiségi iskoláit, a délszláv tanulók oktatási lehetőségéről megjegyezte, hogy a „nemzetiségi iskolák terén megállapított fenti eredmény, ha nem is kielégítő, mégis jóval kedvezőbb, mint Brankov százados velünk közölt információja, mely szerint délszláv kisebbségünknek egyáltalán nincs nemzetiségi iskolája” (MNL OL 5).

A délszláv kisebbség helyzetének helyszíni vizsgálatával szinte egy időben zajlott a magyarországi délszlávok számbavétele is. Az 1946. március 1-jén elrendelt összeírást egy hét alatt, 1946. március 16-a és 23-a között kellett végrehajtani. Még el sem kezdődött annak lebonyolítása, a jugoszláv diplomaták máris elégedetlenségüknek adtak hangot. Mind a jugoszlávok, mind a helyi délszláv vezetők legfőképp a nemzetiségi bevállással voltak elégedetlenek. Habár az anyanyelvi rovat adatai a valósággal megegyezők voltak, a nemzetiségi rovatban jóval kevesebben tüntették fel magukat délszlávnak, mint amennyien valamely délszláv nyelvet vallották anyanyelvüknek. Katymáron például 1342-en vallották magukat bunyevác anyanyelvűnek, de bunyevác nemzetiségűnek már csak 294-en. Ennek hátterében a félelem is meghúzódhatott. A magyarországi németek kitelepítése miatt a délszláv nemzetiségű lakosság attól tartott, az összeírást esetükben is a kitelepítés fogja követni. Sokan bizonyosan arra is jól emlékeztek, hogy a magyarországi svábok második világháborút követő kitelepítését a szabad anyanyelvi és nemzetiségi bevállásról 1941-ben felvett kimutatások alapján kezdték meg. Az összeírás, amelyre részben külpolitikai nyomásra, azaz a jugoszláv misszió szorgalmazására, részben



a hazai délszláv kisebbségi vezetők követelésére került sor, végül nem érte el a célját. Miközben a délszláv kisebbség létszámára vonatkozóan nem szolgáltatott az 1941-es népszámláláshoz naprakészebb, pontosabb adatokat, fölöslegesen terhelte meg a közigazgatásban dolgozókat és felszínre hozta a helyi társadalom szunnyadó feszültségeit (TÓTH 1998: 301–303 és 308–310).

Az összeírás 1946. április 16-án az MKP és a Jugoszláv Kommunista Párt (JKP) közti megbeszélésen is terítékre került. A kétoldalú találkozón a jugoszlávok súlyos vádakkal illették a magyar kormányt a délszláv kisebbség oktatási helyzete és összeírása kapcsán. A kialakult helyzetet álláspontjuk szerint a magyar hatóságok, a jegyzők, határőrök, rendőrök, a többé-kevésbé a Bácskából elmenekült vagy „fasisztaként” elűzött tanítók és hivatalnokok együttesen idézték elő. A megbeszélésen Rákosi egyébként többször igazat adott a jugoszlávoknak, a megbeszélés második felén személyesen részt vevő Rajk László frissen kinevezett belügyminiszternek utasításba is adta, sürgősen vizsgálják ki, mennyire megalapozottak a jugoszlávok sérelmei. Mindezt részben Tito várható magatartásával indokolta, és a jugoszlávok felé fordulva hozzátette: „László, nézze ezeket a régi [barátainkat], sürgősen mindent meg kell oldani. Ha nem mi oldjuk meg, Tito fogja megoldani! [...] Igen, pontosan, ha mi semmit sem csinálunk, Tito megalapozottan vetheti fel a területi igényt!” Rajkot végül az összeírást végző hivatalnokok sürgős áthelyezésére, megbüntetésére és elbocsátására szólította fel. A jugoszlávok egyúttal azt is kérték, az MKP külön munkatársat foglalkoztasson a délszláv kisebbség ügyeiben, lehetőleg olyan kommunistát, aki a Magyarországi Szlávok Antifasiszta Frontjának is tagja. Válaszában Rákosi azonnal Antun Robot javasolta (AJ 3: 5–6).

Jugoszláviával szemben a magyar kormányok ugyanekkor híján voltak a hasonló érdekérvényesítő erőnek, a magyar kisebbség érdekében hasonló nyomásgyakorlást nem tudtak kifejtetni. A délvidéki magyar kisebbséggel kapcsolatos lehetőségek kapcsán egyetértek A. Sajti Enikővel, aki úgy véli, hogy a magyar kormányok 1945 utáni hozzáállását alapvetően meghatározta az 1942-es razzia miatt érzett lelki furdalás és az a tény, hogy a közelgő béketárgyalásokon Magyarország a szomszédai közül egyedül Jugoszláviára számíthatott (A. SAJTI 2010: 122). Ezzel párhuzamosan, 1944 és 1947 között a délvidéki magyarság esetében is végbement a „társadalom szőnyegbombázása”, és a kitelepítések, kiutasítások és kisajátítások következtében szinte teljesen eltűnt a régi, hagyományos értelemben vett szellemi és gazdasági középosztály. Ez pedig önmagában is megnövelte a hatalommal szembeni kiszolgáltatottságát (A. SAJTI 2010: 120). A jugoszláv vezetés mindeközben kizárólag belső, társadalmi kérdésként tekintett a kisebbségi kérdésre, amelyet a Magyarországon végbemenő hatalompolitikai változások, azaz a kommunisták hatalomátvétele kedvezően befolyásolhatott (A. SAJTI 2010: 125–126).

Néhány konkrét intézkedési tervet is megemlítve, a minisztertanács 1945. április 25-én megtartott ülésén felvetődött a délvidéki magyarok érdekében teendő kormányzati lépések gondolata, hiszen a jugoszlávok több mint 10 ezer „csángót” (telepes magyart) és magyart űztek át a határon. Mint ismeretes, a Magyarország-

gal kötött fegyverszüneti egyezmény előírta, hogy a Délvidékre 1941 áprilisa után betelepülteknek el kell hagyniuk Jugoszlávia területét, mintegy legalizálva az 1944 vége óta tartó gyakorlatot. 1944 és 1946 között több mint 84 ezer főt (a délvidéki magyarság 18 százalékát) utasítottak ki vagy menekült el, köztük tömegével voltak ún. őslakosok is. Számuk csaknem a duplája volt az 1918-as népességmozgásokénak (kiutasításnak, kitelepülésnek és az anyaországba történő menekülésnek) (A. SAJTI 2010: 137). Nem önmagában a kiutasítások, hanem azok embertelen módja ellen a magyar kormány számos esetben tiltakozott a SZEB jugoszláv missziójánál, 1946. június 8-án pedig a jugoszláv kormányhoz intézett tiltakozó jegyzéket, amelyet azonban a titói vezetés válasza sem méltatott (A. SAJTI 2010: 137). Két hónappal korábban, március 6-án azonban Csuka János délszláv referens a miniszterelnökség kisebbségi osztályán megtartott pártközi értekezleten már úgy nyilatkozott, hogy a jugoszláviai magyarok helyzete „igen öröndetes” alakul. Az értekezleten ekkor úgy döntöttek, a délvidéki magyarok problémáit leveszik a békeelőkészítés napirendjéről (A. SAJTI 2010: 121–122). Habár Dinnyés Lajos miniszterelnök 1947 októberében, a magyar–jugoszláv barátsági szerződés aláírásának előkészítése érdekében tett belgrádi látogatásán bízott abban, hogy lehetősége nyílhathat néhány, a magyar kisebbséggel kapcsolatos kérdés rendezésére, erre a jugoszlávok határozott ellenállása miatt nem kerülhetett sor (A. SAJTI 2010: 124–125).

Ezt megelőzően, 1947 júniusában a frissen kinevezett belgrádi magyar követ, Szántó Zoltán nyolcnapos látogatást tett a bácskai magyar lakta településeken. Utazásának célja kettős volt: egyrészt a jugoszláv vezetést és a helyi magyarságot kívánta megnyugtatni a magyar kormány békés szándékai felől, másrészt újabb érveket kívánt szolgáltatni a csehszlovák kormány magyarellenos politikája ellen. Az optimista kicsengésű, propagandisztikus szölamoktól sem mentes beszámolójában Szántó pozitív képet rajzolt a jugoszláviai magyarok helyzetéről, kiemelve a magyar zászló szabad használatát és azt, hogy a nemzetiségek között megszűnt mindenféle gyűlölködés. Ezt egyébként azzal támasztotta alá, hogy a tiszteletére rendezett vajdasági dalversenyen a szerb énekkar magyar dalokat, a magyar énekkar szerb dalokat adott elő. Azt azonban Szántó is kénytelen volt beismerni, hogy látogatása elején a magyarok körében „bizonyos szorongással telt feszült érdeklődést” tapasztalt. A kisebbség reprezentánsai tudatában voltak ugyanis annak, hogy sorsukra a két ország közti kapcsolat alapvető hatással lesz, miközben a titói rendszerrel kapcsolatos magatartásuk visszahat a magyar–jugoszláv államközi kapcsolatokra. Szántónak azt is el kellett ismernie, hogy a jugoszláviai magyarok tömeges elmenekülése miatt hiány van magasan képzett értelmiségiekből, és komoly nehézségnek látta a pedagógushíányt is: legkevesebb 400–500 tanítóra és tanárra lett volna sürgősen szükség (MNL OL 6, a dokumentumot elemzi A. SAJTI 2010: 126–129).

Másfél hónappal később, 1947. augusztus 7-én Szántó követ külön jelentést is készített a jugoszláviai magyar iskolák helyzetéről. Kimutatása szerint az 1946–1947-es tanévben több mint 40 ezer gyerek tanult magyar tanítási nyelvű iskolában, közülük 31 168 tanuló elemi iskolába, 9296 diák gimnáziumba járt. Az elemi isko-

lákban összesen 637 magyar tannyelvű osztályban, a 25 algimnáziumban 166 osztályban tanulhattak, és ezt az iskolahálózatot három főgimnázium (Szabadkán, Zentán és Nagybecskerekén), egy kereskedelmi akadémia (Nagybecskerekén) és a szabadkai magyar tanítóképző egészítette ki. A jugoszláv kormány engedélyezte további magyar tanítási nyelvű iskolák nyitását, ennek legnagyobb gátját tehát Szántó a tanárhányban látta: az elemi iskolákban mindössze 515 magyar tanító dolgozott, számuk kevesebb volt a tagozatok számánál. Szántó szerint legalább további 168 magyar tanítóra lett volna szükség, miközben a tanítóképzőn az előző tanévben ennél jóval kevesebben, szám szerint 70-en végeztek. A követ szerint a kialakult helyzeten olyan gesztusértékű lépések sem segítettek, mint a 26 magyarul tudó szerb tanító felajánlása. A tanárhány egyébként a tanítóképzést is megnehezítette, hiszen a szabadkai tanárképzőben mindösszesen négy magyar tanár tanított, és különösen a magyar szakos tanárokból mutatkozott hiány az iskolában. A tanár- és tanítóihiányt a tisztviselők, egyetemisták és felsős gimnazisták segédtanítókká történő ki- és átképzésében vélték megoldhatónak, és Újvidéken kívántak tanárképzőt indítani 1947 szeptemberétől. Igaz, Szántó gyanította, itt is a segédtanerővel fogják a kérdést megoldani. Megoldásként már korábban is felmerült, hogy csere formájában magyarországi tanítókat és tanárokat kellene küldeni a Vajdaságba, az elképzelést jelentése végén Szántó is támogatta. Úgy vélte, hogy a szabadkai és az újvidéki tanítóképző intézetekbe „kellően felkészült, progresszív magyar tanerőt” kellene küldeni (MNL OL 7).

A magyar nyelvű oktatás kérdését azonban fél évvel később sem sikerült kielégítően rendezni. Kővágó László történész a *Híd* folyóirat márciusi számában elemezte a kérdést; az erről készített összegző jelentést (*A jugoszláviai magyar oktatás ügye* címmel) Szántó 1948. április 27-én küldte el a külügyminisztériumba. Kővágó meglátása szerint az iskolák fizikai állapota sem volt kielégítő, a kevés iskolaépületben bútoroknak és tanszereknek is híján voltak. Több iskolában előfordult, hogy a tanulók maguk készítették a tantermi bútorokat, máshol a zsúfolt tantermekben reggeltől estig folyt a tanítás. Kővágó külön kiemelte, hogy Péterrévén az iskola hat tantermében tizennégy tagozatban tanítottak. Megoldatlan maradt a tanerő kérdése is. A Vajdaságban működő 635 elemi iskolai tagozatban 519 tanító tanított (tehát fél év alatt mindössze négy fővel emelkedett a számuk), közülük is csak 315-en rendelkeztek diplomával. Az összkép a középiskolai tanárok esetében sem volt jobb. A 3 fő- és 20 algimnázium 175 tagozatán tanuló 7724 diákot 146 tanár tanította. A létszámbeli hiányt pedig tovább súlyosbította, hogy mind a képesített, mind a legalább tanfolyamot végzett tanárból híján voltak az iskolák. A kialakult helyzet orvoslására az elemi iskolákban 116 tanító, a gimnáziumokban 50–60 tanár munkába állítására lett volna szükség, miközben az új iskolák létesítésével (a jelentés szerint 81 új elemi iskolai tagozat indítása volt tervben) a tanerőhiány további súlyosbodása volt várható. Összefoglalójában Szántó arra is kitért, hogy nagy gondot jelent az iskolalátogatás kérdése, és javításra szorul a tanítás minősége is. A magyar osztályokban tanulók tanulási eredményei ugyanis

rosszabbak voltak a szerb és horvát diákokénál, és gondot okozott a kizárólag magyar tanítási nyelvű iskolákban tanuló diákok fizikai elkülönülése is (MOL OL 8).

Zárójelben jegyzem meg, hogy a magyarországi délszláv tanítókból hasonlóképpen hiány volt, őket Pécssett pár hetes „gyorstalpaló” tanfolyamokon 1946-tól kezdve képezték. Ez azonban 1948 után, az elmérgesedő magyar–jugoszláv kapcsolatok hatására inkább hátránnyá, semmint előnnyé vált számukra: gyakori vádak szerint már ekkor beszervezték őket kémként, hogy titóista és nacionalista propagandát folytassanak a helyi délszláv lakosság körében. Mindez letartóztatásukat, internálásukat, bebörtönzésüket is maga után vonhatta (ÁBTL 1: 7 és 13–16).

Mindeközben a második világháborút követő magyar–jugoszláv kapcsolat Tito kultikus elemeket sem nélkülöző, 1947. decemberi budapesti látogatásával és a barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződés aláírásával zenitjére ért. Pár hónapnak kellett csak elteltie, és a kétoldalú kapcsolatok újabb, ellentétes előjelű fordulatot vettek.

### A SZOVJET–JUGOSZLÁV KONFLIKTUS HATÁSA

Mint ismeretes, a szovjet–jugoszláv kapcsolatokat a világháborút követően sajátos kettősség jellemezte. A JKP vezetősége ugyan alárendelte magát Sztálin elképzeléseinek, de ez korántsem jelentett teljes érdekezésszerűséget, vagy azt, hogy a jugoszlávok elfogadták volna, hogy a Szovjetunió az „érdekszférák politikájának” tárgyaként kezelje az országot. A jugoszláv vezetés ugyanis a Balkán (és talán a teljes Kelet-Európa) vonatkozásában regionális hatalomként kívánt fellépni és nem mondott le saját külpolitikai és stratégiai érdekei követéséről. Miután azonban Moszkva jelezte neheztelését, olybá tűnt, hogy Titóék rendre meghunyászkodnak, és elismerik a bírálatok helyességét és a szovjet külpolitikai prioritások elsőségét, de láthatóan a szovjet vezetésnek sem állt érdekében, hogy végletekig élezze a konkrétan felmerülő problémákat (GIBIANSZKIJ 1994: 116–121).

Mindez 1948 elején változott meg. 1948. február 10-ére ugyanis Sztálin Moszkvába rendelte a jugoszláv és a bolgár vezetőket, ahol hideg zuhanyként érte a megjelenteket a szovjet kritika (a megbeszélésről lásd GYILASZ 1989: 157–170; VUKMAN 2004). A találkozót követően gyorsan és drámai mértékben romlottak meg előbb a szovjet–jugoszláv, majd annak egyenes folyományaként a jugoszláv–kelet-európai kapcsolatok. A kezdetben még a színpad mögött zajló konfliktus részeként a Szovjetunió kivonta katonai és polgári tanácsadóit Jugoszláviából (1948. március 18-án és 19-én), majd a két kommunista párt között heves levélváltásra került sor. Ez utóbbiról egyébként Sztálin már a „testvérpártok” vezetőségét is értesítette a levelek másolatainak megküldésével. A Tájékoztató Iroda június 20. és 22. között a Bukarest mellett található egykori román királyi rezidencián megtartott, második értekezletén egyfajta modern eretneküldözés koreográfiáját követve Titót és a JKP vezetőit ültették volna a vádlottak padjára. Tisztában lévén az értekezlet várható lefolyásával, a jugoszlávok visszautasították részvételüket, így a

tudatosan a szerb történelemben kötött dátumként, a nemzeti emlékezetben a középkori szerb állam bukását jelképező rigómezei csata (1389. június 28-a) emléknapjára időzített határozatról ők is a sajtóból értesültek. A Tájékoztató Iroda határozatával az addig a zárt ajtók mögött zajló konfliktus egy csapásra nyilvánossá vált és dimenzióit tekintve is kiszélesedett. Ezt követően a kommunista pártok sorra ítélték el a titói politikát, és gazdasági blokádra, állandósuló határincidensekre, a katonai támadás lebegtetésére, Titót az „imperializmus láncos kuttyjaként” megbélyegző ideológiai és propagandaharcra került sor. Sőt, koncepciók perek keretében magát Titót is a vádlottak padjára kívánták ültetni, igaz, erre csak távollétében kerülhetett sor. Jugoszláv kimutatások szerint egyébként 1948 júniusától 1950 őszéig a Szovjetunió és kelet-európai szövetségei 46, Jugoszláviával korábban kötött szerződést, megegyezést, konvenciót bontottak fel, 145 jugoszláv diplomatát utasítottak ki különböző kelet-európai országokból. 1948 és 1953 között összesen 7877 alkalommal került sor határindicensre, ebből 142 volt fegyveres összetűzés (WHITE BOOK 1951: 447, BANAC 1988: 130. CVETKOVIĆ 2006: 372).

A magyar–jugoszláv pártközi kapcsolatokban szinte azonnal, 1948 tavaszától megfigyelhetőek voltak a romlás jelei, a Tájékoztató Iroda 1949. novemberi, második jugoszlávellenes határozatát követően pedig gyakorlatilag megszűntek Magyarország és Jugoszlávia között a kétoldalú párt- és államközi kapcsolatok, bár a diplomáciai kapcsolatok teljes felbontására nem került sor. A kapcsolatok szinte teljes annulálódását az is jelzi, hogy a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) a legmagasabb szinten 1949 novemberétől Sztálin 1953 márciusában bekövetkezett haláláig mindössze tizenegy alkalommal tűzött valamilyen formában Jugoszláviához köthető kérdést a napirendjére. Egy kivétellel erre minden esetben a Titkárság ülésén került sor, a tízből hat alkalommal a Magyarországra érkező, Tito-ellenes politikai menekültekből álló emigráns közösség megszervezésével, mindennapjaival és politikai tevékenységével összefüggésben. Az 1950. május 10. és 1952. május 14. közti két évben azonban egyetlen jugoszláv vonatkozású kérdést sem tűzött a grémium napirendjére, a délvidéki magyar kisebbség sorsával pedig sem a Politikai Bizottság, sem a Titkárság, sem a Központi Vezetőség nem foglalkozott az ülésein.

Az MKP irányváltásának első jeleként a jugoszláv orientáltságú és délszláv kisebbségi szervezetek már a szovjet–jugoszláv konfliktus nyilvánosságra kerülése előtt Rákosi célkeresztjébe kerültek. A Magyar–Jugoszláv Társaság 1948. március 20-án megtartott második, és egyben utolsó kongresszusa enyhén szólva is botrányba fulladt, és a társaság rövid időn belül a jugoszlávellenes propaganda egyik szócsövévé degradálódott (MNL OL 9. Az MJT történetéről lásd A. SAJTI 2011). Rákosiék azt is elvárták, hogy a kisebbségi vezetők nyilvános nyilatkozatokban ítélik el Tito és a JKP politikáját. A bukaresti határozatot követően Farkas Mihály azonnal magához kérette Antun Rob délszláv parlamenti képviselőt és felszólította, nyíltan foglaljon állást a Tájékoztató Iroda határozata mellett, a JKP politikáját pedig a *Szabad Nép*, a Magyar–Jugoszláv Társaság periodikájának (*Déli Csillag*) és a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetsége (MDDSZ) lapjának (*Naše novine*) hasábjain egyaránt ítélje el. A jugoszláv diplomaták utasítására Rob visszautasított-

ta a nyilatkozat megtételét, majd a nagykövetség segítségével július 2. éjjelén Jugoszláviába szökött (MNL OL 10: 1. és 37, AJ 4: 1, A. SAJTI 2012a: 287).

Rákosiék mindeközben az MDDSZ-t is nyomás alá vették, vezetőit egyenkénti rapportra hívták. Július közepén Rajk László belügyminiszter feloszlatta a kisebbségi szervezet vezetőségét, és több vezetőségi tagot letartóztattak. Habár helyi szinten (Gara, Bácsalmás) több Tito melletti kiállítás is történt, az MDDSZ 1948. augusztus 10-én kezdődő kongresszusa annak rendje és módja szerint állásfoglalásában megbélyegezte a JKP vezetősége hibásnak vélt politikáját. Habár a későbbiekben a szövetség feloszlata is felmerült, erre végül nem került sor (MNL OL 10: 1–7., 32–34. és 37–38., MNL OL 11: 2. és 13–14.). Kitüntetett szerepét viszont a szövetség végleg elvesztette, és a délszlávok „megdolgozásának” eszközévé vált Rákosi kezében.

Mindez a délszláv kisebbség egészének helyzetére is kedvezőtlenül hatott. A megszállárduló diktatúra általában is paranoid jellegén túlmenően nemzetiségi hovatartozásuk miatt a hatalom kollektíve is ellenségként tekintett rájuk. Kettős, magyar és jugoszláv nyomás alá kerültek, és az egymásnak feszülő nagypolitikai erőterben mindenki gyanússá vált: elég volt találkozni vagy levelet váltani a határ túloldalán élő rokonokkal, és könnyen az Állambiztonsági Igazgatóság (*Uprava državne bezbednosti, UDB*) kémjévé „válhatott” az illető. A megbízhatatlannak tekintett délszláv kisebbség egy részét 1950-től kezdve a határsáv kiépülésével szülőföldjükről az ország más részeibe telepítették (ORGOVÁNYI 2001). A kisebbség tagjait 1948 és 1953 között ért retorziókat két jellemző példán keresztül részletesebben is bemutatom.

Első példám Katymárhoz, az akkori Bács-Bodrog megyében Baja és Szabadka között megközelítőleg félúton, közvetlenül a magyar–jugoszláv határ magyar oldalán fekvő, magyarok, szerbek és németek által vegyesen lakott faluhoz kötődik. Az elsőfokon eljáró szegedi megyei bíróság 1950. augusztus 21-én megtartott tárgyalásán hírszerzés, külföldi propagandaanyag terjesztése és fegyverrejtegetés bűntettében kilenc 25 és 50 év közötti katymári délszláv nemzetiségű lakosra szabott ki 2 év 6 hónaptól 6 évig terjedő kényszerszolgálatát vagy börtönbüntetést. A büntetés mértékét a Legfelsőbb Bíróság december 19-én megtartott zárt tárgyalásán hol csökkentette, hol emelte, de minden esetben fegyházbüntetésre módosította (ÁBTL 1:33, ÁBTL 2: 12., 16–22, ÁBTL 3: 20. és 25/3, ÁBTL 4: 15, ÁBTL 5: 20. és 25, ÁBTL 6: 74–75. és 84/1, ÁBTL 7: 17).

A szóban forgó férfiak valamennyien szegényparaszti háttérrel rendelkeztek, mindössze 4 vagy 6 elemi iskolai osztályt végeztek. Többen kettősbirtokosok<sup>2</sup> voltak és rokoni viszonyban álltak egymással, de legalábbis ismerősnek számítottak. Életrajzaik vissza-visszatérő eleme, hogy a második világháború utolsó éveiben (1944–1945-ben) partizánként harcoltak a jugoszláv hadseregben, főként Bácsborsod,

2 Kettősbirtokosoknak azokat a földbirtokosokat nevezzük, akiknek birtokát a trianoni béke következtében meghúzott határ kettévágta, így a határ mindkét oldalán földbirtokkal rendelkeztek. Történetükről lásd BENCSIK 2002 és HORNYÁK 2007.

Bácstopolya, Magyarkanizsa és Szabadka környékén. Vujevics János 1944 októberében saját, megközelítőleg 30 fős partizánkülönítményt szervezett, és a magyar származású partizángenerális, Kosta Nađ személyi testőreként is szolgált (ÁBTL 3: 8–9, ÁBTL 4: 6–7). Többségük éppen a partizánévek jutalmaként részesült a földosztásból, és kapott 7–15 kataszteri hold földet. Esetükben tehát bizonyos értelemben az új délszláv helyi elitről is beszélhetünk. Szinte valamennyien tagjai voltak az MKP-nak. Partizánmúltjuk, társadalmi hátterük miatt feltételezem, hogy a propagandaanyag terjesztése inkább személyes meggyőződésből és nem valami féle rábeszélés, nyomásgyakorlás hatására történt. Ispánovity János az MKP bajai titkára, Vujevics József az Antifasiszta Front helyi titkára, Kubatov Szaniszló pedig a Front községi alelnöke, majd az MDDSZ helyi elnöke volt. Kubatovot az utóbbi pozíciójától titóista nézetei miatt fosztották meg (ÁBTL 1: 8, ÁBTL 6: 13, ÁBTL 8: 5). Mind a katymári „kilencek”, mind más esetekben vissza-visszatérő vádként szerepel az iratokban a kémek határon történő átsegítése. A határ közelében élő, jó hely- és terepismerettel rendelkező, nem egyszer kettősbirtokos gazdálkodók, akik néha a csempészetből is bizonyos mellékes jövedelemre tettek szert, erre a feladatra valóban alkalmasak lehettek. Ne feledjük, a két ország között valóban szabályos kémháború bontakozott ki. Kérdés azonban, hogy nem a csempészet, egy-egy diszsidens átsegítése lényegült-e át a kémkedés és a kémek átsegítésének vádjává?

A katymári vádlottak többsége államellenes tevékenységét jugoszláv propagandaanyagok terjesztésével és „hangulatjelentésekkel” követte el. A délszlávok körében különösen rossz volt a hangulat, nem egyszer a félelem légköre uralkodott el. Különösen a Tájékoztató Iroda határozatát alá nem írók tartották a kitelepítésektől. A jugoszlávok mintegy erkölcsi kötelességként állították be a titói politika és a jugoszláviai helyzet népszerűsítését a magyarországi délszlávok számára, a nemzetiségi hovatarozásukra hivatkozva. A katymáriak is többször kaptak több kilós vagy több száz füzetecskekből álló csomagot, amit a helyiek körében kellett volna terjeszteniük. Félelmükben, a retorzióktól tartva inkább eltűztették, elégették azokat, vagy a kukoricásban rejtették el – ezzel le is tudva a terjesztés nem veszélytelen feladatát (ÁBTL 1: 10–12. és 15, ÁBTL 2: 7–8, ÁBTL 3: 10–11. és 15, ÁBTL 4: 7, ÁBTL 5: 9. és 15., ÁBTL 7: 8–9, ÁBTL 8: 10–15).

Sokkalta súlyosabb vádakkal illették másik történetem főszereplőjét, a rábatótfalusi, szlovén nemzetiségű Bedics Krisztinát. Rábatótfalu ma Szentgotthárd részeként a szlovén–osztrák–magyar hármashatárnál, az úgy nevezett Rába-vidéken vagy Vend-vidéken található. Az itt élő szlovének (vendek) többségét az erős vallásosság és a hagyományokhoz való ragaszkodás jellemezte, mindennapjaik a megélhetésüket biztosító paraszti kisgazdaságok megművelésével teltek. 1945-öt követően Jugoszlávia erős propagandatevékenységet fejtett ki körükben, nyomásgyakorlásként elsősorban a terület hovatarozásának kérdésében kívánta felhasználni őket. 1946 során a térségben is megszerveződtek a helyi délszláv szervezetek és megkezdődött a tanítók képzése, iskolahálózatuk megteremtése.

(Történetükről lásd KOVÁCS 2011 és MUNDA HIRNÖK 2011)<sup>3</sup>. Bedics Krisztina édesapja is délszláv tanító és az MDDSZ rábatótfalusi fiáléljának egyik vezetője volt. A Tájékoztató Iroda határozatát követően az itt élők közül többen megtagadták, hogy Titót megbélyegző nyilatkozatot írjanak alá, inkább átszöktek Jugoszláviába. Így tett Krisztina két bátyja is. A jugoszláv–magyar határ bizonyos szempontból amúgy is „mozgóhatárnak” számított, hűgával együtt maga Krisztina is Muraszombaton tanult, és Teréz hűgával és édesapjával 1948 őszén tért vissza Jugoszláviából Magyarországra. Az ekkor már megváltozott légkörben azonnal le is tartóztatták őket, Krisztinát végül rövid idő múlva kiengedték az Andrássy út 60-ból, vagyis az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) pincebörtönnel is rendelkező székházából. Édesapja és testvére perére a hatóságok 1950 elején szándékoztak sort keríteni, pont akkor, amikor két társával együtt Korpics Ferenc rábatótfalusi lakos megpróbált Jugoszláviába szökni. Szökésük azonban nem sikerült, 1950. január 7-én reggel a határőrök bejelentés alapján elfogták őket. Korpics vallomásában rögtön említést tett az ekkor 20 esztendőes Krisztináról, aki azon túl, hogy útba igazította őket, a muraszombati UDB-nél dolgozó bátyja részére is üzenetet kívánt továbbítani – természetesen a magyarországi állapotokról, a hadsereg és a határőrség elhelyezkedéséről és a szlovén kisebbség egyre rosszabb helyzetéről. Feltételezem, inkább figyelmeztetni akarta testvérét, veszélyes lenne hazatérnie, egyben értesíteni is arról, hogy napokon belül sor kerül a hozzátartozói perére (ÁBTL 9: 22–23., 28–29. és 35–36.).

A „Bedics-ügy” szinte azonnal önálló életre kelt az államvédelmisek kezében, a vádak súlyosbodtak és egyre több személyre terjedtek ki. Tíz nap leforgása alatt az ekkor már Korpics–Bedics–Holecz ügyben 22 személyt vettek őrizetbe, és nem is egy, hanem egyszerre három államellenes szervezkedést véltek felgöngyölíteni. A már-már ismétlődő vádpontokon túl a nyomozók előtt egy szabotázsakciókat tervező és az ifjúság körében szerveződő fegyveres konspiráció képe rajzolódott ki. A fő cél természetesen a vidéket alkotó kilenc falu Jugoszláviához csatolása lett volna (ÁBTL 9: 93–95, 120–122. és 130–131). Sőt, Mesics Istvánon keresztül az amerikaiak részére történő kémkedés és szervezkedés is felsejlett, hiszen hihetőnek tűnt, hogy a határban földjét művelő Mesics egy Hamburgból Szombathely felé tartó német személlyel beszédbe elegyedett volna, sőt azonnal meg is történt volna a beszerzése, szervezkedésükbe pedig két nap alatt további négy rábatótfalusi lakost vont volna be (ÁBTL 9: 145). Valóban hihető lenne, hogy az egy fő kivételével 17 és 25 év közti, földműves, gyári munkás, napszámos, gazdasági alkalmazott, lakatossegéd munkakörben dolgozó fiatalokra osztotta volna az UDB ezt a feladatot? Hihetőbbnek tűnik számomra, hogy az istállóból, a gerendák közül, a fészerben a szalma alól vagy a kútból előkerült fegyvereket a letartóztatások előtt maga az ÁVH rejtette el; a minél jelentősebb „ügy” megkreálásával saját éberségüket is demonstrálni kívánhatták, és talán a felettesek felől érkező teljesít-

3 Ezúttal mondok köszönetet Munda Hirnök Katalinnak és Kovács Attilának, hogy a témához kapcsolódó levéltári iratokról készített feljegyzéseiket a rendelkezésemre bocsátották.

ménykényszernek is meg kívántak felelni. Az ávósokra is ható paranoid légkörben a konstruált Bedics-üggyel magát a paranoid félelmet is fokozták. 1950 márciusában végül tíz személyt szabadon bocsátottak (a megfélemlítés így is célt érhetett), további tizenegy személyt internáltak. Bedics Krisztinát, talán az időközben 3 év fegyházbüntetésre ítélt apja ügyétől sem függetlenül a Budapesti Katonai Törvényszék 1950. október 26-án 15 év börtönbüntetésre ítélte (ÁBTL 9: 251–253). Az ítéletet a Katonai Főtörvényszék 1951. február 26-án helybenhagyta. A megváltozott nemzetközi körülményekre hivatkozva a hatóságok 1956 augusztusában büntetése félbeszakítását javasolták (ÁBTL 9: 266–267).

A felülvizsgálat során Bedics Krisztina visszavonta a fizikai erőszak hatására kicsikart vallomásait, mindössze a jugoszláv sajtótermékek terjesztését kényszerült elismerni. Itt jegyzem meg, hogy állítólagos UDB-kém testvéréről, ifj. Bedics Józsefről 1952 végén saját kutatódossierét nyitottak, személyével „Vend János” munkanév alatt foglalkoztak. József tolmácsként valóban a muraszombati UDB-n dolgozott, de operatív feladatokat nagy valószínűséggel nem végzett. Az ÁVH-t 1954-ben mégis foglalkoztatta a beszervezése, majd neve az 1960-as években bukkan fel újra, amikor a szombathelyi elhárítás rajta keresztül próbálta meg „Komáromi Éva” fedőnevű ügynökét beépíteni az UDB utódszervébe (ÁBTL 10: 3–17, 36–40. és 54, ÁBTL 11).

A szovjet–jugoszláv konfliktus és a nyomában fagyossá váló magyar–jugoszláv kapcsolatok a vajdasági magyarság helyzetére is kedvezőtlenül hatottak. Általánosságban is elmondhatjuk, hogy azzal, hogy a két ország ismét ellenséggé vált, Magyarország amúgy is csekély kisebbségtámogató lehetőségei teljesen annulálódtak (A. SAJTI 2010: 131). A magyar kisebbség sorsa teljes egészében a jugoszláv vezetés pillanatnyi hatalmi és politikai érdekeitől függött; a jugoszláviai magyarok – hasonlóan a magyarországi délszlávokhoz – ismét kényszerhelyzetbe kerültek. Habár a Honvédelmi Minisztérium Katonapolitikai Csoportfőnökségén 1948. október 10-én készült jelentésben még arról olvashatunk, hogy a politikailag semleges magyarokkal szemben – a jelentés számukat a jugoszláviai magyarok 80–90 százalékára becsülte – semmiféle retorziót nem alkalmaznak (MNL OL 12), pár nappal később (október 14-én) bizalmas forrásból az MDP Titkárságán arról értesülhettek, hogy a magyar–jugoszláv határtól 6–8 kilométernyire lakókat, nemzetiségi hovatartozásuktól függetlenül, 8 napos határidővel kiköltöztetik a határsávból (MNL OL 13). A *jugoszláv helyzetkép* címmel október 22-én készült jelentésben pedig már arról is olvashattak, hogy a magyar kisebbséget Magyarország elleni állásfoglalásra kényszerítik és a kor propagandisztikus nyelvezete szerint „terrorintézkedésekkel” sanyargatják. A magyarokból toborzott munkásbrigádokat Belgrád utcáin vonultatják fel, Magyarország elleni feliratokkal. A Népfront több helyen magyarellenos tüntetéseket szervezett, köztük olyan szinte teljesen magyarul beszélő településeken is, mint Bácsstopolya. A horvátországi Eszéken a Népfront helyi titkára egy alkalommal a széles nyilvánosság előtt fenyegette meg a magukat magyar nemzetiségűnek vallókat, hogy „nem fognak sokáig dicsekedni magyar valójukkal”. A híresztelések szerint a titeli és zsabylai járásokban megkezdődött a magyarok kilakoltatása és

Ószerbiába költöztetése, Nemesmilitics községben a magyarok ingó és ingatlan vagyonát leltározták (MNL OL 14: 11–12).

Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában számos olyan dossziéval találkoztam, amelyek olyan vajdasági magyarok ügyével foglalkozik, akik a vélt vagy valós megtorlástól való félelmükben, főként a konfliktus első éveiben Magyarországra emigráltak. Ők érthetően az ÁVH célkeresztjébe kerültek, átszökésüket követően rendre részletekbe menően kihallgatták őket. Ebben az értelemben információforrásként is szolgáltak az ÁVH és a magyar politikai vezetés számára. A hatóságokat elsősorban a jugoszláviai hétköznapi nehézségek, a titói propaganda megnyilvánulásai és a lakosság közhangulata érdekelte, de az UDB működési elveire, módszereire és helyi vezetőire is kíváncsiak voltak (ÁBTL 12). A hatóságok számára készült önéletrajzok visszatérő eleme a félelem. Többen 1944 őszének magyarellenos megtorlásainak megismétlődésétől is tartottak (ÁBTL 13). A teljes képhez azonban az is hozzátartozik, hogy legalább ugyanennyi esetben a jobb megélhetési és munkalehetőséget jelölték meg az átszökés okaként (ÁBTL 12 és ÁBTL 14).

Az átszökő magyarok egy része azonban csapdahelyzetbe került. Az ÁVH joggal tartott a titóista kémek és ügynökök átdobásától, így bizalmatlanul tekintett az átszökő magyarokra (és délszlávokra egyaránt). Tito-ellenességük alátámasztására feladattal bízták meg őket, és kénytelenek voltak visszatérni Jugoszláviába. Az esetek nagy többségében mindössze elemi iskolai végzettséggel rendelkező, alacsony társadalmi státuszú, zömmel kisparaszti, zsellér háttérrel rendelkező fiatal vagy középkorú férfiakról elsősorban a szórólapok terjesztését és a közhangulat megfigyelését várták el – hasonlóan az UDB által is alkalmazott célokhoz és módszerekhez. Jugoszláviába átérve azonban gyakran a jugoszláv határőrök vagy a karhatalmi erők tagjai tartóztatták le őket, vissza tehát már nem térhettek Magyarországra – vagy ha igen, akkor már tényleg mint az UDB feladattal megbízott emberei. Visszatérésük elmaradása természetesen az ÁVH szemében jugoszláv ügynöki mivoltuk megerősítését jelentette. Ha pedig a félelemtől, a jugoszláv retorzióktól tartva nem vállalták a feladatot, mint „jugoszlávgyanús” személyt internáltak vagy ítélték börtönbüntetésre őket.

Többen múltjuk, magyarországi rokonságuk miatt is kiszolgáltatottak és zsarolhatóak voltak. A horvátországi Beljén született, 1946 és 1948 között Magyarországon élő Csicska Józsefet például az UDB az állásából történő elbocsátással és állítólagos világháborús SS-múltja miatt börtönbüntetéssel fenyegette meg, miután nem volt hajlandó újabb feladatok elvégzésére (ÁBTL 15: 21). (Az persze már más kérdés, hogy az 1935-ben született, a háború végére a 10. életévét betöltő Csicska miként lehetett az SS tagja.) A 99 darab jugoszláv propagandafüzet és 7 darab levél kézbesítését azonban már nem végezhette el, 1950 februárjában a magyar határőrök feltartóztatták, majd rövid úton hűtlenség és tiltott határátlépés büntetésében 6 év fegyházra, 10 év hivatalvesztésre ítélték, valamint Magyarország területéről történő kiutasítással büntették (ÁBTL 15: 36.). A felfokozott, paranoid légkörrel függhet össze, hogy az 1948 tavaszán szüleit meglátogató Csicskát a szomszédok jelentették fel, így került az UDB célkeresztjébe (ÁBTL 15: 19.).



Története nem volt egyedi jelenség. 1950. április 26-án Illés János bajai tűzoltó arról tett bejelentést, hogy Mihály nevű öccse előző nap átszökött Jugoszláviából. Habár a lépés személyes motivációiról a levéltári források hallgatnak, az iratok szerint Illés az MDP helyi szervezeti titkára volt, így tettében a jogkövető magatartás és az ideológiai okok is szerepet játszhattak, de az is elképzelhető, hogy így akart ideiglenes tartózkodási engedélyt szerezni öccse számára. Az ügy külön érdekessége, hogy Mihályt az UDB pár nappal korábban tartóztatta le, a kihallgatásán éppen Baján élő bátyjára vonatkozóan szerettek volna információkat szerezni. Mivel a propagandaanyagok Magyarországon történő terjesztését először nem akarta vállalni, megkínózták és édesapja agyonlövésével fenyegették meg. Bátyja bejelentését követően Illés Mihály természetesen azonnal szűrőtáborba került. A paradox helyzetet az ÁVH-n is érezték, és a Szegedi Osztályon javasolták szabadon bocsátását és letelepedésének engedélyezését. Szabadlára mégsem kerülhetett, a Szegedi Járásbíróság 1950. július 13-án kelt ítéletében tiltott határátlépés vétségében bűnösnek találta és egy év fogházbüntetésre ítélte. A büntetés letöltését követően sem engedték szabadon, helyette 1951. május 29-én internálták (ÁBTL 16: 5–8., 23., 29. és 31/7).

Az egyén kiszolgáltatottságát, két malom közt őrldését a zentai születésű Kovács István kálváriája is kiválóan érzékelteti. Kovács István 1930-ban született nincstelen szülők gyermekeként. Szülei 1942-ben, a Délvidék Magyarországhoz csatolását követően Szigetszentmiklósról költöztek. Fiuk csak néhány hónapot töltött szüleivel, majd visszakerült Zentára, ahol anyai nagyapja nevelte fel. A házasság megromlását követően 1944-ben édesapja is visszatért Zentára. Kovács István itt végezte az iskoláit (az elemi iskolát és a három éves gimnáziumot), majd gyakornokként a helyi állami pincészetben helyezkedett el. 1947-ben megnősült, hamarosan első gyermeke is megszületett. Azért, hogy régóta nem látott édesanyjával találkozhasson, 1948 augusztusában Magyarországra szökött, ideiglenes letelepedési engedélyt kapott, és 1949 nyarán traktorvezetőként a tököli traktorállomáson helyezkedett el. Átszökésében tehát nem a szovjet–jugoszláv konfliktus játszott szerepet, hanem családi okok motiválták. A konfliktustól azonban nem tudta függetleníteni magát. Erre az átszökés ténye önmagában is utal, de Zentán maradt feleségét is sorozatos rendőri zaklatásoknak tette ki lépésével. Habár maga is félt a jugoszláv hatóságoktól, mégis azt választotta, hogy immáron családtagjaival együtt szökjön át Magyarországra. 1949. október 7-én Szeged alatt azonban a magyar határőrök elfogták, majd öt nappal később a Szegedi Járásbíróság tiltott határátlépés vétségében (1948. augusztus) és annak kísérletében (1949. október) elmarasztalta és 10 hónap fogházra ítélte. Megjegyzem, 1948-as átszökése addig a pillanatig nem számított tiltott határátlépésnek, még akkor sem, ha, mint láttuk, a hatóságoknak tudomásuk volt róla. 1949-es szökési kísérlete azonban ezt a korábbi tettét is új megvilágításba helyezte (ÁBTL 17: 8–14.).

Büntetését letöltve 1950. augusztus 5-én szabadult. Mivel azonban az ÁVH többszöri kihallgatás után sem tudta egyértelműen kizárni, vajon az UDB beszervezte-e Kovácsot, az azonnali kiutasítás mellett döntöttek, és augusztus 7-én Kelebiánál

feltették a Budapest–Belgrád éjszakai járatra. Szabadkára érve azonnal az állomás-parancsnokságra, majd onnan az UDB zentai kirendeltségére vitték, ahol egészen november végéig fogságban tartották. Ez idő alatt többször megverték, megfenyegették és a szabadon bocsátás feltételeként beszervezték. Az ÁVH iratai szerint kezdetben a helybeliek Tito-ellenes kijelentéseit kellett figyelnie, majd az immáron háromgyerekes családapát 1951 áprilisában magyarországi feladattal bízták meg. A határon április 27-én jött át Szeged alatt, majd azonnal édesanyjához sietett, aki már másnap bejelentette illegális átszökését a városi pártszervezetnél, majd fia május 2-án a Külföldeket Ellenőrző Országos Központi Hatóságnál is bejelentkezett. Bejelentkezését azonnal újabb őrizetbevétel és előzetes letartóztatás követte (ÁBTL 17: 19., 26–27. és 30.).

A vádak szerint az UDB beszervezte és Magyarországon kellett kémfeladatokat végeznie. Egészen pontosan azt kellett felderítenie, hogy a repülőtereken milyen típusú és jelzésű repülőgépek állomásoznak, a gyárak mit termelnek, a gyárórság tagjai részesülnek-e katonai kiképzésben, a hadiüzemekben pedig milyen fegyvereket és lőszert gyártanak. A jugoszláv belügyi források ismerete nélkül nem dönthető el egyértelműen, valóban megtörtént-e Kovács beszervezése és megbízása a fenti feladatokkal vagy kihallgatói adták a szájába vallomását. Elgondolkodtató azonban, hogy egy alacsony társadalmi osztályból származó, az ÁVH előtt nem ismeretlen jugoszláv állampolgár miként férközhetett volna a hadsereg és a hadiüzemek közelébe, főleg, hogy a feladatra az UDB mindössze három nap alatt képezte ki. A történész dilemmái azonban Kovács sorsán nem könnyítettek, a Budapest Megyei Bíróság 1951. november 8-án zárt tárgyaláson kémkedésért és tiltott határátlépésért főbüntetésül 6 év börtönre, mellékbüntetésül teljes vagyonelkobzásra és a közügyektől történő 10 évnyi eltiltásra ítélte. Védekezését, miszerint kényszer hatására vállalta a feladatot, a bíróság az alábbi indoklással utasította el: „Különben is a bíróság gyakorlatában előforduló esetekből tudja, hogy a Jugoszláviából áttett kémeknek az UDB-n történő kioktatása arra is kiterjed, hogy ezek a kémek, amennyiben letartóztatják őket, azzal védekezzenek, hogy az UDB-n a kémfeladatok elvégzésére kényszerítették őket, s ezzel próbálják meg bűnösségük fokát, s egyben a büntetés súlyát enyhíteni.” A kör tehát bezárult (ÁBTL 17: 21–22., az idézet helye: 22.).

Habár az MDP vezető szervei ülésükön nem foglalkoztak a délvidéki magyarsággal, ez nem jelenti azt, hogy Rákosiékat nem foglalkoztatta a helyzetüknek legalább propagandacélokra történő felhasználása. Egyes levéltári források arra is utalnak, hogy a magyar hatóságokat a „még hidegebb napok” esetleges Tito-ellenes propagandacélokra történő felhasználása is foglalkoztatta. Mindezt két levéltári forrással és egy sajtóhírral támasztom alá. 1950. június első napjaiban Magyarországra szökött a járeki tábor egykori parancsnokhelyettese, más források szerint politikai komisszárja. A kihallgatások során a táborban uralkodó állapotokra vonatkozóan is kikérdezték, személy szerint 50 öngyilkosságról és 300 gyilkosságról tudott. Habár a táborban 1945 tavaszán több mint 3600 magyar is raboskodott, vallomásában rájuk nem tért ki (ÁBTL 18: 4. és 16–17). Ezzel egy időben Lazar

Brankovot és Zsivko Boarovot is kihallgatták. A vallomásaik alapján, a *Bácskai mézszárlás tárgyában* címmel június 28-án készült feljegyzés szerint Brankov az alábbiakat vallotta: „Amikor felszabadult a Vajdaság, az OZNA különleges különítményeket szervezett meg a Bácskában a háborús bűnösök elfogása céljából, ezek a különítmények azonban azzal is meg voltak hatalmazva, hogy belátásuk szerint, bíróságok elé állítás nélkül is eltüntethetnek embereket. Ily módon tömegesen tartóztattak le ártatlan embereket és éjjelenként minden kihallgatás és ítélet nélkül kivégezték őket” (ÁBTL 18: 219). Ezt a Rákosiék által eddig titkolt témát röviden végül a *Szabad Nép* 1951. április 26-i számában *1944-ben és 1945-ben magyar és román dolgozók tízezreit gyilkoltatta le a fasiszta Tito-klika a Vajdaságban* címmel a nyilvánosság tudomására hozták (SZABAD NÉP 1951).

\* \* \*

Mind a magyarországi délszláv, mind pedig a jugoszláviai magyar kisebbség helyzetében a Sztálin halálát követő, elhúzódó, meg-megtorpanó normalizálódási folyamat hozott újabb változást – bár az is igaz, hogy a belpolitikai stabilitás biztosítása is a jugoszláviai kisebbségek felé tett gesztuslépésekre kényszerítette Titóékat. Az MDP vezető szerveinek (Politikai Bizottság, Központi Vezetőség, Titkárság) 1953 és 1956 közötti üléseinek napirendi jegyzőkönyveiben és az eddig átnézett titkári iratokban nem találtam olyan jelentést, ami a jugoszláviai magyarsággal foglalkozott volna, sőt, a Jugoszláviáról készült éves külügyi beszámolók sem tesznek említést róla. Igaz, a két ország közti kibékülés feltételeit nem Budapesten, hanem Belgrádban határozták meg, a jugoszláv vezetés pedig továbbra is élénk figyelemmel kísérte a magyarországi délszlávok sorsát, oktatási és kulturális helyzetükkel a magyar vezetés újfent több elemzésben foglalkozott (MNL OL 15–17).

## IRODALOM

### Levéltári források

- AJ 1 (Arhiv Jugoslavije, Belgrád) – Izveštaj o sastanku sa Rakošijem, 30. VIII. 1945. F. 836 KMJ I-3-b/403.  
 AJ 2 – Izveštaj, Lazar Brankov, 3. XII. 1946. F. 507. CK SKJ IX-75/II-20.  
 AJ 3 – Razgovor sa Rakošijem. Budimpešta, 16. IV. 1946. F. 507. CK SK IX-75/I-1.  
 AJ 4 – Telegram, broj 240., 30. VI. 1948. F. 507. CK SKJ IX-75/II-44.  
 ÁBTL 1 (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest) – Majsztrovics István, vizsgálati dosszié, ÁBTL 3.1.9. V-368.  
 ÁBTL 2 – Matos Bertalan, vizsgálati dosszié, ÁBTL 3.1.9. V-364.

- ÁBTL 3 – Matos János, vizsgálati dosszié, ÁBTL 3.1.9. V-365.  
 ÁBTL 4 – Csupity István, vizsgálati dosszié, ÁBTL 3.1.9. V-366.  
 ÁBTL 5 – Gunity Péter, vizsgálati dosszié, ÁBTL 3.1.9. V-367.  
 ÁBTL 6 – Kubatov Szaniszló, vizsgálati dosszié, ÁBTL 3.1.9. V-369.  
 ÁBTL 7 – Ispánovity János, vizsgálati dosszié, ÁBTL 3.1.9. V-371.  
 ÁBTL 8 – Vujevics József, vizsgálati dosszié, ÁBTL 3.1.9. V-372.  
 ÁBTL 9 – Bedics Krisztina és társai, vizsgálati dosszié, ÁBTL 3.1.9. V-10043.  
 ÁBTL 10 – Bedics József, kutató dosszié, ÁBTL 3.2.4. K-1087.  
 ÁBTL 11 – „Komáromi Éva”, kutató dosszié, ÁBTL 3.2.4. K-1311.  
 ÁBTL 12 – Szalai Sándor, kutató dosszié, ÁBTL 3.2.4. K-307.  
 ÁBTL 13 – Háj János, kutató dosszié, ÁBTL 3.2.4. K-1246.  
 ÁBTL 14 – Botka László, kutató dosszié, ÁBTL 3.2.4. K-550.  
 ÁBTL 15 – Csicska József, vizsgálati dosszié, ÁBTL 3.1.9. V-247.  
 ÁBTL 16 – Illés Mihály, vizsgálati dosszié, ÁBTL 3.1.9. V-944.  
 ÁBTL 17 – Kovács István, vizsgálati dosszié, ÁBTL 3.1.9. V-260.  
 ÁBTL 18 – Diák Misa, vizsgálati dosszié, ÁBTL 3.1.9. V-103346.  
 ÁBTL 19 – „Ordasok” Jugoszláv Hírszerző Szervek, operatív dosszié, ÁBTL 3. 2. 1. 0-8-014/2. II. kötet.

- MNL OL 1 (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest) – Feljegyzés, 1945. szeptember 17. MNL OL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-9/c-sz.n./1945. (16.d.).  
 MNL OL 2 – Gyöngyösi János feljegyzése. Dátum és év nélkül. MNL OL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-8/b-sz.n./é.n. (15.d.).  
 MNL OL 3 – Szóbeli jegyzék. Budapest, 1945. augusztus 29., MNL OL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-8/b-31.999.pol./1945. (15.d.).  
 MNL OL 4 – Feljegyzés. Budapest, 1945. augusztus 31., MNL OL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-8/b-32.254.pol./1945. (15.d.).  
 MNL OL 5 – Jelentés a Magyar–Jugoszláv Bizottság 1946. március 18–30-ig Baján, a bajai háromszögben és Mohácson végzett kiszállásának eredményeiről. MNL OL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-8/b-890.pol./1946. (15.d.).  
 MNL OL 6 – Jelentés a bácskai utamról. Belgrád, 1947. június 28., MNL OL XIX-J-4-a. 1. d. p. 238–245.  
 MNL OL 7 – A jugoszláviai magyar iskolák helyzete. Belgrád, 1947. augusztus 7., MNL OL XIX-J-4-a. 1.d. p. 257–259.  
 MNL OL 8 – A jugoszláviai magyar oktatás ügye. Belgrád, 1948. április 27., MNL OL XIX-J-4-a. 9/pol. 1948 (2. d.). p. 48–49.  
 MNL OL 9 – A Magyar–Jugoszláv Társaság. MNL OL XI-B-1-j 37. d. 8. ő. e. 559778/48. csomag.  
 MNL OL 10 – Farkas Mihály titkári iratai, MNL OL M-KS 276. f. 67. cs. 127. ő. e.  
 MNL OL 11 – MDP Titkárság 1950. május 10-i ülésének jegyzőkönyve és mellékletei, MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 99. ő. e.  
 MNL OL 12 – Jugoszláv állapotok a magyar határ mentén. Budapest, 1948. október 10., MNL OL M-KS 276. f. 68. cs. 67. ő. e. p. 1–19.

- MNL OL 13 – Feljegyzés. Budapest, 1948. október 14., MNL OL M-KS 276. f. 68. cs. 67. ő. e. p. 20.
- MNL OL 14 – Jugoszláv helyzetkép. Budapest, 1948. október 22., MNL OL M-KS 276. f. 66. cs. 35. ő. e. p. 33–55.
- MNL OL 15 – Feljegyzés a magyarországi délszláv nemzeti kisebbség helyzetéről. Budapest, 1956. március 7., MNL OL XIX-J-4-a. 23. d. p. 61–69.
- MNL OL 16 – A magyarországi délszlávok helyzete (piszkozat). Budapest, 1956. augusztus 22., MNL OL M-KS 276. f. 66. cs. 40. ő. e. p. 2–12.
- MNL OL 17 – Feljegyzés a magyarországi délszlávok helyzetéről. Budapest, 1956. augusztus 24., MNL OL M-KS 276. f. 66. cs. 40. ő. e. p. 22–31.

- PIL 1 (Politikatörténeti Intézet Levéltára, Budapest) – MKP KV Titkárság ülése, 1945. május 31., PIL 274/4. 70. ő. e.
- PIL 2 – MKP PB ülése, 1945. augusztus 2., PIL 274/3. 6. ő. e.

### Sajtó

- SZABAD NÉP 1951. 1944-ben és 1945-ben magyar és román dolgozók tízezreit gyilkoltatta le a fasiszta Tito-klika a Vajdaságban. *Szabad Nép*, 1951. április 26., 4.

### Publikált források, forrásközlések és visszaemlékezések

- A. SAJTI Enikő (közread.) 2011. A Magyar–Jugoszláv Társaság története (1945. október–1949 vége). *Forrás*, 2., 29–56.
- FEITL István (szerk.) 2003. *A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottságok jegyzőkönyvei (1945–1947)*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- FÖLDESI Margit (szerk.) 1995. *A Szövetséges Ellenőrző Bizottság Magyarországon a visszaemlékezések, diplomáciai jelentések tükrében 1945–1947*. IKVA Kiadó, Budapest.
- GYILASZ, Milovan 1989. *Találkozások Sztálinnal*. Magvető, Budapest, 1989.
- MEZEI Géza (szerk.) 2001. *Európa kettészakítása és a kétpólusú nemzetközi rend születése (1945–1949)*. Új Mandátum, Budapest.
- VIDA István (szerk.) 2005. *Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez 1944. október–1948. június*. Dokumentumok. Gondolat, Budapest.
- VUKMAN Péter 2004. *Sztálin és Tito moszkvai találkozója 1948. február 10.* JATEPress, Szeged.
- WHITE BOOK 1951. *White Book on Aggressive Activities by the Governments of the USSR, Poland, Czechoslovakia, Hungary, Rumania, Bulgaria and Albania towards Yugoslavia*. Ministry of Foreign Affairs of the Federal People's Republic of Yugoslavia, Belgrade.

### Szakirodalom

- A. SAJTI Enikő 2010. *Bűntudat és győztes fölény. Magyarország, Jugoszlávia és a délvidéki magyarok*. SZTE Történettudományi Doktori Iskola Modernkori Program, Szeged.
- A. SAJTI Enikő 2012a. Egy jugoszláv kommunista karrierje a háború utáni Magyarországon: Rob Antal. In BÁRDI Nándor – TÓTH Ágnes (szerk.) *Egyén és közösség. Tanulmányok*. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 277–290.
- A. SAJTI Enikő 2012b. Tito 1947-es magyarországi látogatásának előzményei. In BARÁTH Magdolna – MOLNÁR Antal (szerk.) *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*. Magyar Országos Levéltár, Budapest–Győr, 587–605.
- A. SAJTI Enikő 2015. Magyarország és Jugoszlávia 1944–1947. *Délvidéki Szemle*, 1., 5–25.
- BANAC, Ivo 1988. *With Stalin against Tito. Cominformist Splits in Yugoslav Communism*. Cornell University Press, Ithaca–London.
- BENCsik Péter 2004. A határszéli gazdasági (kettősbirtokos) forgalom megszűnése (1945–50). In REMÉNYI Péter (szerk.) *Az integrálódó Európa politikai földrajza*. PTE TTK Földrajzi Intézet, Pécs, 167–172.
- CVETKOVIĆ, Srđan 2006. *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji, 1944–1953*. Institut za savremenu istoriju, Beograd.
- FÖLDESI Margit 2009. *A szabadság megszállása. A megszállók szabadsága. A hadizsákmányról, a jóvátételről, Szövetséges Ellenőrző Bizottságról Magyarországon*. Kairosz Kiadó, Budapest.
- GIBANSZKIJ, Leonyid 1994. Az 1948-as szovjet–jugoszláv konfliktus és a Kominform. *Múltunk*, 4., 111–144.
- HORNYÁK Árpád 2007. A kettősbirtokosság intézménye a magyar–jugoszláv határon a két világháború között. *Muratáj*, 1–2., 107–123.
- KOVÁCS Attila 2011. A magyarországi szlovének a magyar–jugoszláv kapcsolatok tükrében, 1945–1956. In A. SAJTI Enikő (szerk.) *Magyarország és a Balkán a XX. században*. Tanulmányok. JATEPress, Szeged, 65–79.
- MUNDA HIRNÖK Katalin 2011. A Rába-vidék a Rákosi-korszakban, különös tekintettel Felsőszőlőnkre. In A. SAJTI Enikő (szerk.) *Magyarország és a Balkán a XX. században*. Tanulmányok. JATEPress, Szeged, 81–90.
- ORGOVÁNYI István 2001. A déli határsáv 1948 és 1956 között. *Bács-Kiskun megye múltjából*, 17., 253–285.
- TÓTH Ágnes 1998. Adatok az 1946-os magyarországi délszláv összeírás történetéhez. *Bács-Kiskun Megye Múltjából*, 14., 301–310.
- TÓTH Ágnes 2016. A „nagypolitika” erőterében. Délszlávok Magyarországon, 1945–1948. In BÍRÓ László – HORNYÁK Árpád (szerk.) *Magyarok és szerbek. A változó határ két oldalán, 1941–1948*. Történelem és emlékezet. MTA

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 337–372.

VUKMAN Péter 2018. Jugoszlávia és a magyar béke. In FÜLÖP Mihály (szerk.) *Az elfelejtett béke. Tanulmánykötet a párizsi magyar békeszerződés életbelépésének 70. évfordulójára*. Dialóg Campus, Budapest, 197–211.

### III. rész

## Eszmetörténeti elemzések

---

## 9. Önigazgatás és föderalizmus: Rehák László és a jugoszláviai nemzetiségi kérdés

TÓTH SZILÁRD JÁNOS

A szocializmus – mondja Lenin – nem egyeztethető össze a nemzeti kiváltságokkal.<sup>1</sup> Ebből fakadóan a proletariátusnak, ha megszerzi a hatalmat, ezeket bizonyos, a kisebbségeknek járó jogosítványokkal ellensúlyoznia kívánatos. Ez az elv képezi az alapját minden, a lenini eszmeiség talaján álló huszadik századi kommunista mozgalom nemzetiségi doktrínájának, beleértve a Jugoszláv Kommunista Szövetségét (JKSZ) is. Az alapelvől persze nem csak egyféle politika vezethető le. A különféle, több-kevesebb ideig fennállt, lenini ihletettséggű szocializmusok gyakorlati megoldások sokaságát dolgozták ki és foganatosították. Az alábbi tanulmány a JKSZ doktrínájáról és politikájáról, valamint a JKSZ egyik prominens vajdasági magyar teoretikusának, Rehák Lászlónak az idevágó értekezéseiről szól. Rehák ezekben az értekezésekben a lényegyet tekintve védelmezi a doktrínát, melynek a rekonstruálása az egyik célkitűzésem. Röviden szólva, a nemzeti kiváltságokat ellensúlyozandó, a JKSZ-es doktrína kulturális és gazdasági jellegű jogosítványokat kívánt a kisebbségi (vagy az alkotmányos terminológia szerint „nemzetiségi”) közösségek számára rendelni, melyek érvényesítését bizonyos intézményi reformok, mindenekelőtt az ország föderális berendezése útján kívánt garantálni.

Rehák, bár védelmezte, néhány tekintetben továbbgondolandónak is vélte ezeket a megoldásokat. Ennek jegyében, csaknem ötvenéves politikai és tudományos pályafutása során ki is dolgozott néhány kritikai javaslatot velük szemben. A nemzetiségeknek járó jogosítványokat bővítendőnek, a föderáción belüli szubszidiaritást pedig megerősítendőnek tartotta. A tanulmányom másik célkitűzése, hogy Rehák kritikai javaslatait rendszerezze. Ami persze fölveti a kérdést, miért szükséges ez egyáltalán? Legalább két érv hozható föl indoklásként. Az első, hogy Rehák maga ezeket sohasem rendszerezte, helyette különböző könyveiben és beszédeiben szórta szét, részletes kifejtés nélkül. Nehézkessé teszi a vizsgálódást, hogy Rehák a végéskig a „párt hű katonája” maradt – ahogy az özvegye írja róla –, s mint ilyen, a hivatalos direktívával radikálisan soha nem szegült szembe. Mégis, ha rendszerezzük a javaslatait – s ez a másik érv –, arra a következtetésre kell jutnunk, Rehák meglehetősen világosan látta a JKSZ nemzetiségi politikájának a hiányosságait. Ez a politika ugyanis – dacára az egyenlőséget hirdető propagandának –

<sup>1</sup> Így a hivatalos államnyelvvél, a területi unitarizmussal és egyéb hasonlókkal. Lásd lentebb!



egyenlőtlenségeket, sőt, hierarchikus viszonyokat intézményesített az egyes, Jugoszláviában élő nemzetek és nemzetiségek között. Márpedig Rehák – Lenin lelkes olvasójaként – tudhatta, a szocializmussal minden ilyesmi *elvileg* ellentétes. A tanulmányom gondolatmenete a következőképpen épül föl: Először röviden ismertetem Rehák életútját. Ez az ismertetés mindenekelőtt Rehák özevegének, Pósa Rózsának a leírására (2001) és Vékás János Rehákkal készített interjújára (2010) támaszkodik. Másodszor elhelyezem a nemzetiségi kérdést a Rehák által védelmezett JKSZ-es doktrína keretein belül. Aztán, a harmadik és a negyedik részben ismertetem a jogosítványokat és intézményeket, amelyek a doktrína nemzetiségi politikájának a lényegét képezték, valamint Rehák javaslatait ezek átforgalmazására.

### 1. REHÁK LÁSZLÓ (1922–1994)

Rehák László 1922-ben született a bánáti Mokrinban (Homokrévben). Édesapja régi jogászcsalád sarja, édesanyja pedig gazdag földbirtokos családból származott. Általános iskolába és gimnáziumba Nagyikindán, egyetemre Szabadkán, Budapesten és Belgrádban járt. A jugoszláviai kisebbségi kérdéssről szóló doktori értekezését 1964-ben védte meg az Újvidéki Egyetem Jogi Karán. Fiatalon, még az általános iskolai évei során csatlakozott a kommunista mozgalomhoz: 1941-ben röplapok terjesztéséért letartóztatták és öt napon keresztül kínozták a szabadkai fogdában. A börtönbüntetést ugyanakkor, a háború kitörésének köszönhetően, már elkerülte. Három évig Budapesten tartózkodott, ahonnan 1944-ben, a nyilasok hatalomátvétele miatt menekülni kényszerült. A baranyai (drávaszögi) Laskó faluban vészelt át a háború végét. A kommunisták jugoszláviai győzelme után tért haza, először Nagyikindára, később Zentára, majd pedig Újvidékre. 1945 és 1970 között többek, például Solti Pál és Szabó Ida mellett az egyik legbefolyásosabb vajdasági magyar politikus volt. Számos tisztséget töltött be, elsődlegesen a Szerbiai Szocialista Szövetség (SZKSZ) keretei között. 1948-tól a *Magyar Szó* napilap főszerkesztője, 1956-tól a Forum Könyvkiadó Intézet alapító vezérigazgatója volt. A politikai pályafutásának 1970-es félreállítása vetett véget, melynek közvetett kiváltó oka az SZKSZ 1966. decemberi plénumán elmondott, az újvidéki bölcsészkaron a nézete szerint elharapózó szerb nacionalizmust panaszoló fölszólalása volt. Elméleti-tudományos munkái nagyrészt ezután láttak napvilágot. 1970 és 1989 között a szabadkai Közgazdasági Karon oktatott, ezzel párhuzamosan pedig 1971 és 1990 között szerkesztette a *Létiünk* folyóiratot. Három kötete jelent meg specifikusan a jugoszláviai nemzetiségi kérdéssről, illetve további kettő, amely részlegesen szól róla. Ezek: *A kisebbségek Jugoszláviában* (1967), *A kisebbségtől a nemzetiségig* (1978), *Politikai rendszerünk időszaki kérdései* (1982), *Világnézet, ideológia, tudományos megismerés* (1983), *Nemzet, nemzetiség, kisebbség Jugoszláviában* (1988). Az 1989-es rezsimváltozás után belépett a Vajdasági Magyarok Demokratikus Közösségébe, majd annak szétszakadása után 1994-ben a Vajdasági Magyar Szövetségbe. 1994-ben hunyt el Szabadkán.

## 2. A NEMZETISÉGI KÉRDÉS HELYE A JKSZ DOKTRÍNÁJÁBAN

Rehák – ahogy előrebocsátottam – a lényegét tekintve a JKSZ nemzetiségi doktrínáját és politikáját védelmezi a vonatkozó elméleti munkáiban. Ez teljesen világos ezek nyelvezetéből is. Rehák rendre többes szám első személyben szól: „mi, jugoszlávok” így és így rendeztük ezeket a problémákat, ilyen és ilyen határozatokat fogadtunk el, ezeket és ezeket a nézeteket vetettük el stb. Ez persze szó szerint is vehető. Elvégre Rehák 1945 után maga is aktívan részt vett a JKSZ doktrínájának és politikájának az alakításában. Mármint ezek a nemzetiségeket nem különálló kérdésként kezelik, hanem éppen ellenkezőleg – akár a kommunisták általában –, egy összetett elméleti keretbe illesztik. Ez a „szocialista humanizmusnak” nevezett eszmeiség kerete, melynek a legfontosabb elméleti referenciája – legalábbis a régióban – alighanem Lenin (REHÁK 1988: 38). A szocialista humanizmus központi politikai célkitűzése márpedig az *osztályok nélküli* (kommunista) társadalomba való átmenet. A nemzetiségi kérdés ehhez a célkitűzéshez kapcsolódik, méghozzá kétféle módon. Egyfelől a nemzetiségi kérdés – eszerint – megnyugtató módon csakis az osztályok nélküli társadalomban *oldódhat meg*. Ebben a társadalomban ugyanis „elhálnak” – ahogy Engels mondja (ENGELS 1987: 247, 267–268) – a nemzeti, vagyis az egyes nemzetek által dominált államok, következésképpen pedig megszűnnek a többségek és a kisebbségek közötti aszimmetrikus hatalmi viszonyrendszerek is. Másfelől viszont maga az átmenet is megköveteli a nemzetiségi kérdés valamiféle *kezelését*. Más különben sikeres, de legalábbis gördülékeny nem lehet. Röviden tehát: az átmenet a nemzetiségi kérdés megoldását ígéri, ám ezzel együtt eleve föltételezi is annak a bevallottan csak korlátozottan hatékony kezelését. Ez az átmeneti (szocialista) társadalom problematikájának a lényege a nemzetiségi kérdés tekintetében.

### 2.1. Mi az önigazgatás?

A „másodiknak” is nevezett Jugoszlávia az alkotmányos önértelmezés szerint éppen ilyen átmeneti társadalom, azaz *Szocialista Szövetségi Köztársaság* volt.<sup>2</sup> Az átmeneti társadalmaknak persze számtalan modellje lehetséges, és számtalan modellje is létezett a huszadik században. A jugoszláviai modell a *szocialista önigazgatás* volt. És ez persze nem jelenti, hogy az önigazgatás jugoszláviai nóvum lett volna. Ellenkezőleg, mélyen benne gyökerezik az évszázados forradalmi hagyományokban, olyannyira, hogy akár az összes forradalmak „konstitutív tendenciájának” is tekinthető, írja Losoncz Alpár (LOSONCZ 2018a: 134). De mégis, mi az önigazgatás? Azt hiszem, metaszinten legalább háromféleképpen értelmezhető. Egyfelől értelmezhető részvételi alakzatként, másfelől az érdekluralizmus politikai artiku-

<sup>2</sup> Az „első” Jugoszláviának az 1918-ban létrejött, majd 1941 áprilisában fölbomlott királyi Jugoszláviát, ill. a jogelődjét, a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságot szokás nevezni.

lációjaként, vagy harmadrészt a közvetlen demokrácia bizonyos formájaként is (KARDELJ 1977: 85, LOSONCZ 2018a: 132).

Ezekről a metaszintű értelmezésektől eltekintve azonban az öngazgatási modell tartalmának lényege a dolgozók vagy a proletárok közvetlen rendelkezése a tulajdon munkájukról: mind a munka tényezőiről, mind a munkaeszközökről, mind pedig a munka termékeiről. Amennyiben ez a rendelkezés fönáll, annyiban megszűnik a munka *elidegenedettsége*.<sup>3</sup> Ez persze a gazdasági és a társadalmi élet összetett megszervezését, többszintű szabályozását feltételezi (KARDELJ 1979: 410–417). Ennek három szintje érdemel különös figyelmet. Az első és egyben legalapvetőbb szint a vállalaté. Amíg a vállalat fölötti ellenőrzést nem a dolgozók, hanem tőkés tulajdonosok gyakorolják – szól az érvelés –, addig a termelés egész folyamata idegen maguktól a dolgozóktól. Idegenek (ti. a tőkések) határozzák meg, ki mennyit dolgozzon, kinek mennyi legyen a bére, miből mennyit és miként érdemes előállítani, miből mennyit és hová érdemes juttatni és így tovább. Márpedig az efféle állapot – túl azon, hogy a kizsákmányolás melegágya – a szabadság marxi értelemben vett formájával teljesen ellentétes. Ebből adódóan a szocializmusban a tőkés magántulajdonnak meg kell szűnnie, és a helyét a „társadalmi tulajdonnak”, valamint a vállalati dolgozók öngazgató szerveinek kell átvennie. A második szint a gazdasági tervezése, a harmadik pedig a politikai rendszeré, illetve közvetve az állampárté. Ezekre a szintekre nagyjából ugyanaz vonatkozik. A szocializmusban mind a gazdasági tervezés, mind az állampárt, mind pedig a teljes politikai rendszer az öngazgatás realizálásának az eszközévé kell, hogy váljanak. Ez, mondhatni, a doktrína távlati ideálja, melyből tehát arra következtethetünk, ezek az intézmények végső soron nem is ön-, hanem csupán eszközértékkel rendelkezhetnek. Egy hozzájuk képest külső közjó előmozdítását szolgálják, és csakis ennek a viszonylatában bírnak jelentőséggel.

Hangsúlyos, hogy az öngazgatási modell az átmeneti (szocialista) társadalomhoz tartozik, és, mint ilyen, *történelmi jelenség*. Az átmeneti társadalomban megszűnik a tőkés magántulajdon és a munka elidegenedettsége: ennyiben az emancipáció jócskán nagyobb foka realizálódik annál, mint amely a kapitalizmus keretei között egyáltalában lehetséges. Nem tűnnek még el ugyanakkor az osztályok, sem pedig a bér munka általában. Csakis a kommunizmusban tűnhetnek el, azaz a fejlődésnek abban a szakaszában, amikorra az átmenet beteljesedik. Az átmenetet márpedig csakis az egyedüli „egyetemes” osztály, a proletariátus teljesítheti be. A proletariátus ugyanis csakis úgy rázhatja le magáról az elnyomás terhét, ha közben *mindenféle* elnyomatást fölszámol. Ebből adódik az egyetemessége. Az öngazgatási modell szerepe, hogy ennek az osztálynak a „vezető szerepét” biztosítva az átmenetet gördülékenyen elősegítse (KARDELJ 1979: 418–419).

3 Az elidegenedés a marxista társadalomelmélet hegeli eredetű alapfogalma. Lásd különösen MARX 1970.

## 2.2. Öngazgatás és nemzetiség

A modell sikeressége pedig egyebek mellett – mondja Rehák – éppen a nemzetiségi kérdés hatékony kezelésén áll vagy bukik (REHÁK 1983: 166). Utaltam rá, hogy ez a kommunizmusba való átmenet tekintetében kulcsfontosságú problematika. A kommunizmus kiépülése – különösen a Jugoszláviához hasonló multikulturális államalakulatokban – eleve feltételezi a nemzetiségi kérdés valamiféle kezelését. Következő lépésként kicsit bővebben kifejtem, miért is van ez így a JKSZ doktrínája szerint. A kiinduló elgondolás, hogy az öngazgatási modell fönntartása csakis úgy lehetséges, ha a dolgozók ténylegesen ki is veszik a részüket a működtetéséből. Elvégre az öngazgatás kollektív vállalkozás, méghozzá olyan, amely a dolgozókat – mondja Rehák – erőteljesen egymásra utalja (REHÁK 1988: 40). Elkötelezettség nélkül márpedig az egymásra utaltság állapotában közösen vállalkozni teljességgel reménytelen. De mégis – merülhet föl a kérdés – miféle elkötelezettségről vagy elkötelezettségekről van szó? Ezeknek legalább három típusát különíthetjük el. Egyfelől a dolgozóknak el kell köteleződniük maga a modell mellett (MESIĆ 1986: 210). Értékesnek és hasznosnak kell tekinteniük, időt és energiát kell áldozniuk a benne való részvételre. A részvétel ugyanis a legtöbbek számára csakugyan áldozat: azé az idő és azé az energiáé, amely egyébiránt a magánéletnek volna szentelhető. Másfelől a dolgozóknak el kell köteleződniük a modellt fönntartó államalakulat, a Jugoszláv Föderáció mellett is. Ezt szokás „szocialista hazafiságnak” nevezni. Végül, harmadfélől, el kell köteleződniük az öngazgatásban részt vevő többi dolgozó mellett, tekintet nélkül azok nemzetiségi, faji, vallási és egyéb hovatartozására. „Testvéreiknek” kell tekinteniük őket, és velük „egységben” kell a fennálló rendszert működtetniük, hogy a közismert jelszóra<sup>4</sup> utaljak. Ez utóbbi tudatot nevezi Lenin „proletár internacionalizmusnak”. Rehák persze bízott benne, hogy a dolgozók az elköteleződés eme három formájára hajlandóak is lesznek. Egyrészt azért, mert ez a tulajdon, rövid távú osztályérdekük. Elvégre a fennálló szocializmusban megszűnt a kizsákmányolás, és politikailag biztosított a proletariátus „vezető szerepe” (REHÁK 1983: 130–131). Másrészt viszont ez a hosszú távú osztálytársadalmi érdek is (REHÁK 1983: 164). A mindenki javát ígérő, osztályok nélküli (kommunista) társadalomba való átmenet ugyanis végső soron csakis azon áll vagy bukik, hogy az átmenet (azaz a szocializmus) intézményei kellően hosszú távra bizonyulnak-e stabilaknak, vagy sem.

Kérdéses persze, a dolgozók csakugyan hajlandóak lesznek-e az elköteleződésre. Föltehető, hogy mindaddig nem, amíg az öngazgatási modellt bármilyen módon igazságtalannak vagy elnyomónak tekintik. Márpedig nyilvánvaló, hogy az elnyomásnak nemcsak osztály-, hanem nemzeti vagy nemzetiségi alapú formája is létezhet. Ez abból fakad, hogy a legtöbb létező és valaha létezett államban valamely nemzet számbeli többséggel rendelkezik/rendelkezett, és ebből fakadóan aszimmetrikus hatalmi helyzetben áll/állt azokkal a nemzeti közösségekkel, amelyek

4 „Testvériség és egység”.

számbeli kisebbségben vannak/voltak. A hatalmi aszimmetria pedig egykönnyen veszélyérzetet szülhet: a kisebbségek veszélyben érezhetik a kulturális, nemzeti, identitásbeli sajátosságait. Márpedig ezek védelme – mondja Rehák – messze-menően legitim igény (REHÁK 1988: 43). A nézet, mely ezt képtelen méltányolni, mely az efféle igényekre érzéketlen, „hamis avantgárdizmus”, mely a következményeket tekintve csakis a helyi többség nemzeti kiváltságainak a védelmébe torkollhat (REHÁK 1970b: 93). Ebből adódóan pedig azok számára, akik a „szocialista humanizmus” elveit komolyan veszik, teljességgel elfogadhatatlan.

### 3. NEMZETISÉGI JOGOK A SZOCIALISTA ÖNIGAZGATÁSBAN

De miként kezelhető sikeresen a nemzetiségi kérdés a szocializmusban? Ebben a részben a JKSZ-es doktrína alapvető irányelveiről, valamint Rehák velük szemben fölhozott kritikai észrevételeiről szólok. Láttuk, a legáltalánosabb kiinduló alapelv, hogy a szocializmusban meg kell szűnniük az etnikai, nemzetiségi és egyéb csoportok közötti hierarchikus viszonyoknak. Ez szoros párhuzamban áll a proletár osztályérdekek előmozdításának az elvével (REHÁK 1978: 196–197, vö. LENIN 1988a: 62). A különféle, nemzeti alapú kiváltságok, így például az államnyelv – mondja Lenin –, ugyanolyan módon helytelenítendőek, mint a kapitalizmus osztályalapú kiváltságai (LENIN 1988b: 297). A szocializmusnak a nemzetiségi „egyenrangúság” talaján kell állnia, máskülönben elvész. Ez persze még csak egy általános alapelv. A különféle marxizmusok meglehetősen eltérő konkrét megoldások kívánatosságát vezetik le belőle. Milyen jogosítványokat javasol a JKSZ-es doktrína? Azt hiszem, ezek két alapvető csoportra bonthatóak. Az egyikbe a szűkebben vett közösségi kulturális jogok, a másikba a gazdasági jellegű jogok tartoznak. Alább külön-külön vizsgálom meg a két csoportot, valamint Rehák hozzájuk kapcsolódó kritikai javaslatait.

#### 3.1. Kulturális jogok

Az első csoportba tehát a közösségi nyelvi, kulturális és oktatási jogok tartoznak. Ezek közül Rehák a legnagyobb figyelmet az elsőnek szenteli, föltehetően azért, mert a kisebbségek identitásbeli sajátosságainak védelme és a nemzeti viszonyok „humánus rendezése” tekintetében talán ez bír a leginkább magától értetődően jelentőséggel. Az államnyelv – mondja Lenin – nemzeti kiváltság, s mint ilyen, a szocializmussal teljességgel összeférhetetlen (LENIN 1988b: 297). És tényleg, Jugoszláviában föderációs szinten nem is volt államnyelv. A köztársaságok szintjén ugyanakkor volt: és pontosan ez volt az egyik megjelenési formája azoknak a bevezetőben említett hierarchikus viszonyoknak, amelyeket a jugoszlávai politika, sőt az egész alkotmányos rend intézményesített. Ez a rend ugyanis – dacára az egyenlőségelvű ideológiának és propagandának – az országban élő etnikai és kul-

turális közösségeket eltérő kategóriákba sorolta. Jelesül, különbséget tett *nemzetek* és *nemzetiségek* között. Előbbi kategóriába a viszonylag nagyobb lélekszámú szerbeket, horvátokat, szlovénokat, muzulmánokat, macedónokat és montenegróiakat, utóbbiba pedig a viszonylag kisebb lélekszámú magyarokat, albánokat, bolgárokat, cseheket, olaszokat, románokat, ruszinokat, szlovákokat, valamint törököket utalta. Ez a megkülönböztetés nem pusztán terminológiai volt: az eltérő kategóriákba sorolt közösségek számára a jugoszlávai alkotmányos rend valamelyest eltérő jogosítványokat is nyújtott. A legszembetűnőbb megkülönböztetés az, hogy csakis a nemzeti státussal bíró közösségek formálhattak a föderáción belül önálló köztársaságokat. Így jöhetett létre egy szerb, egy horvát, egy szlovén, egy macedón és egy montenegrói köztársaság.<sup>5</sup> Ezek a köztársaságok pedig minden esetben az adott köztársaság-formáló nemzet által voltak domináltak, méghozzá a nyelvi jogok tekintetében is. Így például Szerbia Szocialista Köztársaság államnyelvévé a szerb, a Macedóné a macedón, a Szlovéné a szlovén válhatott stb.

Ha tüzetesen végiggondoljuk a lenini elvet, elkerülhetetlenül arra a konklúzióra kell jutnunk, hogy a jogosítványok efféle elrendezése következtelenség. Rehák persze sehol nem mondja ki nyíltan, hogy a jugoszlávai alkotmányos rend rossz és igazságtalan volna. Mégis, a kritikai javaslatok, melyeket közvetlenül a nyelvpolitikával szemben hoz föl, közvetve igenis efelé mutatnak. Három lényeges törvényi és gyakorlati javaslatot fogalmaz meg. Az első, hogy a *köztársasági* szinteken is szűnjék meg az egyes nyelvek hivatalos státusa (REHÁK 1988: 53–54). Minden nyelv azonos elismerése a kívánatos, tekintet nélkül arra, hogy az adott nyelv a helyi többségé vagy a kisebbségé. A második javaslat – ismét csak Lenin nyomán – az, hogy töröltessék el a köztársaságokban a többségben lévő nemzeti nyelvek tanulásának állami kényszere (LENIN 1988c: 339, REHÁK 1978: 188). Amikor például egy kisebbségi (magyar) Vajdaságban a szerb(horvát) nyelv megtanulásába fog, az sohasem szabadna, hogy azért történjék, mert erre bármilyen intézmény kötelezte, hanem csakis azért, mert az illető kisebbségi (magyar) szabadon határozott így. Végül, Rehák harmadik javaslat, hogy a multikulturális régiókra rendesen jellemző „egyoldalú kétnyelvűséget” – azt az állapotot, amikor a kisebbségek a többség nyelvét elsajátítják, de a többség a kisebbségét nem – föl kell számolni. Az volna a kívánatos, hogy Vajdaságban például a szerb nemzetiséghez tartozók is legalább értsenek magyarul, még ha beszélni nem is tanulnak meg (REHÁK 1970b: 220, REHÁK 1978: 160). Utóbbi javaslat három dologgal hozható összefüggésbe. Egyfelől azzal, hogy az egyoldalú kétnyelvűség a kisebbségek asszimilációjának a melegágya. Márpedig az asszimiláció, jegyzi meg Rehák, általában véve káros folyamat, mely végső soron a kisebbségi anyanyelv lebecsülésének a „téves” nézetéből

<sup>5</sup> A kivételt Bosznia és Hercegovina Köztársaság képezi, amelyet nagyjából hasonló arányban laktak szerbek, muzulmánok és horvátok. Hogy a muzulmán nemzet miért nem formálhatott önálló köztársaságot, bonyolult kérdés, amelybe itt nem áll módomban belemenni. Valószínűsíthető mindenestre, hogy az egyik indokot a muzulmánok területi szétszóródottsága képezte: nehéz lett volna olyan egybefüggő területet kikanyarítani a föderációból, amely erős muzulmán többséggel és viszonylag alacsony arányú szerb és horvát kisebbséggel rendelkezhetett volna.

eredeztethető (REHÁK 1978: 168, 199). Másfelől Rehák elég világosan látta, hogy a jugoszlávai nemzetek és nemzetiségek „testvérisége” és „egysége” nem róhat aránytalanul nagyobb terheket a kisebb lélekszámú közösségekre, mint a nagyobb lélekszámúakra. Föltétlenül kölcsönös elköteleződést és erőfeszítést követel meg. Az egyoldalú kétnyelvűség ezzel ellentétes. Végül a harmadik dolog, amellyel a javaslat összefüggésbe hozható, az a köztársasági törvény, amely előírja, hogy a bírósági eljárások során bármely jugoszlávai nemzet és nemzetiség nyelve szabadon használható, akár egyszerre több is egy adott eljárás keretei között. (Erről lásd Beretka Katinka kötetünkben szereplő tanulmányát.)

Utaltam rá, a nyelvi jogok mellett a jogosítványok első csoportjába tartoznak a kulturális és az oktatási jogok is. A Rehák által védelmezett JKSZ-es politikai gyakorlat ezek tekintetében egy kiterjedt intézményi hálózat fölállítása volt. Ez az intézményi hálózat – melynek elsődleges funkciója a kisebbség kulturális reprodukciója – egyebek mellett egy kiadóházat (Forum), egy kutatóközpontot (Hungarológiai Intézet) egy magyar nyelvű egyetemi tanszéket Újvidéken, számtalan általános és középiskolai tagozatot szerte a tartományban, kulturális egyesületeket, színházakat, folyóiratokat (például *Híd*, *Új Symposion*, *Létünk*), valamint nyomtatott (például *Magyar Szó*, *7 Nap*) és digitális (Vajdasági RTV) tömegmédiát foglalt magába. Nem mellékes, hogy Rehák maga is aktív szerepet vállalt ezek egy részének a megalapításában. A működésükkel kapcsolatosan két fő kritikai javaslatot dolgozott ki. Az egyik, hogy szűnjék meg az általános és középiskolai tantervek köztársasági szintű meghatározása (ÓZER 2011: 42). Ez – akár a nyelvi jogokkal kapcsolatos javaslat – a köztársaságokon belüli nemzeti dominancia lebontását célozza. Ha ugyanis a tantervekről nem itt, hanem a tartomány szintjén határoznak, ahol jóval szűkebb a szerb többség, valószínűsíthető, hogy a helyi kisebbségek képviselői hatékonyabban tudnak beleszólni a tantervek meghatározásába. Rehák ezzel szorosan összefüggő másik javaslata, hogy a többségi nemzethez tartozó diákok az akkoriban szokásosnál jóval többet tanuljanak a kisebbségek kultúrájáról és történelméről (REHÁK 1970b: 101, REHÁK 1978: 188). Ez körülbelül ugyanarról szól, mint az „egyoldalú kétnyelvűség” folszámolását célzó fontosabb javaslat. A kölcsönös elköteleződés, melyet az öniszervezés követel, egymás nyelvén a valamilyen fokú elsajátítása mellett az egyes közösségek kulturális önértelmezéseinek a megismerését is magában kell, hogy foglalja.<sup>6</sup> Más különben a rezsím hosszú távon fenntarthatatlan.

### 3.2. Gazdasági jogok

Mégis, a különféle kulturális jogosítványok biztosítása – legalábbis a JKSZ-es doktrína szerint – a nemzetiségi kérdés kezeléséhez önmagában véve elégtelen eszköz. A megközelítőleg „egyenrangúság” bizonyos gazdasági jellegű, egészen pontosan

<sup>6</sup> Hasonló álláspontot foglalt el Várady Tibor (VARADI 1971: 64, e kötetben Rácz Krisztina idézi).

öniszervezési jogosítványok elosztását is megköveteli. A nemzetiségek – mondja Rehák – csakis úgy válhatnak „egyenrangúvá”, ha megszabadulva a (pl. Szerbia esetében a szerb) „többség gyámkodástól”, maguk rendelkeznek a tulajdon munkájukról (1970a: 21, 1982: 70). Ez a kulcsa annak, hogy a nemzetiségi közösségek a „társadalmi viszonyok szabályozásának” a „szubjektumai” és ne pusztán „objektumai” legyenek, a helyi többségek önkényének kiszolgáltatva. Ennek egyik alapvető feltétele, hogy a városokban élő nemzetiségi dolgozók részt vegyenek az ipari öniszervezésben, a másik pedig, hogy a falvakban élő nemzetiségi közösségek „szocialista szerkezetűvé” váljanak (REHÁK 1988: 94, 155). Ez utóbbit elősegítő a JKSZ a második világháború utáni földosztásokból például a vajdasági magyarokat, a királyi Jugoszlávia majdnem általános gyakorlatával ellentétben, már nem zárta ki.

Szembevetendő, hogy a gazdasági-öniszervezési jogosítványokra vonatkozó kitétel a JKSZ Rehák által védelmezett doktrínájának érvrendszerét körkörösé teszi. Eszerint ugyanis – mint megfigyelhettük – az öniszervezési modell sikeressége előfeltételezi a nemzetiségi kérdés kezelését, ám most azt is látjuk, a nemzetiségi kérdés kezelése pedig pontosan azt feltételezi, hogy a nemzetiségek eleve részt vegyenek magában az öniszervezésben. Némi jóindulattal persze mondhatjuk, hogy itt nem körköröséggel, hanem pusztán egyfajta kölcsönhatással van dolgunk. Azzal tehát, hogy a nemzetiségi kérdés és az öniszervezés több szálon elválaszthatatlanul összefügg, s ez másként egyszerűen nem is lehetséges. De ez az olvasat korántsem magától értetődő. Mindenesetre, ha jóindulatúan értelmezzük, az idevágó tétel valahogy így nézne ki: nincs öniszervezés a nemzetiségi kérdés kezelése nélkül, és nem lehetséges a nemzetiségi kérdés kezelése nemzetiségi öniszervezés híján. Hogy ezt elfogadjuk-e, attól függ, mennyi jóindulattal viszonyulunk a JKSZ doktrínájához. Ráadásul a nevezett összefüggés további dimenziókkal is megtoldható. Edvard Kardelj például egy eredetileg 1977-ben közölt írásában (*Sistem socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji*)<sup>7</sup> azt mondja, az oktatási, tudományos, kulturális (tehát az ő terminológiája szerint „társadalmi”) munkát végző intézményeket kívánatos az ipari és a mezőgazdasági dolgozók mind szorosabb kontrollja alá vonni. Elvégre utóbbiak a „fogyasztói” azoknak a termékeknek, amelyeket ezekben az intézményekben előállítanak. Mi több, utóbbiak munkája termeli meg azokat a profitokat, amelyek újraelosztása útján az állam ezeknek az intézményeknek a működtetését pénzeli. Kívánatos – vélekedik Kardelj –, hogy az állami költségvetés efféle közvetítő szerepe már az átmeneti (szocialista) társadalomban megszűnjék, és a helyét az ipari, mezőgazdasági és „társadalmi” munkát végzők érdekcsoportjainak a megegyezéssel alapú társulásai vegyék át. Ilyen módon a szocializmusban még mindig fennálló osztályérdekek sajátos „öniszervezési integrációja” tudna létrejönni, melyben az állam dolga mindössze ellenőrző funkciókra redukálna (KARDELJ 1979: 438–439). Bár Kardelj itt általánosságban szól, amit mond, nyilvánvalóan alkalmazható specifikusan a nemzetiségi kérdés kontextusában is.

<sup>7</sup> A szocialista öniszervezés rendszere Jugoszláviában.

Levezethető például belőle egy politikai elv, amely szerint kívánatos volna, hogy a nemzetiségek „társadalmi tevékenységei” fölött a nemzetiségek ipari és mezőgazdasági dolgozói rendelkezzenek kontrollal.

#### 4. A NEMZETISÉGI EGYENRANGÚSÁG INTÉZMÉNYES GARANCIÁI

A harmadik részben egyfelől azokat a jogosítványokat ismertettem, amelyek segítségével a JKSZ-es doktrína a nemzetiségi kérdést kezelni kívánta, másfelől pedig Rehák velük kapcsolatos kritikai javaslatait. A negyedik részben az intézményeket tárgyalom, amelyek a doktrína szerint ezeknek a jogosítványoknak a fönntartását voltak hivatottak garantálni. Az egyik ilyen garancia az ország föderális berendezése, a másik pedig a „demokrácia osztályjellege”. Látjuk majd, hogy Rehák kritikai javaslatokat lényegében csak az előbbivel kapcsolatosan dolgozott ki.

##### 4.1. Föderalizmus

A nemzetiségek közötti hatalmi aszimmetria – mint utaltam rá: Rehák szerint is – mindenekelőtt a többség és a kisebbség eltérő lélekszámából adódik. Láttuk, ez az aszimmetria csakis bizonyos, a kisebbségeknek nyújtott közösségi jogosítványok segítségével ellensúlyozható. Mégis, a nevezett jogosítványokat valamilyen terepen a kisebbségnek érvényesítenie is tudnia kell. A kérdés az, miféle terep a legkedvezőbb ehhez? Adja magát egy lehetséges felelet, mely szerint a legkedvezőbb terep az, amelyen a többség és a kisebbség közötti hatalmi aszimmetria, azaz mindenekelőtt a lélekszámbeli különbség a lehető legcsekélyebb. És ha ez így van, úgy kívánatosnak tűnik az állam decentralizálása, vagyis a döntéshozatal egy részének a központból olyan terepekre való kiszervezése, amelyeken a nemzetiségi viszonyok a kisebbségek számára a lehető legkedvezőbbek (REHÁK 1988: 50, REHÁK 1982: 84). De mifélek lehetnek ezek a terek? Az európai kommunista (és szociáldemokrata) hagyományban két alapvető fölfogás különíthető el. Az egyik, Karl Renner és Otto Bauer osztrák marxisták nevéhez fűződő koncepció szerint az államokat nem a területi, hanem a személyi elv jegyében szükséges decentralizálni: az eltérő nemzetiségi hovatartozású egyéneket eltérő döntéshozók hatósága alá rendelni bizonyos (mindenekelőtt kulturális jellegű) szférákban (RENNER 1988, BAUER 1988). A másik a lenini fölfogás, mely szerint az államokat a területi elv szerint kívánatos decentralizálni, azaz föderalizálni. A JKSZ (mint általában a leninisták) ez utóbbit támogatták, melytől azt remélték, kiküszöböli a relatív többséget alkotó szerbség dominanciáját és esetleges központosító törekvéseit, amelybe egyébiránt az első (királyi) Jugoszlávia a második világháború előestéjére kétségkívül belebukott.

De mégis, mely közösségeknek járjon föderális entitás? Utaltam rá, köztársasági státusú entitás Jugoszláviában csakis a *nemzeteknek* járt: a szerbeknek, a horvátoknak, a szlovénoknak stb. Ez azt jelenti, hogy az alkotmányos rend a de-

centralizálás tekintetében ezeket a közösségeket kiemelt politikai szubjektumokként, a nemzetiségeket pedig csupán másodlagosakként kezelte. Kérdéses, csakugyan igazolható-e ez a gyakorlat a lenini elvrendszeren belül mozogva? Miért ne járhatott volna, mondjuk, a vajdasági magyaroknak is *valamiféle* föderatív entitás, akár köztársaság, akár önálló autonóm tartomány? A válasz koránstem magától értetődő. Ami azt illeti, a Jugoszláviai Kommunista Párt álláspontja egészen az 1920-as évek legvégéig még csak nem is az volt, hogy Észak-Vajdaság többségében magyarok lakta régiója önálló entitás kéne, hogy legyen a megálmodott föderáció keretei között, hanem egyenesen az, hogy csatolják vissza Magyarországhoz (BJELICA 2015: 21). Ebben persze semmi különös nincsen. Lenin is úgy tartotta – mivel a pusztán kényszer egy országot tartósan soha egyben nem tarthat –, hogy elvben kívánatos minden területnek biztosítani a különválás (szecesszió) jogát (LENIN 1988: 295–296). Azoknak a régióknak pedig, amelyek nem válnak külön, és a helyi lakosság nemzeti összetétele indokolja, kívánatos valamiféle (köztársasági vagy autonóm tartományi) önkormányzatiság státusát biztosítani. És bizony – teszi hozzá Lenin – nemcsak a viszonylag nagyszámú, hanem akár az egészen kicsiny, mondjuk ötvenezeres lélekszámú közösségek számára is (LENIN 1988: 314–317). Ennek fényében a csaknem félmillió vajdasági magyarság területi önkormányzata igazoltnak, vagy ha más nem, a leninizmusból minden további nélkül levezethetőnek tűnhetett.

Tudjuk, ennek ellenére a jugoszláviai kommunisták álláspontja az 1930-as évek elejére radikálisan módosult: nemcsak, hogy elvetették a magyar közösség különválásának a jogát, de még a magyar autonóm tartomány gondolatát is. Ennek az indokai természetesen nem elméletiek, hanem politikaiak. A jugoszláviai kommunisták az Internacionálé direktívájával összhangban elköteleződtek az ország területi integritásának a megőrzése mellett, Észak-Vajdaság Magyarországhoz csatolása pedig ezzel összefüggésben nyilvánvalóan szóba sem jöhetett már. De a magyar autonómia sem. Ennek legfőbb oka a szeparatizmus és a budapesti kormányzatok által követelt határrevízió veszélyében rejlik, mely erős ösztönzést adott a jugoszláviai kommunistáknak a vajdasági magyar elit területi alapú jogosítványok útján történő megerősítése ellen. A háború idején, majd a közvetlenül utána következő esztendőkből az etnikumok közötti bizalom csak tovább erodálódott. A magyar hadsereg 1942-es, majd a jugoszláv partizánok 1944–45-ös dél-bácskai etnikai tisztogatásai a szerb és a magyar közösségek közötti viszonyokra nézve erőteljesen kártékonyak bizonyultak. Föltehetően nem függetleníthető ezektől az eseményektől, hogy a háború utáni első két évtizedben a magyarok reprezentáltsága a Kommunista Szövetségben arányaiban messze elmaradt a többi vajdasági etnikumoktól (BJELICA 2015). Noha ez távolról sem csalhatatlan indokátora a rezsim melletti elköteleződésének, helytelen volna teljességgel elhanyagolható körülménynek tekinteni. Elvégre a Kommunista Szövetség, egyfajta állampártként, minden hatalom megtestesüléseként jelent meg, melynek az elutasítása alig jelentett kevesebbet az egész rezsim elutasításánál.



Mégis – eltekintve a politikai motivációktól – miként igazolta vagy igazolhatta a JKSZ a magyar autonómia elvetését? Három központi érv hozható föl. Az egyik, hogy a kommunisták számára – láttuk – a nemzetiségi autonómia *jobbára* nem önértékkel, hanem inkább csakis eszközértékkel bír, méghozzá a forradalmi átmenet viszonylatában (LENIN 1988a: 62–67, LÖWY 1976: 96–98). Ez azt jelenti, hogy a kettő – mármint a nemzetiségi jogok és a forradalom – valamiféle konfliktusa esetében rendesen nem az előbbi, hanem az utóbbi szempontjai részesítendőek előnyben. Márpedig az efféle konfliktusok korántsem ritkák. Ha mondjuk egy nemzeti közösségben – mondja Lenin – roppantul erős a „reakció”, méghozzá erősebb, mint az állam egészének a szintjén, úgy a kommunisták számára helytelen ennek a nemzeti közösségnek az elszakadása vagy akár csak a kiterjedt autonómiája mellett állást foglalni (LENIN 1988a: 67, 1988b: 296). Hogy a vajdasági magyar közösség konkrét esetében a „reakció” mennyire volt erős az 1940-es és a rá következő évtizedekben, nehéz volna megítélni. Annyi mindenesetre világos, hogy a forradalmi átmenetet támogató erők – mint az imént utaltam rá – a magyarság körében meglehetősen gyöngék voltak a többi vajdasági közösség (például a szerbek, horvátok, a montenegróiak, a szlovákok és így tovább) viszonylatában. Ez a kommunisták nézőpontjából önmagában is erős érv lehetett a magyar területi autonómia (vagy akár köztársaság) ellen. És még ennél is erősebb Észak-Vajdaság Magyarországhoz csatolása ellen. Szerintük ugyanis Jugoszlávia, a maga önigazgató modelljével, jócskán „szabadabb”, „humánusabb” és a kommunizmusba történő átmenet szemszögéből nézve kedvezőbb viszonyokat teremtett, mint akár a Horthy-, akár a Rákosi-féle rezsimék. Ebből fakadóan pedig a vajdasági magyar dolgozók érdeke, hogy a határok változatlanok maradjanak. Ha ez együtt jár a kisebbségi léttel, ám legyen: a szabadság mértéke így is nagyobb volt Újvidéken, mint Budapesten – szólhatott volna az érvelés.

A második érv a magyar autonómia ellen azon az előfeltevésen nyugszik, amely szerint Észak-Vajdaság, Vajdaság egészével ellentétben, nem képez földrajzi, gazdasági és kulturális egységet. Ebből annak kell következnie, hogy politikai egységgé sem javallott mesterségesen formálni. Politikai és közigazgatási státust azoknak a régióknak kell kapniuk, amelyek rendelkeznek önálló földrajzi, gazdasági és kulturális hagyományokkal, arculattal és így tovább. Márpedig Vajdaság egésze ilyen régió – szól az állítás –, mely ebből adódóan sem a helyi szerbségnek, sem a helyi németeknek, sem pedig a helyi magyaroknak a kizárólagos tulajdona nem lehet. „Vajdaság minden vajdasági népé” – idézi Rehák Žarko Zrenjanin egyik, később elhíresült, internacionalista szellemiségű passzusát (ZRENJANIN 1982: 244 idézi REHÁK 1988: 127). Az „átrajzoló béke” – ahogy a kommunista Papp Pál nevezi – nem lehet megoldás senki számára, így a magyar közösség számára sem (PAPP–MAYER–CSEH 1978: 114–116, idézi REHÁK 1988: 129). Ennek a fölfogásnak a történeti megalapozottsága persze korántsem magától értetődő. Önálló kulturális egységet például Vajdaság csakis a szerb közösség számára képezhetett, a többi nemzet és nemzetiség számára viszont csak jócskán nehezebben. A helyi magyarok tekintetében a hagyományos állami keretet kétségtelenül az alig két évti-

zeddel korábban fölszámolt „ezeréves királyság” jelenthette csupán, „vajdasági” identitástudatról pedig a titoizmus korszakát megelőzően csak elég korlátozottan beszélhetünk (LOSONCZ 2018b). Végül, a harmadik lehetséges érv a vajdasági magyar autonómia ellen, hogy csak erősítené a föderáción belüli nemzetiségi fragmentálódást és elkülönülést. Márpedig ennek a helyeslése – mondja Rehák – „reakciós” nézet (REHÁK 1988: 14). Hogy ez miért éppen csak a magyar közösség autonómiája ellen volna érv, Rehák homályban hagyja. Elvégre a nemzeti köztársaságok föllállítása – a szerbé, a horváté, a szlovéné és így tovább – elvben szintúgy az elkülönülést szolgálja, így ezen az alapon szintúgy összeegyeztethetetlen a szocializmussal.

Rehák a magyar területi autonómia mellett sohasem foglalt állást, noha, mint kimutattam, ez a leninizmusból levezethető lett volna. Vajdaság tartomány autonómiáját tekintette a magyar kisebbségi jogérvényesítés megfelelő terepének, és ezt is védelmezte mind a politikai, mind pedig a tudományos pályafutása során. Melyet nagyon is védelmezni *kell*ett: a vajdasági autonómia tartalma korántsem volt adott. Ellenkezőleg, évtizedeken keresztül vita tárgyát képezte a Kommunista Szövetség *belül*.<sup>8</sup> Egyik oldalán a központosító törekvésekkel föllépő belgrádi elit és a vajdasági tagság egy része, a másikon a Stevan Doronjski vezette frakció, mely az autonómia jogköreit kiterjeszteni, a föderáción belüli szubszidiaritást pedig erősíteni igyekezett. 1970-es félreállításáig Rehák ennek a frakciónak a tagja. A rákövetkező évtizedekben elméleti-tudományos munkáiban módszeresen védelmezi a Doronjski-féle álláspontot (lásd például REHÁK 1988).

#### 4.2. A demokrácia „osztályjellege” és a nemzetiségi képviselő

A nemzetiségi jogosítványok másik garanciája a „demokrácia osztályjellege.” Az efféle rezsim a többségi elv és az alapvető polgárjogok helyét nem ott jelöli ki, ahol mondjuk a liberális demokrácia, hiszen ez rövid távon a nemzetiségi kérdés megoldását ígérő kommunizmusba való átmenet bukását eredményezné. Ugyanis félő, a többség explicite meghatározott preferenciája éppen ez volna. A demokráciának csakis a szocializmus érdekét szabad szolgálnia – szól az érvelés –, és nem pedig a burzsoázia esetleges restaurációját (KARDELJ 1979: 442–443, REHÁK 1970b: 95–96). Ennek jegyében kirekesztő kell, hogy legyen vélekedésekkel szemben: a liberalizmussal, a konzervatizmussal, a „reakcióval”, továbbá a rezsim kedvelt (és részint csak konstruált) ellenségképeit alkotó bürokratizmussal, technokráciával, unitarizmussal, anarcholiberalizmussal és így tovább. A „szocialista demokrácia” osztályjellegű, amennyiben bizonyos osztályok, méghozzá a proletariátusnak és – a JKSZ terminológiája szerint – a vele „szövetkezett” parasztságnak a vezető szerepén nyugszik (REHÁK 1982: 58–61). Márpedig ezt a szerepet csakis úgy foglalhatja el, ha a „szervezett erők” – a Kommunista Szövetség, a szakszervezetek,

8. A vitáról kiválóan ad számot BJELICA 2015.

a Harcos Szövetség, a Szocialista Ifjúsági Szövetség és így tovább – ezt elősegítik a dolgozók mozgósítása, befolyásolása, elvárásaik „helyes konkretizálása”, tudatuk formálása és az öngazgatásra való fölkészítése útján (KARDELJ 1979: 440–443, REHÁK 1982: 65). És ez vonatkozik a nemzetiségi dolgozókra is. A rezsimnek a „valós” érdekeit kell előmozdítani, nem pedig az explicite megfogalmazott igényeiket. Utóbbiak adott esetben „reakciós” jellegűek is lehetnek, és amennyiben azok, fölülrándóak. A nemzetiségi igények képviselését ezért az állampárt keretei között kívánatos megvalósítani.

## 5. BEFEJEZÉS

Rehák gondolkodása bizonyos tekintetben okvetlenül folytathatatlan: egy olyan rezsim nemzetiségi doktrínáját és politikáját védelmezte, ráadásul a rezsim politikai elitjének a tagjaként, mely egyébiránt súlyosan elnyomta a pluralizmust, az ellenfeleit pedig tömegesen bebörtönzte. Helytelen volna ettől egy az egyben elvonatoztatnunk. De ebből nem adódik, hogy számos részletében, különösen a kisebbségi politizálás kérdésének a tekintetében ne volna megfontolandó Rehák életműve. Láttuk, tartalmaz olyan javaslatokat a kérdés kezelésével kapcsolatosan, melyek bár a maguk korában talán nem föltétlenül voltak, a mai viszonyok és érdekérvényesítési stratégiák tükrében radikálisnak is mondhatóak. Ilyenek a nyelvhasználati, az oktatási és különösen a gazdasági jogosítványokkal kapcsolatos kitételei. Ezek mögött két előföltételezés áll, és úgy látom, mindkettő megszívlelendő. Az egyik, hogy a nemzetiségi kérdés kezelése nem csupán szűken értett kulturális, hanem gazdasági jellegű jogosítványokat is kíván. A másik, hogy a nemzetiségi kérdés kezelése nem róhat aránytalanul nagyobb terheket a kisebb lélekszámú közösségekre, mint a nagyobb lélekszámúakra. Föltétlenül kölcsönös elköteleződést és erőfeszítést követel meg. Mindebből pedig sajátos multikulturális modell áll össze, mely a különféle igények érvényesítését robusztus intézményi és nem intézményi garanciák segítségével biztosítja, a nemzetiségeket pedig nem csupán egymás mellett békében megélő, de elkülönülő csoportoknak, hanem kooperáló, a közjót előmozdító közösség részeinek tekinti.

## IRODALOM

- BAUER, Otto 1988. A nemzetiségi kérdés és a szociáldemokrácia. In MÁTÉ István (szerk.) *A nemzeti kérdésről 1896–1914. A nemzeti kérdés lenini elméletének kialakulása*. Kossuth, Budapest, 155–183.
- BJELICA, Slobodan 2015. *Sporovi oko autonomije Vojvodine – Knjiga prva: 1961–1974*. Službeni glasnik, Beograd.
- ENGELS, Frederick 1987. Anti-Dühring. In MARX, Karl–ENGELS, Frederick: *Collected Works* 25. International Publishers, New York, 5–312.

- KARDELJ, Edvard 1979. Sistem socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji. In KARDELJ, Edvard: *Samoupravljanje 1*. Svjetlost, Sarajevo, 407–449.
- KARDELJ, Edvard 1977. *Az öngazgatási szocializmus fejlődési irányai*. Forum, Újvidék.
- LENIN 1988a. A nemzeti kérdés programunkban. In MÁTÉ István (szerk.) *A nemzeti kérdésről 1896–1914. A nemzeti kérdés lenini elméletének kialakulása*. Kossuth, Budapest, 62–68.
- LENIN 1988b. Tézisek a nemzeti kérdésről. In MÁTÉ István (szerk.) *A nemzeti kérdésről 1896–1914. A nemzeti kérdés lenini elméletének kialakulása*. Kossuth, Budapest, 295–301.
- LENIN 1988c. Levél Sz. G. Saumjanhoz. In MÁTÉ István (szerk.) *A nemzeti kérdésről 1896–1914. A nemzeti kérdés lenini elméletének kialakulása*. Kossuth, Budapest, 339–341.
- LOSONCZ Alpár 2018a. A félrevezető „totalitarizmus.” In LOSONCZ Alpár: *A hatalom(nélküliség) horizontja. Hommage à Új Symposion*. Forum, Újvidék, 103–142.
- LOSONCZ Márk 2018b. Vajdaságiság és etnikai politizálás. A vajdasági magyarság regionális önazonosságának kérdéséhez. In LOSONCZ Márk – RÁCZ Krisztina (szerk.) *A vajdasági magyarok politikai esztétörténete és önszerveződése 1989–1999*. L'Harmattan, Budapest, 39–62.
- LÖWY, Michael 1976. Marxists and the National Question. *New Left Review*, 1, 81–100.
- MARX, Karl 1970. *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. Kossuth kiadó, Budapest.
- MESIĆ, Milan 1986. *Rad is samoupravljanje*. Centar CK SKH za idejno-teorijski rad Vladimir Bakarić, Zagreb.
- ÓZER Ágnes 2011. Rehák Lászlóról 2011-ben. *Létünk*, 2, 39–48.
- PAPP Pál–MAYER Ottmár–CSEH Károly 1978. *Izabrani Spisi – Válogatott írások*. Fórum, Újvidék.
- PÓSA Rózsa 2001. *Adalék Dr. Rehák László életútjához (Rehákné Pósa Rózsa visszaemlékezése)*. URL: <https://www.mtt.org.rs/RehakLaszlo.pdf> (Letöltés ideje: 2019. 04. 21.)
- REHÁK László 1970a. Nagykorúak lettünk. *Új Symposion*, 65., 21.
- REHÁK László 1970b. Fölszólalások az SZKSZ Vajdasági Tartományi Bizottságának 1968. február 23-i és a Szocialista Szövetség Tartományi Választmánya 1969. április 2-i ülésein. In FARKAS Nándor–JUHÁSZ Géza: *Vajdaság és a nemzetiségi kérdés*. Forum, Újvidék.
- REHÁK László 1978. *Kisebbségtől a nemzetiségig*. Forum, Újvidék.
- REHÁK László 1982. *Politikai rendszerünk időszerű kérdései*. Forum, Újvidék.
- REHÁK László 1983. *Világnézet, ideológia, tudományos megismerés*. Forum, Újvidék.
- REHÁK László 1988. *Nemzet, nemzetiség, kisebbség Jugoszláviában*. Gondolat, Budapest.

- RENNER, Karl 1988. Az ausztriai nemzetek harca az államért. In MÁTÉ István (szerk.) *A nemzeti kérdésről 1896–1914. A nemzeti kérdés lenini elméletének kialakulása*. Kossuth, Budapest, 89–109.
- VARADI, Tibor 1971. In PK SKV Komisija za međunacionalne odnose, Savetovanje sa komunistima koji se nalaze na odgovornim funkcijama na Novosadskom univerzitetu (hozzászólás), Pokrajinski komitet Saveza komunista Vojvodine, 4. XI 1971. F334, Vajdasági levéltár, Újvidék.
- VÉKÁS János 2010. Interjú Rehák Lászlóval. In VÉKÁS János: *Utak I. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta*.
- ZRENJANIN, Žarko 1982. *Válogatott írások*. Forum, Újvidék.

## 10. Egy vajdasági magyar praxisfilozófus: Bodrogvári Ferenc<sup>1</sup>

LOSONCZ MÁRK

Bodrogvári Ferenc munkássága csak részben írható le a vajdasági magyar eszmétörténet részeként. A vajdasági magyarság ugyanis a története során nem tudott szisztematikus filozófiai kultúrát kialakítani, és Bodrogvári tekinthető az első vajdasági magyarnak – s az 1980-as évekig voltaképpen az egyedülinek –, aki számottevő filozófiai életművel állt elő. Mindenekelőtt a filozófiának a vajdasági magyar kultúrában való marginalizáltságával magyarázható, hogy Bodrogvárinak egyetlen magyar nyelvű tudományos könyve sem jelent meg élete során. Nem sokkal halálát követően adták ki csupán magyarul *Pedagógia és elidegenedés* című könyvét (BODROGVÁRI 1980), illetve három évvel később a Budapesten megvédett doktori disszertációja rövidített változatának tekinthető *Érték és utópiát* (BODROGVÁRI 1983b). Mint özegeye, Varga Gyöngyi nyilatkozta: „[f]urcsa, hogy magyarul csak egy könyvet írt. [...] Miért? Nem volt rá igény. A szerbhorvát kiadók viszont mindig találtak pénzt könyveinek a megjelentetésére. Ez az egyetlen magyar nyelvű könyve is halála után látott napvilágot” (FARKAS 2005: 77; szintén erre a kérdésre utal KALAPIS 2002: 135). Művei vajdasági magyar recepciójának viszontagságairól, nehézségeiről árulkodik Bálint István *Filozófus, aki mozgalmat csinált* című kritikája, amely Bodrogvári szerbhorvát nyelvű, Herbert Marcuse filozófiájáról szóló, a *Negacija i humanitet* (*Tagadás és humanitás*) címet viselő könyvéről (BODROGVÁRI 1977) íródott. Noha Bálint hangsúlyozza a mű bizonyos erényeit, például hogy olyan témákhoz nyúl, amelyekhez a vajdasági szellemi életben nem szokás, felrója neki „a filozófia gondolatvilágába való bezárkózást”, azt, hogy „filozofálás a filozófiáról, vagyis már nem is a világ, hanem pusztán a filozófia magyarázása”, továbbá „a könyv túlzottan elvont ábrázolásmódját és hozzáállását”, és hogy „az olvasó túlzottan érzi a foglalkozásszerű filozofálás nyomait” (BÁLINT 1978: 1086–1087). Vagyis mintha Bálint a kifejezetten a filozófiával való foglalkozást nem is tekintené legitim tevékenységnek – ezzel voltaképpen megerősítve a filozófiának a vajdasági magyar kultúrában való elszigeteltségét. Ilyen körülmények között szállt szembe Bodrogvári a vajdasági magyar közéletre (is) jellemző, „minél kevesebbet filozofáljunk” követeléssel (BODROGVÁRI 1980: 60), hangsúlyozva, hogy a filozófiának az egész ember

<sup>1</sup> A szerző e mű megírásának idején a Belgrádi Egyetem Filozófiai és Társadalomelméleti Intézete 43007-es számú, Szerbia Köztársaság Oktatásiügyi, Tudományos és a Technológiai Fejlődésért Felelős Minisztériuma által támogatott projektjének munkatársa, illetve az MTA Domus Alapítványának ösztöndíjasa volt.

öntudataként kellene megvalósulnia, vagyis az embernek *homo philosophicus*sá kellene válnia (BODROGVÁRI 1983b: 36).

Mindazonáltal Bodrogvári Ferenc életműve több okból is fontos lehet a (vajdasági) magyar eszmetörténet számára. Élete során ugyan nem jelent meg magyar nyelvű tudományos könyve, de rendszeresen publikált vajdasági magyar folyóiratokban (*Üzenet, Híd, Létiünk, Oktatás és nevelés*) és újságokban (*Magyar Szó, 7 Nap*). Publikációinak egy része szorosan kapcsolódik a kornak a vajdasági magyar közegben zajló mérvadó vitáihoz, a benne folyó kulturális párbeszédhez (ezt részben rekonstruálja: VAJDA 2006: 425–426, VAJDA 2007: 73–74, 88, 274). Annak ellenére, hogy filozófiai irányultsága némiképp marginalizálttá tette a vajdasági magyar kultúrában, Bodrogvári életútja jól mintázza, hogy egy vajdasági magyar értelmiségi milyen mozgásteret járhatott be, ha szakmája magyar(országi) és szerbiai/jugoszláviai vonatkozásait is szem előtt igyekezett tartani. E tekintetben nem csupán az releváns, hogy – mint az életrajzában látni fogjuk – Budapesten és Belgrádban is doktori fokozatot szerzett, hanem az is, hogy filozófiai látásmódja jelentős részben a Budapesti Iskola és a jugoszláviai praxisfilozófia ötvözésének tekinthető. Bodrogvári munkásságában tehát nagy jelentősége van a kulturális közvetítés gyakorlatának, ugyanakkor rá fogunk mutatni, hogy a két ország filozófiai és politikai kultúrája szempontjainak kombinálása nem lehetett mentes a súlyos ellentmondásoktól, különös tekintettel 1968 és az újbóloldal értékelésére.

### BODROGVÁRI FERENC (1935–1980)

Bodrogvári Ferenc 1935. június 22-én született Bezdánban, az egykori zombori járásban. Apja egyes források szerint lakatos volt (RÁCZ 2017: 113), más források szerint nagykereskedő (FARKAS 2005: 75), édesanyját pedig munkásként írják le. Id. Bodrogvári Ferencet 1944-ben partizánok gyilkolták meg, holttestére kilencéves fia talált rá az isterbáci (štrbaci) erdőben. Az elemi iskolát és a gimnázium alsó tagozatait Bezdánban végezte el, majd a Szabadkai Tanítóképzőbe iratkozott, ahol 1953-ban végzett. Eredetileg erdészeti szakra szeretett volna járni, de mivel az nem tette volna lehetővé a távhallgatást, a Belgrádi Egyetem Bölcsészettudományi Karának filozófia szakán folytatta tanulmányait, ahol 1961-ben szerzett diplomát. Diplomamunkájának témája az ok-okozatiság elvének bírálata volt David Hume filozófiájában. Előbb Telecskán helyezkedett el tanítónak, majd Bezdánban, ahol helytörténeti kutatásokkal is foglalkozott. 1961-ben a Szabadkai Népegyetem, majd a Szabadkai Tanítóképző tanára lett, és utóbbiban tanított 1973-ig, elsősorban filozófiát, logikát, pszichológiát és pedagógiát. 1967 és 1971 között a Zrenjanini Tanárképző kihelyezett tagozatán is oktatott. A Tartományi Oktatási Tanács megbízásából kutatásokat végzett a kétnyelvű oktatás kérdéséről, és monográfiája is megjelent a témában. 1963-tól kezdve rendszeresen publikált filozófiai, pedagógiai és egyéb írásokat. Tagja lett a Szerb Filozófiai Társaságnak, amelynek olykor a vezetőségében is helyet kapott, és az egyesület által kiadott *Theoria* folyóirat

tanácsának is tagja lett. 1973-ban védte meg doktori értekezését a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemen *A humanista értékek lehetőségei a modern társadalomban* címmel, *summa cum laude* minősítéssel, s ezzel doktori fokozatot szerzett dialektikus és történelmi materializmusból. A Belgrádi Egyetem egy évre rá nosztrifikálta a diplomáját, és ezzel megkapta a filozófiai tudományok magiszteri fokozatát. Felelős szerkesztője volt az 1971-ben indult pedagógiai folyóiratnak, az *Oktatás és Nevelés*nek, illetve szerkesztőségi tagja volt az *Üzenet* kulturális és társadalomtudományi folyóiratnak. 1973-tól az immár Pedagógiai Főiskolaként működő Szabadkai Tanítóképző tanára volt, és részt vett a Tartományi Pedagógiai Intézet munkájában, javaslatai alapján állították össze a tartomány pedagógiai főiskolái számára a filozófiai és a logikai tantervet. 1974-től a Szabadkai Közgazdasági Karon is oktatott, 1975-től pedig egyúttal az újvidéki Marxista Kutatási Központ munkatársa volt. 1975-ben védte meg doktori értekezését a Belgrádi Egyetemen *Negativno prevrednovanje. Problem trebanja i negacije u filozofiji Herberta Marcusea* (*A negatív átértékelés. A kellés és a tagadás Herbert Marcuse filozófiájában*) címmel. 1976-ban az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kara docenssé választotta, filozófiát oktatott a Marxizmus Tanszéken. Ezzel párhuzamosan a Szabadkai Munkásegylet is előadásokat tartott. 1977-től tagja volt a *Socijalizam u svetu* (*Szocializmus a világban*) folyóirat szerkesztőségének. Számos tudományos könyvet, tankönyvet, folyóirat- és újságcikket publikált, amelyek többsége szerepel a Dési Ábel által összeállított bibliográfiában (DÉSI 1980). 1980. május 31-én hunyt el, szívgyörcs végzett vele. Emlékére róla nevezték el Szabadka évi művelődési díját.

### FILOZÓFIAI TÉZISEK A NYUGATI MARXIZMUS JEGYÉBEN – A JUGOSZLÁVIAI PRAXIS ÉS A BUDAPESTI ISKOLA ÖTVÖZÉSE

Bodrogvári Ferenc műveiben nagyszámú utalás található az elméletnek, a filozófiának a státuszára és szerepére, olyanok, amelyeket manapság metateóriáinak vagy metafizológiaiainak neveznénk. Hangsúlyozza, hogy elmélet és gyakorlat olykor szervesen egymásba ágyazódhatnak, ugyanakkor jellemzőbb, hogy jelentős távolság alakul ki köztük. Mi több, úgy tűnik, Bodrogvári ideálja az az elmélet, amely a mindenkor stabilizáló funkciót betöltő gyakorlattal szemben destruktív, kritikai-értékelő szerepet tölt be, végső soron mintegy a gyakorlat előtt járva, elvont tevékenység gyanánt, hiszen „másként-gondolkodásként” olyasminek a lehetőségére és szükségességére is rámutathat, ami még nem létezik:

„Az elmélet – hogy analóg legyek Marxszal – az az eleven, élő tűz, a nyugtalanság, mely, ha tárgyiasul, vagy szellemileg objektíválódik, társadalmi relációkba merevedik valahogyan, akkor ez a munka, ez a nyugtalanság itt nyugodt formát ölt, vagyis tárgyiasult munkává lesz, egy szerkezet pilléreivé, s ugyanabban a pillanatban rendszerré is merevedik. [...] Az elmélet nem egyezhet ki, teljes mértékben sohasem

azonosulhat a gyakorlattal. Ezt én úgy fejezném ki, hogy abban a pillanatban, amikor az elméletet megeszi a gyakorlat, vagy magához köti – mert ilyen tendenciája van immanens fölépítése miatt –, abban a pillanatban az elmélet halott, de eszét veszti a gyakorlat is” (KOPECZKY 1980: 1204–1205).

Ezek a megjegyzések összhangban vannak azzal, ahogyan Bodrogvári az elméletnek a kora társadalmában betöltött konkrét szerepét értelmezi: nem csupán a nyugati kapitalista társadalmakra, illetve a keleti blokk sztálinista társadalmaira nézve kell egyszerre a kritika és – a „legyen”, a „kellés” jegyében – a jövő megelőlegezésének és követelésének funkcióját ellátnia, hanem az alternatív, egyfajta harmadik utat bejáró jugoszláviai társadalom tekintetében is. Hiszen a jugoszláviai modellt pusztán a tőkés társadalmi módból a szocializmusba való átmenetnek tekinti, és, mivel úgy látja, szükségképpen fennáll a fejlődés útjáról való letérés veszélye, az elméletnek elkerülhetetlen korrektív, sőt forradalmi rendeltetést szán ebben a kontextusban is. Ugyanakkor, noha Bodrogvári kíváncsún tartja az elmélet produktív eltérését a fennálló gyakorlathoz képest, másrészt azt is kiemeli, hogy a világtól elrugaszkodó, „beképzelt” elmélet a gyökereitől szakad el, és – negatív értelemben – utópikussá válik. „Ekkor vagy az történik a teoretikusokkal, hogy *homo duplex*ként fogják magukat és szépen uszályhordozóvá válnak, közben másutt a fióknak firkálnak. Az elmélet földalattivá válik, vagy egyszerűen szembe helyezkedik a gyakorlattal, és kikiáltja magát az igazság egyetlen birtokosává, őrizi az igazságot akkor is, ha a gyakorlat letért az útról” (KOPECZKY 1980: 1207). Bodrogvári Marcuse-értelmezésének következtetéseit is ezek a szempontok határozzák meg: Marcusét magához közel állónak érzi, többek között amiért egyszerre bírálja a nyugati késő kapitalista társadalmakat és a szocializmus keleti deformációit, ugyanakkor absztrakt utópizmussal, az adott valóság gyakorlati meghaladására való képtelenséggel vádolja – vagyis azzal, hogy a fennálló társadalmak elvont, differenciálatlan tagadásával voltaképpen e társadalmak afirmálásához járul hozzá. Talán mondanunk sem kell, Bodrogvári Jugoszláviában, a „szocialista öngazgatási érdekek pluralizmusában” látja a termékeny elmélet és filozófia létrejöttének lehetőségét (és üdvözlí, hogy a praxisfilozófiai, illetve a dogmatikus materialista irányzat mellett az analitikus vagy a vallásos filozófia is érvényesülhet). Míg ugyanis a tőkés nyugaton a szabadság voltaképpeni feltételeként szolgáló öngazgatás elképzelhetetlen, addig keleten a hivatalos állami keretek lehetetlenítik el a pluralizmust, és ezen belül a filozófiai sokszínűséget. Bodrogvári a filozófia jugoszláviai művelésének legnagyobb kihívását a marginalizáltságban látja, illetve abban, hogy nem tud megszabadulni a hagyományosnak tekinthető, pozitivistá felfogástól, amely képtelen a dolgok „dialektikus megközelítésére”.

Az alábbi sorokat filozófiai *ars poeticá*jaként is olvashatjuk:

„A praxisfilozófia tehát egy olyan elmélet, mely továbbra is tartalmazza a nagy körvonalakat, melynek gyökerei a társadalomban, elméleti

gyökerei pedig Marx műveiben és a Marx utáni kiemelkedő humanista filozófusok munkáiban vannak. Ezeket a gyökereket kellene továbbfejleszteni és konkretizálni, azt az elméleti vonalat, mely Marx-tól, Lukácstól, Blochtól, Gramscitól vezeti magát, vagy akár a frankfurti iskolától, másrészt pedig aktualizálni azokat a társadalmi gyökereket, melyek tápot adnak ezeknek a gondolatoknak” (KOPECZKY 1980: 1211).

E sorokat olvasva szembetűnő Bodrogvári elköteleződése a marxizmus azon hagyománya mellett, amelyet Perry Anderson nyugati<sup>2</sup> marxizmusnak nevezet (és amellyel egyébként a trockista kötődésű teoretikusokat állítja szembe alternatívaként) (ANDERSON 1976). Anderson szerint az ehhez a tradícióhoz tartozó marxisták speciális, a marxizmus korábbi áramlataitól jelentősen különböző történelmi körülmények közepette tevékenykedtek. Működésüket ugyanis, amely az 1918 és 1968 közötti periódusra tehető, nagyban meghatározta az európai proletárforradalmak kudarca az első világháborút követően (a peremvidék, például Spanyolország részleges kivételével), valamint a bolsevik kísérlet sztalinizálódása és elszigetelődése. Vagyis elődeiktől eltérően – a vereség tapasztalatának jegyében – a nyugati marxisták leginkább a munkásosztály forradalmi és tömeges politikai gyakorlataitól eltávolodva (a kommunista pártokon kívül maradvány, vagy csupán formális tagokként, a pártokkal „taktikai szövetségben”) művelték a marxista elméletet, leginkább akadémiai intézmények berkein belül, szakmai keretek között. Az elmélet és a gyakorlat egymástól való elválása megannyi módon lecsapódott: a nyugati marxizmusban a hangsúly a gazdaság és a politika elméleti megragadásáról a filozófiára, különösen az ontológiára, az általános módszertanra és az esztétikára került, ami egyúttal nehezen követhető, ezoterikus nyelvhasználatot jelentett; gyakran egyfajta teoreticizmust, amely szerint „a gyakorlat is egy elméleti kategória” (ANDERSON 1976: 73). Ezzel párhuzamosan csökkent a marxista teoretikusok közti nemzetközi kommunikáció, a nyugati marxisták szinte sosem elemezték alaposabban egymás munkáit. Egy részükre, például Adornóra vagy Sartre-ra kifejezetten jellemző volt a pesszimista hangnem, illetve a munkásosztály forradalmi potenciáljának tagadása, vagy, a munkásosztálynak a fennálló rendszerekbe való integráltsága láttán, a vele szembeni fokozott kétely. Marx és a marxizmus klasszikus témáinak (mint amilyen a tőkés viszonyok újratermelődése vagy válsága, a burzsoá állam szerkezete, vagy a kapitalizmus forradalmi meghaladása) elhanyagolása együtt járt a kortárs nem marxista elméletekkel (például a pszichoanalízissel) és a Marx előtti filozófiákkal (mondjuk Spinoza, Montesquieu, Kant vagy Hegel filozófiájával) való szövetség keresésével. „A marxista elmélet és a pro-

2 Anderson ugyan nagy jelentőséget tulajdonít annak, hogy a nyugati marxizmus képviselői alapvetően nem Közép- vagy Kelet-Európában működtek, hanem nyugatabbra (ANDERSON 1976: 7, 25–29, 40), illetve annak, hogy a keleti, szocialistának mondott társadalmak kritikái voltak, ettől eltekintve a nyugati marxizmus nem földrajzi kategória. Ennek megfelelően sugalljuk, hogy a jugoszláviai Praxis és a Budapesti Iskola is a nyugati marxizmushoz tartozik.



letár gyakorlat közti eredeti kapcsolatot fokozatosan, de háborítatlanul váltotta fel a marxista elmélet és a burzsoá elmélet közti újszerű viszony.” (ANDERSON 1976: 55) Marx életművének vonatkozásában több nyugati marxista mindenekelőtt a korai Marx filozófiai írásaira összpontosított (ebben fontos szerepe volt a marxi *Gazdasági-filozófiai kéziratok* publikálásának az 1930-as évek során, amelyben a nyugati marxisták is tevékenyen részt vettek), a kései, sokszor deterministának tekintett Marx által művelt kritikai gazdaságtan ellenében. Az elmélet súlypontja a kapitalizmus történeti-strukturális fejlődésének és az osztályok közötti viszony elemzéséről a „felépítményre”, az ideológiára, a kultúrára került át, tehát olyan témákra, amelyek a klasszikus marxizmusból hiányoztak, vagy legalábbis a háttérben maradtak. Bodrogvári sem véletlenül használja a fenti idézetben a „humanista” szót: a nyugati marxisták hajlamosak voltak – a korai Marx, illetve az őt megelőző gondolkodók humanizmusát is hangsúlyozva – a történelemmel kapcsolatos elnagyolt, apriorisztikus spekulációkba bocsátkozni, amelyek végső soron az általában vett ember történelmietlen lényegére, tulajdonságaira fókuszáltak konkrét társadalmelemzés és történelmi periodizálás nélkül. Jegyezzük meg végül, hogy Anderson szerint a nyugati marxisták a forradalmi gyakorlattól való eltávolodásuk ellenére sem lettek a reformizmus hívei.

Úgy véljük, hogy a nyugati marxizmus kategóriája nem csupán Bodrogvári legfontosabb forrásainak leírására alkalmas, különös tekintettel a jugoszlávai praxisfilozófiára és a Budapesti Iskolára, hanem maga Bodrogvári álláspontjának megragadására is. Ami a forrásokat illeti, fontos szem előtt tartani, hogy a jugoszlávai praxisfilozófia az 1960-as években jött létre, vagyis az immár konszolidálódott jugoszlávai társadalomban, művelői pedig szinte kivétel nélkül egyetemi tanárok voltak. Tünetértékű, hogy az 1960-as blei filozófiai konferencián, amelyen sor került az ún. tükrözésemélet ortodox (és a praxisfilozófusok szerint még sztálinista) híveinek és az újdonsült praxisfilozófusoknak a konfrontálódására, a tükrözésemélettel szembeni vádak egyike az volt, hogy „figyelman kívül hagyja a klasszikus német filozófiát, valamint visszatér a *magánvaló* anyagi tárgy és a szellemi szubjektum 18. századi dualizmusához” (MARKOVIĆ 1975: 22), továbbá, hogy megfigyelkedezik az értelem teremtő voltáról, arról, hogy nem pusztán a valóság reflexív másolatait állítja elő. Vagyis a két marxista irányzat közti demarkációs vonalat a Marx előtti filozófiai nézetkülönbségekből vezették le – megfelelő az andersoni tézisnek, miszerint a nyugati marxizmusban a súlypont a marxizmus és a burzsoá elmélet közötti viszonyra helyeződik át. A jugoszlávai praxisfilozófusok jelentős része hajlott arra, hogy a marxi elméletet elsősorban Marx előtti vagy nem marxista gondolkodók, például Fichte és Hegel szemszögéből értelmezze (mint Milan Kangrga), vagy Heideggerrel társítva (mint Gajo Petrović). Emellett, ugyan csak a nyugati marxizmus típusának megfelelően, a marxi életműből kifejezetten a korai Marx filozófiai írásaira összpontosítottak (1955-ben jelent meg Szarajevóban a korai Marx műveinek válogatása). A jugoszlávai praxisfilozófusok sokszor „humanista marxizmusként” vagy „marxista humanizmusként” írták le az álláspontjukat, mindenekelőtt a korai Marx humanizmusára utalva (a Jugoszlávai

Filozófiai Társaság 1962-es kiadványa szimptomatikusan a *Humanizmus i socijalizam* címet viselte). Figyelmük középpontjában az ember általános jellegzetességei voltak, elsősorban a spontaneitás, a cselekvésre való képessége, a szabadsága – innen a praxis elsősorban ontológiai, történelemfeletti fogalmának a középpontba állítása. Mint a nyugati marxizmus egy változata, „a »Praxis« filozófiája szerint meghatározó teremtőereje nem a munkásosztálynak van, illetve a pártjának, hanem az egyénnek. [...] A proletariátust egyébként a »Praxis« filozófusai csak ritkán emlegették, s ha mégis, csak »üres szavak« voltak” (KOLTAN 2012: 166–167). A jugoszlávai praxisfilozófia egyik jelszava az volt, hogy *Sloboda je moguća samo kroz slobodu pojedinca* („A szabadság csakis az egyén szabadságán keresztül lehetséges”), mi több, az egyik képviselője, Danko Grlić egyenesen arról írt, hogy minden kreáció egyéni jellegű (erről lásd: KOLTAN 2012: 166).

Mint láthattuk, Bodrogvári praxisfilozófiaként határozza meg az általa preferált elméleti keretet, s ezen belül a filozófiájához közel állónak érzi a jugoszlávai praxisfilozófia képviselőit, akik közül főként a következőkre hivatkozik az írásában: Milan Kangrga, Mihailo Marković, Gajo Petrović, Svetozar Stojanović, Predrag Vranicki és Miladin Životić (valamint a velük kritikus párbeszédet folytató Bogdan Šešić). Bodrogvári úgy véli, a jugoszlávai praxisfilozófia, a maga szabadság-felfogásával, amely az embert lényege szerint spontán és önteremtő lénynek tekinti, a jugoszlávai öngazgatás talapzatáról fejlődött ki. Célszerű hosszabban idézni, miként értékelte 1980-ban a „ma is aktuális” jugoszlávai praxisfilozófiát:

„A probléma akkor jelentkezett, amikor a praxisfilozófiának mint bölcsületnek a következményeit politizálták el, mindkét oldalról, mind az elmélet művelői szempontjából – voltak, akik politikai programot akartak belőle gyártani, igen gyakran saját kizárólagosságukat affirmálva –, mind a másik oldalról, amikor valakik politikai tőkét akartak belőle csinálni a gyakorlatban. Itt történt az összeütközés, megint elvált egymástól az elmélet és a gyakorlat. [...] Olyan társadalomban élünk, mely szellemi forrongásban van; a letisztulási folyamat véleményem szerint ennek az évtizednek a végére várható. Ez a forrongás világviszonylatban a 68-as eseményekkel következett be, reflexiói nálunk is érezhetőek voltak, s hatásuk azóta is tart. [...] Éppen ez a folyamat tompítja a mi szocializmusunk, szocialista elméletünk és gyakorlati viszonyaink ellen fölvethető és fölvetett kritikák életét” (KOPECZKY 1980: 1211–1212).

Noha nem teszi egyértelművé, könnyen kikövetkeztethető, hogy Bodrogvári a praxisfilozófusoknak a jugoszlávai – elsősorban a belgrádi – 1968-as tüntetéseken és mozgalmakban való elköteleződésére utal, amelyre tanulmányunk harmadik részében még visszatérünk. Érdemes felfigyelni arra, hogy Bodrogvári az elmélet és a gyakorlat viszonyának szempontjából értékeli a jugoszlávai praxisfilozófusokat. Úgy tűnik, paradox módon éppen a teoretikusok gyakorlati – politikai – angazsáltságát

okolja az elmélet és a gyakorlat egymástól való elválásáért. Mindez érthetőbbé válik, ha szem előtt tartjuk a fentebb idézett metateóriai megjegyzéseit, miszerint akkor autentikus az elmélet és a gyakorlat közti viszony, ha az előbbi valamivel az utóbbi előtt jár, normatív igényeket támaszt vele szemben – vagyis az elmélet túlzott gyakorlati elköteleződése e kritikai többlet eltűnését, az elmélet önfelszámolását eredményezheti. Bodrogvári diagnózisa sajátos módon egybecseng Anderson elemzésével, amely szerint a szűkebb értelemben vett nyugati marxizmus történetének vége 1968-ra tehető, amikor, hosszú évtizedek után először, Nyugat-Európában (és szélesebben) ismét forradalmi tömegek tűntek föl, lehetővé téve az elmélet és a gyakorlat szétválasztottságának a megszüntetését (ANDERSON 1976: 95–96). Vagyis, noha az értékelés előjele tekintetében különböznek, a leírást, a helyzetelemzést illetően Bodrogvári és Anderson nagyban osztoznak: úgy látják, hogy 1968 visszavonhatatlanul átstrukturálta elmélet és gyakorlat kapcsolatát, egy új paradigmának utat engedve a tömegek politikai gyakorlatától teljesen elrugaszkodott elmélethez, a nyugati marxizmushoz (és, hozzátehetjük, az addig művelt jugoszláviai praxisfilozófiához) képest.

Bodrogvári másik kiemelt forrása, a Budapesti Iskola hasonló koordináták között helyezhető el, mint a jugoszláviai praxisfilozófia. Lukács Györgyöt, akinek diákjai és kollégái közül kerültek ki az Iskola tagjai, Anderson a nyugati marxizmus jellegzetes reprezentánsaként írja le (ANDERSON 1976: 26, 29–32, 42–43, 50–62, 76): az első világháború után a kommunista pártokkal mindinkább csak „taktikai szövetségben” állt, és, az irodalomkritikának és a filozófiának szentelve magát, 1929 után immár nem volt politikai militáns – időről időre száműzetésben és elszigeteltségben élt, illetve egy ideig egyetemi tanárként működött (jellegzetes, hogy 1949-ben „arisztokrata stílussal” vádolták). A nyugati marxizmus fősodrához hasonlóan Lukács műveire jellemző az ontológiai, általános módszertani és esztétikai szempontok dominanciája, illetve részben a korai Marxra (Lukács személyesen vett részt Marx kéziratának feltárásában az 1930-as években), részben pedig a Marx előtti és a nem marxista elméletekkel folytatott dialógusra fektetett hangsúly. Például a *Történelem és osztálytudat*ban döntő a weberiánus szociológia hatása, Lukács vonatkozó monográfiájának fontos szerepe volt a Hegel-reneszánsz elindításában, Az ész trónfosztása pedig a modern filozófia történetét a racionalizmus és az irracionális párbajaként írja le. Végül sokatmondó, hogy a kései Lukács két jelentős vállalkozása a lét prioritásából és az emberi praxisból kiinduló *A társadalmi lét ontológiája*, illetve a burzsoá és a szocialista realizmus fontosságát kiemelő *Az esztétikum sajátossága* volt. A Budapesti Iskola képviselőinek az elméletei többek között az egyénnek a mindennapi életben kifejezett radikális szükségleteire és a társadalmi objektiváció formáira összpontosítottak, bírálatban részesítették a „termelés paradigmáját” (amiért képtelen átfogni az emberi gyakorlat gazdagságát, például a kommunikációt), és a fennálló, szocialistának mondott társadalmakat (főként amiért elfojtják az egyén szabadságát). André Tosel például úgy írja le Heller Ágnes elméleti fejlődését, mint ami fokozatosan „elszakadt a politikai gazdaságtan specifikusan marxista megközelítésétől, a modernitás axiológiai logikájának nor-

matív elmélete javára” (TOSEL 2008: 170). Ugyanakkor, ha figyelembe vesszük a Budapesti Iskola első szakaszának a nyugati marxizmus mintájához való kötődését, a posztmarxizmusra való áttérést nem minden teoretikusa esetében írhatjuk le a politikai gazdaságtan kritikájának való hátat fordításaként – amennyiben a posztmarxista fázis előtt is az ontológiai és általános társadalomfelmológiai szempontok voltak meghatározóak.

Mindezek fényében érdemes értelmezni azt a tényt, hogy Bodrogvári filozófiai életművének számottevő részét teszi ki a Budapesti Iskola belátásainak a felhasználása, illetve a közvetítése a vajdasági magyar és más jugoszláviai befogadók felé. Idézi Márkus György és Vajda Mihály műveit, sőt, több tanulmányt szentel Lukács filozófiájának (BODROGVÁRI 1975, 1976, BODROGVÁRI 1980a), illetve Hellerének (BODROGVÁRI 1979a, BODROGVÁRI 1979). (A magyarországi szerzők közül többször hivatkozik még Erdei László, Holló Mária és Makai Mária műveire.) Bodrogvári szerint a Budapesti Iskola tagjai számára a legfontosabb kérdés az, hogy az ember képes-e értelmes életet élni, olyat, amelyben kifejeződik a nembeli lényege, vagyis a lét formálására – a munka jegyében történő átalakítására – képes tudata, az egyetemességre való képessége, a múlt és a jövő közötti szerves közvetítésre kész társadalmisága. Voltaképpen a Budapesti Iskola által képviselt álláspontot is praxisfilozófiaként határozza meg, és ezzel kapcsolatban nyomatékosítja, hogy a „praxis filozófiai kategóriája nem azonos a *praxis mindennapi értelmezésével*. [...] A praxis csakis az ember sajátossága, akár a munka, a tudat, a társadalmiság, az egyetemesség. Az állat nem végez munkát [...]. A praxis az emberiség társadalmasulásának, történelmi önalkotásának folyamata. Tehát nem minden egyedi tevékenység praxis” (BODROGVÁRI 751–752). A társadalmiságra és az univerzalizásra való képességére tekintettel Bodrogvári olykor „individuális totalitásként” vagy „szupraindividualitásként” írja le az egyént (vö. a „transzindividualitás” fogalmával Étienne Balibar Marx-értelmezésében: BALIBAR 1995: 30–32). Azt állítja, hogy a Budapesti Iskola filozófiája mindent ehhez a kategóriához mér, s így például Heller a szocializmust elsősorban etikai, az egyén mindennapi önmegvalósítása, valamint a másik ember elsősorban célként való tiszteletben tartása kérdésének tekinti. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy Bodrogvári kifejezetten jugoszláviai – politikai és filozófiai – szempontok szerint is megvonja a helleri gondolkodás és általában véve a Budapesti Iskola mérlegét. Azt sugallja ugyanis, hogy a praxis ilyenképpen való elgondolásából szükségképpen következik az öngazgatás etikai alternatívájának szorgalmazása, amely a humánus gyakorlat középpontjába az egyént helyezi. Az öngazgatással kapcsolatban Bodrogvári megjegyzi, hogy „Heller nem használja ezt a kifejezést, ám munkáiból ez következtethető ki. Ez az alternatíva azért *etikai*, mert az etikum a történelem objektív folyamatából állandóan újratermelődő és tudatosuló igény; objektív, ontológiailag létező tény.” (BODROGVÁRI 1979: 756–757) Miközben tehát az öngazgatás jugoszláviai szemlélete felől értelmezi a Budapesti Iskola belátásait, Bodrogvári a nyugati marxizmus szellemében fejt ki az általa előnyben részesítendőnek tekintett normatív álláspontot: eszerint az ember (és az egyén) általános

dimenzióinak kell jelenteniük a kiindulópontot, nem pedig a tőkés termelési mód társadalma historikus jellegzetességeinek. Vagyis a politikai gazdaságtan kritikája és az osztályok (vagy az osztályok nélküli társadalom) helyett az ontológiai és etikai szempontokon van a hangsúly. Erre, az emberiség egyetemes vonatkozásait realizáló egyénekre és a belőlük álló társadalomra kellene tehát irányulnia az „ami van” (*Sein*) és az „aminek lennie kell” (*Sollen*) közötti helyes egyensúlyra való törekvésnek, a kritikai attitűdnek, amelyet Bodrogvári a Budapesti Iskola további jellegzetességének tart.

Bodrogvári forrásai tehát mindenekelőtt a nyugati marxizmusból kerülnek ki, különös tekintettel a jugoszlávai praxisfilozófiára és a Budapesti Iskolára, amelyeket joggal lát hasonló ösvényeken haladóknak. A lukácsi gondolkodás (különösen a *Történelem és osztálytudat*, *A fiatal Hegel és A társadalmi lét ontológiája*), valamint az Iskola képviselőinek a művei jelentős hatást gyakoroltak a jugoszlávai praxisfilozófusokra, és, fordítva, Bodrogvári – mint láttuk – nem habozik a tágra értett praxisfilozófia és az öngazgatás szemszögét alkalmazni a budapestiekre. Ám nem csupán a forrásai szólnak amellett, hogy Bodrogvárit a nyugati marxizmus kései képviselőjének tekintsük. Ha a származás és az osztályhoz való tartozás andersoni elemzését (ANDERSON 1976: 26, 104) is követni kívánnánk, akkor Bodrogvári apjának nagykereskedelmi tevékenységét, illetve némely felmenői tengerészeti hivatását is figyelembe vehetnénk (lásd FARKAS 2005: 75). Ennél azonban jóval fontosabb, hogy – mint a nyugati marxizmus más alakjai – Bodrogvári is az akadémiai szférához tartozóként művelte a marxizmust. Az elmélet és a gyakorlat elválásának szempontja annyiban is igénybe vehető az esetében, hogy soha nem volt a kommunista párt tagja. Mint özvegye, Varga Gyöngyi nyilatkozta: „[p]árttag nem volt soha. Úgy tartotta, az igazi filozófusnak, az igazi írónak a helye a társadalomban mindenkor az ellenzéki padosorokban van. Alkata és mestersége oda küldi még az olyan rendszerekben is, amelyekkel elvben és szíve szerint egyetért. Ellenzéki marad ő a pokolban is, a mennyországban is, ha ilyen egyáltalán létezik.” (FARKAS 2005: 76, vö.: RÁCZ 2017: 115) Ezzel kapcsolatban Kalapis Zoltán megjegyzi, hogy „munkássága olykor gyanút is keltett, ellenzéki magatartását kifogásolták, bár ez nem jelentett akadályt, hogy a tartományi pártbizottság politikai iskolájában az öngazgatású szocializmus tantárgyat tanítsa, jóllehet nem is volt párttag.” (KALAPIS 2002: 135) Érdemes hozzátenni, hogy írásaiban is sokszor kitért a párt funkciójára, például az etikai szerepére. E szövevényes helyzet megértésében segíthet annak szem előtt tartása, hogy mind Jugoszláviában, mind Magyarországon a marxizmus társadalmi funkciója ambivalens volt: egyszerre szolgálhatott a kelet-európai szocialista projektek legitimáló ideológiájaként (főként mint ortodox dialektikus materializmus) és a rendszerkritika kiindulópontjaként. Sőt, míg például Magyarországon a (poszt)sztálinista rendszer nem marxista értelmiségiekre alapozta a kultúr- és művelődéspolitikáját (TAMÁS 2014), időről időre számos marxista kifejezetten ellenzéki magatartást tanúsított, ami többek között a Budapesti Iskola tagjainak a Filozófiai Intézetből való 1973-as kizárásában kulminálódott. Eszünkbe juthatnak itt mondjuk Hegedüs András és Márkus Mária gazdaságtani

művei, Haraszti Miklós *Darabér* című műve, a Heller–Vajda-féle *Családforma és kommunizmus*, a Bence–Kis–Márkus-féle *Überhaupt (Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?)* vagy a nyugaton Marc Rakowski álnéven megjelent írások a magyar újbaloldallról. *Mutatis mutandis*, a jugoszlávai praxisfilozófia hasonló utat járt be: noha eleinte a rendszer üdvözölni tűnt a sztálinista elméletet (és gyakorlatot) bírálóiban részesítő képviselői tevékenységét, csakhamar a legjelentősebb ellenzéki kritikuskai között tarthatta őket számon. A jugoszlávai praxisfilozófusok ugyanis, a Bodrogvári által is kedvelt kifejezéssel élve, rámutattak a „van” és a „kell” közötti eltérésekre, szigorúan számon kérték a rendszeren az általa hangoztatott elveket, mindenekelőtt az öngazgatásait. Helyzetük 1975-ben érte el tetőpontját, amikor a Belgrádi Egyetem Bölcsészettudományi Kara nyolc praxisfilozófus (illetve az irányzathoz valamiképpen kötődő teoretikus) oktatói állását függesztette fel. Mindezt tekintetbe véve Bodrogvárinak a marxizmus melletti elköteleződése, a kommunista párton kívül maradása és a többek által emlegetett ellenzékiisége között nem szükséges eleve ellentmondást feltételezni. Azonban a tanulmány harmadik fejezetében látni fogjuk, hogy Bodrogvári a kulcsfontosságú kérdéseket, jelesül 1968-ét és az újbaloldalét illetően lényegi módon eltért mind a Budapesti Iskola, mind a jugoszlávai praxisfilozófusok álláspontjától.

Amennyiben kimondottan Bodrogvári életművének filozófiai üzeneteire összpontosítunk, ismét csak a nyugati marxizmus paradigmáját vélhetjük felismerni. Ezen irányzat törekvéseivel összhangban mindenekelőtt általános létkategóriákkal operál, mintsem a politikai gazdaságtan kritikáját, a kapitalizmus elemzését művelné. Nem véletlenül szögezi le a *Tagadás és humanitás* előszavában, hogy „az ontológiai gondolkodás az önmegvalósítás szükségszerű feltétele”<sup>3</sup> (BODROGVÁRI 1977: 11). Eszmefuttatásai kiindulópontját elsősorban az ember világban létének egyetemes jegyei jelentik: a termelés és a munka mint az ember spontaneitása és célszerűsége kiteljesedésének terepe. Elemzései olyannyira ontológiai jellegűek, hogy egy helyen egyenesen azt sugallja, „szükségszerű a praxis modelljét, a munkát a lét igazságaként kezelnünk” (BODROGVÁRI 1977: 41), s ennek megfelelően arra a következtetésre jutunk, hogy „az ember ontológiai »többlet a világban«” (BODROGVÁRI 1977: 43). Magát humanistának tekintő marxizmusról van szó tehát, amely az embert a praxisra egyedül képes entitásnak tekinti. A tükrözéssel-mélettal a német idealizmus tanulságait szembeszegező jugoszlávai praxisfilozófusokhoz hasonlóan központi szerepet tulajdonít annak, hogy a tudat nem pusztán recipiálni képes a létobjektivitást, hanem szubjektivitása révén tagadni tudja bizonyos vetületeit, illetve kreatív módon át is tudja alakítani. Bodrogvári a termelésre és a munkára való képességet (amelyet olykor „genetikai forrásként” definiál) voltaképpen a szabadság fakticitásából eredezteti és a társadalmiság átfogó modelljeként kezeli – az ember mindenkor adott nembeli lényegéből fakad, hogy dönteni és választani tud, miként alakítsa át a környezetét. Ezt nem árt kiegészíteni azzal, hogy a praxis a nyugati marxizmushoz tartozó gondolkodókhoz

3 Saját fordítás, amiképpen Bodrogvári egyéb, szerbhorvát nyelvű művei esetében is.

hasonlóan Bodrogvári számára sem csupán a környezet „megváltoztatva-megismerő” átférfálásának képességét jelenti, hanem az ember önformálását is. Azaz a *Bildung*ot, a képzést, az önteremtő *poiesis*-t, de – a nyugati marxisták többségétől eltérően – nem a művészetekre, hanem a pedagógiai nevelésre kihegyezetten (BODROGVÁRI 1972a, 1980d). Vagyis, hegelianusan szólva, a praxis akkor valósul meg igazán, amikor az ember önteremtéseként a szubjektum és az objektum szabad azonosulása. Bodrogvári elismeri, hogy az egzisztencialista filozófiák számos vonatkozásban ezzel rokon koncepciót vázoltak fel, ugyanakkor felhívja a figyelmet, hogy a diagnózisuk gyakran felszínesek (főként mert figyelmen kívül hagyják a társadalmi totalitásból fakadó elidegenedettséget, egyoldalúan az egyénre fókuszálnak), megoldási javaslatuk pedig a legtöbbször irracionális jellegűek (például Heideggernél, sugallja, a „semmibe ugró” szorongás és a halálra való fokozott figyelem a válasz a nihilizmusra). Az egzisztencialista filozófiák, véli, legfeljebb az utópisztikus tagadásra képesek, arra már nem, hogy ténylegesen is használható alternatívát kínáljanak – csak a negatív szabadságról tudnak, a tevékeny, angazsált szabadságról már nem. Különösen lényeges Bodrogvári számára, hogy az ehhez az irányzathoz tartozók sokszor összekeverik az elidegenedést a tárgyasulással, vagyis az embernek a nembeli lényegétől való eltávolodását az általában vett termeléssel, amely utóbbit Bodrogvári éppenséggel a nembeli lényeg egyik fő aspektusának tartja.

Ugyanakkor meglepő módon Bodrogvári mintha vissza-visszatérően önnön filozófiai álláspontjának kritikáját is nyújtana. Egyfelől bírálatban részesíti némely kortárs áramlatok antropologizmusát (vagy „antropológiai revizionizmusát”), és kiemeli, hogy a marxi *opus*ban nincs semmiféle esszencialista humanizmus, valamint hogy az emberi lényeg nem afféle absztraktumként létezik, hanem csakis a társadalmi viszonyok összességéeként (BODROGVÁRI 1977: 50; 89, 176, vö. BODROGVÁRI 1976b: 94, 96, 99, 105, vö. BODROGVÁRI 1979b: 27). Ném létezik lezárt, statikus emberi lényeg, csakis a lehetséges emberről beszélhetünk (BODROGVÁRI 1983b: 8, 23, 34). Másfelől azzal vádolja Marcusét, ami – mint a fentiekben megfigyelhettük – a saját filozófiájára is illik, történetesen a munka ontologizálásával, „metafizikai objektivitásként” való kezelésével, és Marx nyomán hozzáteszi, hogy csak a történetietlen vulgármaterialista (például a természet szerepét ignoráló) felfogás tekinti a munkát „minden gazdagság forrásának” (BODROGVÁRI 1977: 72, 191, vö. BODROGVÁRI 1975: 74–75). Fentebb meggyőződhetünk róla, hogy Bodrogvári a praxis révén ontológiaiilag kitüntetettnek, többletlénynek tekinti az embert. Ám a praxis ilyenén fogalmának paradox jellegéből csakis ambivalens eszmefuttatások következhetnek. Az ember történelemfeletti lényegeként jelenik meg, amely ugyanakkor pontosan az ember történelmi önalkotásának folyamatát hivatott jelenteni – ebből fakad Bodrogvári ingadozása az elvont ontológiai meghatározások prioritásként való kezelése és azok historizáló igényű bírálatuk között. Megtehetné persze, hogy nem a történelemről mint az általános, ontológiai jelentőségű emberi praxis kiteljesedésének szférájáról szól, hanem a munkáról mint történelmi kategóriáról, amely szűkebb értelemben csak a kapitalizmusra jellemző (erről lásd a munka elutasításának hagyományairól

szóló írásunkat: LOSONCZ 2013), ez azonban merőben más fogalmi stratégia lenne. Bodrogvári polémiaiból derül ki főként, hogy mi az, ami döntő számára e dilemmák tekintetében: hogy semmiképpen ne fogadjuk el azt az illuzórikus és káros gondolatot, hogy a munkát teljességében felválthatná a tisztán játékos tevékenység. A mindennapok olyan humanizálásáért száll síkra, amelynek köszönhetően a kreatív alkotás és a munka szorosan összetartozik majd, és úgy látja, hogy bizonyos módon a munka mindig is az ember nembeli lényege marad – a bér munka és az absztrakt (a csereérték által közvetített) munka felszámolható, de a munka *per se* nem. Összegezve: Bodrogvári éppen úgy bírálja a munka sztálinista és technokrata bálványozását, mint azt az utópikus újbaldali igényt, hogy az általában vett munka eltűnjék. E két tévedés, sugallja, voltaképpen ugyanazon érem két oldala – a munka teljes tagadásának hamis vágyálma ott merül fel, ahol a munka a leginkább elidegenedett (BODROGVÁRI 1976b: 134).

## 1968 ÉS AZ ÚJBALOLDAL KRITIKÁJA

„Az ideológia minden létező apológiájának, az utópia pedig a minden létező kritikájának adja ki magát.”  
(BODROGVÁRI 1983b: 94)

Bodrogvári műveiben visszatérő meglátás, hogy éppen úgy bírálatra szorul a „van” pusztaság elfogadása és álobjektivitása, mint a „kellés” egyoldalúsága, a fennállótól elrugaszkodó túlfeszítése. Álláspontja szerint szükségképpen értékek prizmián keresztül látjuk a valóságot, így tisztán semleges deskripció („önmagáért beszélő tény”) tulajdonképpen nem is lehetséges. Másrészt, ha a fennállóval az elvont „kellést” állítjuk szembe, akkor valójában eltekintünk az adott körülmények tényleges és fokozatos átalakításától, akarva-akaratlanul is a fennálló mellett tesszük le a garast, végső soron pacifikálódva épülünk be a rendszerbe. Bodrogvári ezekre a következtetésekre fűzi fel a Marcuséről szóló magyar, illetve szerb nyelvű disszertációját, illetve az ezek nyomán született könyveit (BODROGVÁRI 1977, BODROGVÁRI 1983b). Mint budapesti doktori opponense összefoglalja: „látja, hogy Marcuse [...] hol kritizálja a pusztaságot, hol pedig maga is átlendül egy sein–sollen ellentét megoldhatatlanságába [...] Marcuse tudniillik a great refusal alapján próbálja megoldani a filozófiai problémát, és utólagosan igyekszik áthidalni a sein–sollen ellentétet” (HERMANN–MUNKÁCSY 1990: 370). Illetve, mint a másik, jugoszláviai bizottság összegzi: Bodrogvári szerint „Herbert Marcuse tagadás-filozófiája a dialektika keserű optimista bolyongásának a legszembevetőbb példája” (ARENDELOVIĆ–KNJAZEVA–KORAC 1990: 373). Vagyis Bodrogvári elemzése szerint Marcuse a tagadás utópisztikus túlfűtésével voltaképpen a fennálló

affirmálásához járul hozzá. Ugyan sok tekintetben elfogadja Marcuse filozófiáját, különösen a nyugati kapitalista és a keleti sztálinista rendszerekre vonatkozó kritikáját (amely többek között a bürokráciának, a néptömegekkel való manipulációnak, az ideokráciának mint az eszmék dogmatikus bálványozásának és az az elidegenedett technikai racionalitásnak a kritikája), arra jut, hogy Marcuse egyre inkább elszakad Marx álláspontjától. Egyrészt azzal, hogy az általában vett termelést mint tárgyasulást az elidegenedéssel azonosítja (vagyis a munkát mint olyat leküzdendőnek, a játékkal és más, tisztán szabad tevékenységgel teljesen felváltandónak tekinti) (lásd még BODROGVÁRI 1972), zárójelhez így az anyagi termelési feltételek perspektíváját. Másrészt pedig úgy, hogy a forradalom szubjektumát immár nem „a struktúra részévé vált” munkásosztályban látja, hanem a kívülálló rétegek revoltját részesítené előnyben. Marcuse lényegében radikálisan átalakítja a marxi normativitást azzal, hogy az ember nembeli lényegének a boldogság keresését tekinti, és nem a szabadságot vagy a lét tudatos transzformálására való képességet. Ráadásul Marcusénál ezek a szempontok explicit módon a Marxszal való szembenállás gyanánt fogalmazódnak meg, arra kihegyezve, hogy Marx a munkát avagy a dominációt legfőbb kategóriaként kezelte, és a boldogság megvalósítása helyett a technikai-technológiai fejlődést tartotta prioritásnak. Bodrogvári bírálata szerint Marcuse mindinkább a pszichikai tényezőkre és az „Eroszra”, vagyis a vágyak felszabadítására helyezi a hangsúlyt, és ezzel végképp eltávolodik annak lehetőségétől, hogy a forradalmi gyakorlat koordinátáit a fennálló rendszer anyagi feltételeinek kritikájából kiindulva, a „van” és a „kellés” helyes dialektikájára építve vázolja fel. Mint írja, Marcusénál a „prométheuszi archetípussal szembeállított és az alkotó negáció gondolatát képviselni hivatott »lehetetlen« orpheuszi-narcisztikus tapasztalat a munka világából az esztétikum utópikus-felszabadító erejével tör ki” (BODROGVÁRI 1983b: 80). Bírálata talán akkor éri el tetőpontját, amikor Marcusét baloldali fasizmussal vádolja, vagyis ugyanazzal, amivel Jürgen Habermas vádolta az 1960-as évek radikális németországi mozgalmárait (BODROGVÁRI 1983b: 85).

Marcuse ilyen értékelésével Bodrogvári voltaképpen nem tér el a Frankfurti Iskolának a keleti blokkra jellemző recepciójától (lásd például ALMÁSI 1982, vö. Marcusénak a nyugati marxizmus jegyében történő elemzésével: ANDERSON 1976: 27, 34, 43, 50, 53, 57–58, 62, 66, 77, 82–84). Noha utal rá, hogy nem indokolt a marcusei filozófia és az 1968-as újbaldali radikalizmus kiegyenlítése, Marcusét végső soron mégis az ilyen jellegű mozgalmak kifejeződésének tekinti. Bodrogvári véleménye e mozgalmakról mindenekelőtt az, hogy – miközben joggal láznak a bürokrácia, a tudomány bálványozása stb. ellen – az alantas vágyakat és ösztönöket, a „pillanat gyönyörét” túlhangsúlyozó irracionalisták és abszolút, egomániás individualisták („mazochista öntetszelgők”, „a vulgarizált Erosz istenítői”). Vagyis a társadalomról alkotott diagnózisuk és a megváltoztatására való törekvésük is torz, figyelmen kívül hagyja ugyanis az anyagi termelési feltételeket és az egyénnek a környezetébe való tényleges beágyazottságát (BODROGVÁRI 1972a: 117, vö. BODROGVÁRI 1977: 113, 206–214). Meglepő módon a társadalom egyoldalúan

pszichologizáló-pszichoanalitikus értelmezésének bírálatát nyújtó Bodrogvári mintha maga is kifejezetten ilyen magyarázatot kínálna, amikor az 1968-as revoltot kiobbantókat neurotikusnak, narcisztikusnak, transznormálisnak vagy olykor deviánsnak mondja. Úgy látja, hogy a *flower power*nak a civilizáció egészét elvető, utópikus képviselői pusztán kifordítják a társadalomirányítást központosító totalitarizmust azzal, hogy semmilyen irányítást nem fogadnak el, csakis az önvezérlésben hisznek – vagyis a szabadság hiánya helyett az irracionálisan túlfeszített szabadság hívei („a lényeg itt is a konformizmus, csak [...] itt inverziós típusú” [BODROGVÁRI 1980: 94]). Bodrogvári szerint a hippik a tényleges forradalmi cselekvésre nem képesek, legfeljebb csak a veszélytelen lázadásra, az önrombolásra, vagy éppenséggel a közveszélyes (például terrorista) cselekedetekre.

„A kifejezett anarchista szabadságkeresők (de soha nem találók) le akarják rombolni a mai civilizációt (hogy az »itt és most« még jobb, még zavarosabb haláshely legyen), a mai munkarendet, fegyelmet stb., hogy majd aztán felépítsék Erosz, a Semmivel Nem Korlátozott Szabadság Mennysorságát. A szelíd csendes Virággyermek Életmódot Hirdető Naturalizmus feloldja a tudományt és a céltudatosságot. ... Az ilyen lázadás azonban legfeljebb a kábítószeres gyakorlatának mennyországát adja.” (BODROGVÁRI 1980d: 93)

Bodrogvári értékítéletei különösen abból a szempontból mehökkentőek, hogy milyen távol vannak a filozófiája két legfontosabb forrását jelentő jugoszlávai Praxis és a Budapesti Iskola tagjainak 1968-as attitűdjétől. A Praxis belgrádi képviselői 1968-ban a belgrádi tüntetők között tűntek fel, és a támogatásukkal, vezetésükkel alakult meg a Belgrádi Egyetem Bölcsészettudományi Karán az egyetem egészét felváltani hivatott Karl Marx Vörös Egyetem (KANZLEITER 2011: 96–151, KOLTAN 2012: 165–170; vö. LOSONCZ 2015; jegyezzük meg, hogy Rehák László a Bodrogváriról szóló írásában jól látja az 1968-as korszellem és a Praxis álláspontjának összefonódását: REHÁK 1984: 594). 1968-ban némely praxisfilozófusok, mint Svetozar Stojanović, a többpártrendszer bevezetését követelték. A Praxis 1968-as korčulai nyári iskolájának résztvevői (mások mellett Marcuse is) tiltakoztak az ún. prágai tavasz katonai eltiprásával szemben, s ebben – Magyarország negatív szerepe okán önálló tiltakozó levéllel – csatlakoztak hozzájuk a Budapesti Iskola jelenlevő képviselői, Heller Ágnes, Márkus György és Márkus Mária, továbbá Sós Vilmos és Tordai Zádor (HELLER 1997, KÖHLER 2012). Mind a Praxis belgrádi képviselőit, mind a Budapesti Iskola tagjait az 1968-as elköteleződésük nyomán szankcionálták. Mint írtuk, előbbiek oktatási tevékenységét 1975-ben függesztették fel a Belgrádi Egyetemen (mi több, a jugoszlávai pártvezetés, Titót beleértve, elsősorban a praxisfilozófusokat hibáztatta az 1968-as történésekért [a részletekről lásd LOSONCZ–PAVLOVIĆ 2019]), utóbbiakat pedig 1973-ban mint a „korčulai aláírókat” zárták ki a budapesti Filozófiai Intézetből, illetve a párttagokat a kommunista pártból. Összességében véve tehát elmondhatjuk: miközben a jugo-



szlávai Praxis és a Budapesti Iskola a filozófiájának legfőbb ihletői, és semmilyen lényegi ponton nem helyezkedik szembe a filozófiai következtetéseikkel, Bodrogvári a kor – baloldali szempontból mindenképp – legfontosabb politikai mozgalmának kérdésében az övékével diametrálisan ellentétes álláspontot képvisel. Ez a tény legalábbis óvatosságra készítet bennünket Vargának és Kalapisnak a Bodrogvári feltétlen ellenzékiiségére vonatkozó, fentebb idézett megjegyzéseivel kapcsolatban.

\* \* \*

Miután röviden felvázoltuk Bodrogvári Ferenc életrajzát, tanulmányunk második részében a nyugati marxizmus paradigmája, illetve a jugoszlávai Praxisnak és a Budapesti Iskolának a Bodrogvárra gyakorolt hatása fényében értelmeztük az általa képviselt filozófiai téziseket (kimutatva, hogy voltaképpen a budapestieket is praxisfilozófusoknak és az öngazgatás híveinek tartja). Megfigyelhettük, hogy álláspontját mindenekelőtt az ontológia, és nem a politikai gazdaságtan kritikájának jegyében fejt ki, s az ember többletjellegéből indul ki, a munkára, a létobjektivitás átalakítására való képességéből. Ugyanakkor arra is rámutattunk, hogy Bodrogvári olykor kritikus e központi tézisekkel, főként amikor bírálatban részesíti az „antropologizmust” és a munka minden gazdagság forrásaként való felfogását. Ehhez kapcsolódóan vázoltuk fel Marcuse-interpretációját, amely ugyancsak elsősorban az ember státuszának és a munka szerepének a kérdése körül forog. A marcusei filozófiát végső soron azon 1968-as mozgalmak elméleti kifejeződésének tekintjük, amelyek szerinte elhibázott stratégiákkal igyekeznek szembeszegülni a fennálló bürokratikus társadalmakkal. Vagyis legszámtöbb filozófiai inspirációforrásaival, a jugoszlávai praxisfilozófia és a Budapesti Iskola képviselőivel szemben 1968 lesújtó kritikáját nyújtja – a filozófiai összhang nem jár együtt a politikai állásfoglalást illető egyetértéssel. Láthattuk, hogy az „amint van” és az „aminek lennie kell”, illetve az elmélet és a gyakorlat feszültségének témája központi szerepet játszik Bodrogvári munkásságában. Mint a nyugati marxizmus paradigmájához tartozó és egyúttal a kelet-európai praxisfilozófiák mellett elköteleződő gondolkodó, úgy tűnik, nem kora újbaloldali mozgalmaiban látta a megfelelő választ ezekre a feszültségekre, hanem az öngazgatás stratégiáinak fejlesztésében, illetve a gyakorlat előtt járó, annak számára normatív útmutatásként szolgáló, „eleven, élő tűzként” működő filozófiában.

## IRODALOM

- ALMÁSI Miklós 1982. Marcuse rebellis Hegelje. In MARCUSE, Herbert: *Ész és forradalom*. Gondolat, Budapest, 483–529.
- ANDERSON, Perry 1976. *Considerations of Western Marxism*. Verso, London.
- ARENĐELOVIĆ, Jovan–KNJAZEVA, Svetlana–KORAĆ, Veljko 1990. Javaslat egyetemi tanárrá való kinevezésére. *Üzenet*, 5., 371–375.

- BALIBAR, Étienne 1995. *The Philosophy of Marx*. Verso, London.
- BÁLINT István 1978. Filozófus, aki mozgalmat csinált. *Híd*, 9., 1085–1087.
- BODROGVÁRI, Ferenc 1972. Herbert Marcuse i opozivanje „veliĉanstvenog obećanja” filozofije rada. *Filozofija*, 4., 137–140.
- BODROGVÁRI, Ferenc 1976a. Lukacsevi uĉenici o ontologiji društvenog bitka. *Kulturni radnik*, 6., 113–115.
- BODROGVÁRI, Ferenc 1976b. *Slobodno vreme i sloboda*. Radniĉki univerzitet „Veljko Vlahoviĉ”, Subotica.
- BODROGVÁRI, Ferenc 1977. *Negacija i humanitet*. Radniĉki univerzitet „Veljko Vlahoviĉ”, Subotica.
- BODROGVÁRI, Ferenc 1979a. Ágnes Heller: Philosophie des linken radikalismus (kritika). *Socijalizam u svetu*, 5., 215–217.
- BODROGVÁRI, Ferenc 1979b. *O prividnoj zajednici*. Radniĉki univerzitet „Veljko Vlahoviĉ”, Subotica.
- BODROGVÁRI, Ferenc 1980a. Lukacseva teorija o biću oslobođanja. *Savremenost*, 1–2., 182–188.
- BODROGVÁRI, Ferenc 1980b. Nova levica i revolucija. *Rukovet*, 6.
- BODROGVÁRI, Ferenc 1972a. A programozott oktatás vezetési modellje. *Létünk*, 1., 113–122.
- BODROGVÁRI, Ferenc 1972b. Konzervatív elmélkedés a kritikáról. *Üzenet*, 2., 75–79.
- BODROGVÁRI, Ferenc 1975. Lukács György, a válaszolva kérdező filozófus. *Létünk*, 5–6., 73–90.
- BODROGVÁRI, Ferenc 1979. Az értelmes élet filozófusa. *Híd*, 6., 749–757.
- BODROGVÁRI, Ferenc 1980a. A domináció mint szükséglet és az öngazgatás mint domináció. *Létünk*, 2., 1019–1028.
- BODROGVÁRI, Ferenc 1980b. A kritika szabadsága más nézőpontból. *Híd*, 10., 1201–1203.
- BODROGVÁRI, Ferenc 1980c. Gondolkodni csak úgy lehet, ha másként gondolkodunk. *Híd*, 10., 1194–1201.
- BODROGVÁRI, Ferenc 1980d. *Pedagógia és elidegenedés*. Életjel, Szabadka.
- BODROGVÁRI, Ferenc 1983a. Az elmélet felelősségéről. *Létünk*, 2., 289–295.
- BODROGVÁRI, Ferenc 1983b. Érték és utópia. Forum Könyvkiadó, Újvidék.
- BODROGVÁRI, Ferenc 1990. Életrajz. *Üzenet*, 5., 366–368.
- DÉSI Ábel 1980. Bevezető Bodrogvári Ferenc életrajzához és műveinek bibliográfiájához – Bodrogvári Ferenc műveinek bibliográfiája. *Létünk*, 4–5., 903–915.
- DÉSI Ábel 1990. Bodrogvári Ferenc emlékezete. *Üzenet*, 5., 361–362.
- FARKAS Zsuzsa 2005. A humanizmus bajnoka (Bodrogvári Ferenc özvegyével, Varga Gyöngyivel beszélgettünk). In FARKAS Zsuzsa: *Mindent a városért. Interjúk, riportok*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 74–79.
- GEROLD László 2001. Bodrogvári Ferenc. In GEROLD László: *Jugoszlávai magyar irodalmi lexikon (1918–2000)*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 31–32.

- HELLER Ágnes 1997. 1968. URL: <http://www.c3.hu/scripta/beszelo/97/11/13.htm> (Letöltés ideje: 2019. 02. 10.).
- HERMANN István–MUNKÁCSY Gyula 1990. Opponensi vélemények *A humanista értékek lehetőségei a modern társadalomban* c. doktori értekezéséről. *Üzenet*, 5., 368–371.
- KALAPIS Zoltán 2002. Bodrogvári Ferenc. In KALAPIS Zoltán: *Életrajzi kalauz. I. A–GY. Ezer magyar biográfia a délszláv országokból*. Forum Könyvkiadó, Újvidék. 134–135.
- KANZLEITER, Boris 2011. *Die »Rote Universität«. Studentenbewegung und Linksoption in Belgrad 1964–1975*. VSA, Hamburg.
- KOLTAN, Michael 2012. Filozofija „Praxisa” i studentski prosvjedi 1968. godine. In OLUJIĆ OLUJA, Dragomir–STOJAKOVIĆ, Krunoslav (ur.): *Praxis. Društvena kritika i humanistički socijalizam*. Rosa Luxemburg Stiftung, Kancelarija za jugoistočnu Evropu, Beograd, 148–173.
- KOPECZKY Csaba 1980. Az utolsó beszélgetés. *Híd*, 10., 1203–1219.
- KÖHLER, MATTHIAS István 2012. „Budimpeštanska škola” i Korčulanska ljetna škola. In OLUJIĆ OLUJA, Dragomir–STOJAKOVIĆ, Krunoslav (ur.): *Praxis. Društvena kritika i humanistički socijalizam*. Rosa Luxemburg Stiftung, Kancelarija za jugoistočnu Evropu, Beograd, 301–317.
- LOSONCZ Márk 2013. A munkátlanság dicsérete. In LOSONCZ Márk: *Vakító gépezetek*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 182–209.
- LOSONCZ Márk 2015. *Mi lesz veled, posztjugoszláv világ?* URL: [https://dinamo.blog.hu/2015/01/23/mi\\_lesz\\_veled\\_posztjugoszlav\\_vilag](https://dinamo.blog.hu/2015/01/23/mi_lesz_veled_posztjugoszlav_vilag) (Letöltés ideje: 2019. 02. 10.).
- LOSONCZ, Mark–PAVLOVIĆ, Aleksandar 2019. Belgrade 1968 Protests and the Post-Eventual Fidelity: Intellectual and Political Legacy of the 1968 Student Protests in Serbia. *Philosophy and Society*, 1., 149–164.
- MARKOVIĆ, Mihailo 1975. *The Rise and Fall of Socialist Humanism*. Bertrand Russell Peace Foundation for Spokesman Books, Nottingham.
- RÁCZ Márk 2017. Magyar nemzetiségű oktatók az 1989 előtti Újvidéki Egyetem marxizmus-csoportjában. *Délvidéki Szemle*, 1., 105–130.
- REHÁK László 1984. Bodrogvári Ferenc értekezése a jelenkor emberi értékeiről. *Létünk*, 3–4., 594–598.
- TAMÁS Gáspár Miklós 2014. *Ki az antiszemita?* URL: [http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/tamas\\_gaspar\\_miklos\\_ki\\_az\\_antiszemita/](http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/tamas_gaspar_miklos_ki_az_antiszemita/) (Letöltés ideje: 2019. 02. 10.).
- TOSSEL, André 2008. The Late Lukács and the Budapest School. In BIDET, Jacques–KOUVELAKIS, Stathis (eds.): *Critical Companion to Contemporary Marxism*. Brill, Leiden – Boston, 163–175.
- VAJDA Gábor 2006. *Remény a megfélemlítésben. A délvidéki magyarság eszme- és irodalomtörténete (1945–1972)*. Magyarságkutató Tudományos Társaság, Szabadka.
- VAJDA Gábor 2007. *Az autonómia illúziója (1972–1989)*. Magyarságkutató Tudományos Társaság, Szabadka.

## 11. Bori Imre a vajdasági magyar irodalomtörténetet tárgyaló munkáinak vizsgálata<sup>1</sup>

SZARVAS MELINDA

Talán nem túlzás azt állítani, hogy a vajdasági magyar irodalmi közeg, noha kisebbségi helyzetben működik (vagy talán éppen ezért), bővelkedik az irodalomtörténeti munkákban. Az ebben a kulturális közegben születő magyar irodalomtörténetnek újrakonstruálása időszerű, elvégzendő feladatnak tűnik, tekintve, hogy az eddig közreadott munkákban elérhetővé vált adathalmazt még nem dolgozták össze olyan rendszerbe, amely nem az archiválás igényével épült volna fel. Ebből következően az élő irodalom hagyományhoz fűződő viszonyait és azoknak a feltételeknek az alakulását érdemes alapul venni, amelyek az érintett irodalmi közeg önállóságát biztosítják, annak sajátos jegyeit emelik ki. Ezt megelőzően azonban, a már elért eredmények hasznosítása érdekében, az eddigi munkák közelebbi vizsgálata, értelmezése lehet célszerű. A fentebb megjelölt feladat óriási, értelemszerűen egyetlen tanulmányban – készülne az bár a teljesség naiv igényével – lehetetlen elvégezni. Itt és most még csak egy lehetséges új irodalomtörténeti váz felrajzolására sem vállalkozom, reális – ám kicsit sem jelentéktlenebb – célom az eddig megjelent irodalomtörténeti igényű munkák, összeállítások (típusainak) sorra vétele, és azok közelebbi vizsgálata során kínálkozó tapasztalatok és tanulságok rögzítése. Jelen munka középpontjában Bori Imre irodalomtörténeti munkái állnak, illetve ezek elemzése, összevetése és a korábbi vagy azokkal egyidőben megjelent egyéb művek kijelölte irodalmi, történeti, irodalomtörténeti kontextus elemzése. A tanulmány utolsó felében arra is kitérek, miképp lehetne a Bori-féle munkákra alapozva egy új irodalomtörténetet konstruálni, amihez elsődleges támpontokat a transznacionális irodalomtudomány szempontrendszer ad.

Noha a vajdasági magyar irodalom történetét érintő munkák száma meglepően magas (az újrakiadásokat nem számolva is), a kiadványok közelebbi vizsgálatával láthatóvá válik, hogy módszertanilag, koncepciójukban és céljukban igen hasonlóak. Jelen tanulmány első felében két munkát emelek ki, amelyeket a legmeghatározóbbaknak tartok; e szakkiadványok több megjelenést is megéltek, ám ezek sosem változtatlan utánnyomást jelentettek, hanem az adott munka bővített, esetenként átdolgozott kiadását. Közelebbről is szó lesz tehát Csáky S. Piroska katalógusáról (CSÁKY S. 1988) és Gerold László irodalmi lexikonjáról (GEROLD

<sup>1</sup> A szerző a tanulmány megírása idején Móróc Zsigmond Irodalmi és Alkotói Ösztöndíjban részesült.

2001, 2016), mielőtt rátérnék Bori Imre irodalomtörténeti munkáira. Mindegyik a 20. század második felében készült, ám ez nem jelenti azt, hogy koncepciójukban elszakadtak volna a vajdasági magyar irodalom első időszakában, az 1920-as évek végén és az 1930-as évek elején írt hasonló típusú munkák teremtette hagyományoktól.

A 20. század elején az elsőként említhető kiadványok, amelyek a felsorolt művek előzményeinek tekinthetők, amennyiben a megjelenésük idején összegyűjthető irodalmi produktumokat foglalták egy kötetbe, műfajukat tekintve nem irodalomtörténeti munkák voltak, ma mégis akként értelmezhetők, sőt, a korabeli reakciókat ismerve kijelenthető, hogy első megjelenésük idején is összefoglaló és összefogó szándékkal íródtak, az addig kialakított állapotokat, kulturális eredményeket archiválva. Az antológiák és az almanachok az első időkben az irodalmi közeg reprezentálhatóságát voltak hivatottak bizonyítani. A vajdasági irodalom első költészeti antológiája, a *Kéve* (CSUKA 1928) és az első magyar nyelvű irodalmi folyóirat, a *Vajdasági Írás* (mindkettő ugyanannak a szerkesztőpárosnak – kiemelten Csuka Zoltánnak, valamint Szenteleky Kornélnek – munkája) egyaránt 1928-ban jelent meg. Az első világháborút lezáró szerződések értelmében Magyarországtól elszakított területen, a Vajdaságban kialakuló, vagyis az addig Budapest-központú magyar irodalomtól alig pár éve különvált vajdasági magyar irodalom szerkesztői máris egy költészeti antológiát tudtak összeállítani, amely eredménnyel Vajdaság igencsak meglepte a környező magyar irodalmi közegeket. Kiknek az írásaiból állhatott össze ez a kötet, ha arról a térségről az első és egyetlen, aki a recenzensek eszébe jutott, az Kosztolányi Dezső volt? Az *Erdélyi Helikon*ból a *Vajdasági Írás*ban újraközölt szövegben a következő olvasható: „Magyar költő, valamirevaló, eddigelé alig termelt a Bácskában. Kosztolányi Dezső olyan kivétel, amely a szabályt erősíti” (HÍREK-LAPVÉLEMÉNYEK 1928: 59). Müller Lipót *A budapesti „Napkelet” a vajdasági magyar költőkről* című beszámolójában egészen hasonlólt fogalmazott meg, miszerint „legtovább a Jugoszláviában hallgatott a magyar irodalom. [...] A költők, kik békében talaján termettek, nem tudtak gyökeret verni az otthoni társtalanságban, megnevelésben. A fiatal Kosztolányi Dezső, akit pedig a páratlanul megélt drága gyermekkor költői élménye fűzött hozzá, mint »a rab a börtön udvaráról«, úgy vágyott ki »a beteg, boros, bús, lomha Bácskából« [...]” (MÜLLER 1928: 151). Arról, hogy ezek a szépirodalmi műfajú kiadványok kiemelten és vállaltan reprezentációs céllal készültek, egy másik összeállítás már címében is árulkodik. Utasi Csaba a *Kalangyáról* írt kötetében a *Bács megyei Napló* köré gyűlt írók szövegeiből szintén 1928-ban kiadott *Vagyunk!* című almanachkal kapcsolatban jegyezte meg, hogy annak összeállítói számára is „a *vagyunk* pusztá ténye a fontos, a kissé egocentrikus önfelmutatás, s éppen ezért nem érzik szükségét egy olyan programnak sem, melynek alapján a *leszünk* kérdéseivel is szembe tudnának nézni” (UTASI 1984: 14).

Ami az összeállítások válogatási alapszempontját illeti, megállapítható, hogy mivel irodalmi kapcsolódásokról akkoriban még nemigen lehet beszélni, így a szorosabb-lazább helyhez kötöttségében lehetett legegységesebben egységesnek

feltüntetni a vajdasági magyar irodalmi közeget, nem pedig egy még nem is igazán létező sajátos irodalmi arculat megmutatásával. Ez komoly és – ahogy látható lesz – hosszú távú következményekkel járt, tudniillik az irodalmi-esztétikai mérce elhagyásával és pusztán az irodalom „születési helyének” figyelembevételével nagyon sok dilettáns is irodalomtörténeti lehetőséghez jutott. Az ilyen szerzők ekképpen szerepeltetésével eredetileg szépirodalmi műfaji keretek között felépített kiadványok a reprezentatív cél megkövesedése révén a huszadik század második felére archívumokként szolgáltak, amennyiben a későbbi irodalomtörténeti munkák forrásanyagát preformálták. Ami egykor reprezentációs szándékként artikulálódott, az idővel kanonizációs gesztusként értelmeződik.

Az 1920-as és 1930-as évek részben dilettánsok uralta irodalmi közegének eredményei továbbhagyományozódnak az olyan, műfajukból adódóan is összegyűjtő, papíralapú adattárként működő kiadványokban, mint amilyen például egy lexikon. Gerold László 2000-ben lezárt és 2001-ben megjelentetett irodalmi lexikonja, a *Jugoszláviai magyar irodalmi lexikon (1918–2000)* nagyon sok vonásában felidézi az első idők irodalomszemléletét. Az összeállítás szempontjairól az előszóban a következő olvasható: „A szerzői szócikk alapkritériuma (legalább) egy megjelent könyv. Nem valószínű, hogy a legjobb szempont a »belépőjegy« megváltásához [...] [...] Jobb alapelv híján ennél állapotodtam meg, bár tudom, hogy a választott szempont több oldalról is könnyen vitatható. [Részben] azért, mert ezzel a valamiképpen könyvhöz jutott (fél)dilettánsok is íróvá üttetnek (a lexikon elsősorban begyűjt s csak másodsorban minősít!)” (GEROLD 2001: VII). Az első évek reprezentálhatóságot szem előtt tartó sajátos közege ekként vált irodalomtörténetet (is) alakítóvá.

Szenteleky Kornél 1933-ban *Ákácok alatt* címmel szerkesztett antológiát, amelynek előszavában már más szempontokat is említ saját elmélete, a *helyi színek* kifejtése során, amelyet Bori Imre meglátása szerint a francia történetfilozófus, Hippolyte Taine milió-elmélete<sup>2</sup> ihletett (BORI 1982: 130). Szenteleky a korábban említett almanachok összeállításának alapját adó szempontokkal szemben itt már azt vallja, „nem az a fontos, hogy a történet Bácskában vagy Bánátban játszódjék le, hogy a környezet színei megfeleljenek az idevaló táj színeinek. A szellem a fontos. A szellem, amit az író a színeken túl megérez, s amivel az író némi közösséget érez... [...] Bele kell kapaszkodni az idő, a talaj, a tények, a társadalmi adottságok pozitívumába” (SZENTELEKY 2000: 194). A helyhez kötöttség feltételét lexikonjában Gerold László is lazábban kezeli, nem is csak személyes döntése, de a kiadvány elkészültekor adott történelmi körülmények folytán is. „A határok megváltoztatása mellett a politikai s gazdasági helyzet előidézte kíváncsi orlós is felvetheti, hogy a több éve már nem Jugoszláviában élő, innen elköltözött írók még jugoszláviai magyar íróknak tekinthetők-e, következésképpen jogosult-e felvételük a lexikonba?”

<sup>2</sup> Taine elgondolásának nagyon rövid összegzéseként elmondható, hogy a francia filozófus szerint a szellemi kultúra és az ember fejlődését három tényező befolyásolja alapvetően: a faj, az idő és a környezet. Részletesebben lásd DOBOS 1999: 113–129.



(GEROLD 2001: XI). Gerold – joggal – úgy döntött, hogy a délszláv háborúk miatt emigrált szerzőket is beemelte kiadványában (szerepel szócikk például Balázs Attiláról és/vagy Fenyvesi Ottóról, de a Veszprémben alapított *EX Symposion* című folyóiratról is), s nem is csak a kilencvenes évek szerzői esetében hagyta figyelmen kívül a földrajzi határokat, s részesítette előnyben az irodalmi közegehez való viszonyt, de akár század eleji írók szerepeltetése során is (például az 1899-ben született, s a Vajdaságot 1916-ban hosszú időre elhagyó Cziráki Imre esetében). Sőt, nem egy olyan szerzői szócikk található a lexikonban, amelynek főszereplője nemhogy emigrált volna a Vajdaságból, de nem ott, hanem például Magyarországon született, s csupán munkája során és/vagy életműve kapcsán került szoros, meghatározó kapcsolatba a kiemelt kulturális közzel (ahogy például az 1887-ben Mátészalkán született, s Szabadkára csak 1914-ben költöző Ambrus Balázs). Gerold László az általa számba venni kívánt irodalom körét nem szűkítette sem földrajzi, sem közigazgatási, sem országhatárok által körülhatárolt területre, a lexikon szerkesztője a Vajdasághoz köthető magyar nyelvű irodalmi kultúrára vonatkozóan állította össze munkáját. Ez pedig azért is jelentős döntés Gerold részéről, mert ennek köszönhetően egészen más, sokkal nagyobb közeget mutat be kiadványában, mint például a merevebb szempontok alapján összeállított könyvkatalógus, amely Csáky S. Piroska igen fontos munkája.

A *Vajdasági magyar könyvek 1918–1941* című kiadványban a következő olvasható: „[e]setünkben a területi és a nyelvi meghatározás volt a döntő: Jugoszláviában magyar nyelven megjelent művekre vonatkozik. A személyi kategóriáktól eltekintettünk: kutatásunk nem terjedt ki a vajdasági szerzőknek, ebben az időben máshol megjelent műveire [...]. Mivel a területi szempontot helyeztük előtérbe, ki kellett hagynunk a külföldön megjelent vajdasági vonatkozású műveket. A Vajdaságból eltávozott szerzők műveit sem dolgoztuk fel, ha nem itt jelentek meg [...]” (CSÁKY S. 1988: 8). Kétségtelen, hogy a bibliográfia, ahogy a lexikon is, (de előbbi talán még inkább) kötöttebb műfajú *szakkiadvány*, amelynek szerkesztői koncepciójába aligha fér bele bármely esztétikai vagy egyéb szubjektív és nem adatolható, egzakt jegyet vizsgáló szempont. Ugyanakkor a szigorú szelektálás ellenére Csáky S. könyvszerkesztői esszékkal kiegészített bibliográfiája a vajdasági irodalomtörténetet kutatók számára igen fontos kiadvány, vagyis alapul szolgálhat olyan kutatásokhoz, amelyek viszont már sokkal szubjektívebb döntések mentén épülnek fel. Könnyű belátni, hogy egy eleven irodalmi közegről lévén szó, mind a lexikon, mind a bibliográfia – ahogy Gerold a könyve előszavában fogalmazott – „soha be nem fejezhető”, vagyis időről időre bővítésre szoruló munka; mindkét említett kiadvány több kiadást is megért. Noha a szerkezet és a kiadványok koncepciója nem változott, a vizsgált közeg szűkítése és/vagy bővítése okán a címük igen. Csáky S. Piroska esetében szinte azonos címmel (csak a feldolgozott állományra vonatkozó évszám tér el) még egy korábbi kiadvány említhető, az 1973-ban megjelent *A jugoszláviai magyar könyv 1945–1970* című, ezeket követően pedig a középpontba állított anyag okán lett az azonos műfajú kiadványok címe *A Forum Könyvkiadó bibliográfiája* (CSÁKY S. 2007, 2017). Gerold frissített kiadványa már csak a szerző halálát követően, 2016-

ban jelent meg a Forum Könyvkiadónál, azonban már *Vajdasági irodalmi lexikon 1918–2014* címmel. A cím megváltoztatásának szükségességéről és okáról így beszélt egy interjúban: „Az új átdolgozott, javított kiadás [...] nemcsak bővül, de szűkül is azzal, hogy kimaradnak a horvátországi és a szlovéniai szócikkek, s ezzel az első kiadás jugoszláviai jelzőjét vajdaságira kellett cserélni” (MÉNESI 2015: 73). Noha műfajuknál fogva más típusú irodalomtörténeti munkák Bori Imre most vizsgált irodalomtörténetei, azért tartottam fontosnak és kikerülhetetlennek a két hasonló típusú, ugyancsak a vajdasági magyar irodalom történetét feldolgozó munka rövid ismertetését, mert eltérő műfajuk ellenére nagyon hasonló kérdéseket vetnek fel, mint amelyek mentén Bori kiadványait is vizsgálni fogom.

A vajdasági magyar irodalom története kapcsán alapvető hivatkozási pont Bori Imre és az általa közreadott munkák sora. Túlzás nélkül állítható, hogy már az is átgondolandó kérdés és nem magától értetődő, melyik kiadványával mint első irodalomtörténettel kezdhető a vizsgálódás. Az első, címében évszámok nélküli – vagyis teljességet ígérő – kiadvány az 1982-es *A jugoszláviai magyar irodalom rövid története* című, amelyben az olvasható, hogy az ugyancsak a Forum Könyvkiadónál megjelent, 1975-ös *Irodalmunk évszázadai* című mű második, átdolgozott, bővített kiadása. A sort mégsem ezzel a művel érzem indokoltnak kezdeni, hanem egy még korábbi kiadvánnyal, az 1968-ban megjelent *A jugoszláviai magyar irodalom 1918–1945-ig* cíművel, amellyel kritikájában Fekete Elvira köti össze a későbbi, tehát 1975-ös irodalomtörténetet, amely meglátása szerint „tartalmi anyagát tekintve egyrészt kiegészítése és folytatása, másrészt pedig egyszerű, mechanikus átmentése egy újabb kötetbe” a korábbi kiadványnak (FEKETE 1975: 515). Az itt előzményként definiált 1968-as irodalomtörténetnek izgalmas szempontokat kínál a megjelenési ideje és a címében jelzett 1918-as dátum is. E kötet utószavában Bori maga is „az első [...] összefoglalási kísérletként” határozza meg munkáját, nem is csak a saját irodalomtörténeti sorozatát tekintve, de a térség irodalmának feldolgozása terén is. Munkája során ugyanis még „a legelemibb forrásmunkák sem álltak rendelkezésére, s még a legalapvetőbb bibliográfiai gyűjtésre sem támaszkodhatott” (BORI 1968: 272). Az irodalomtörténet megírását – az utószóban olvashatók szerint – az indokolta, hogy „[é]ppen ötvenesztendő a jugoszláviai magyar irodalom” (BORI 1968: 272). Ezek alapján egyértelmű, hogy Bori ebben a munkájában az első világháború végének történelmi dátumához igazította az általa felépített irodalomtörténet kezdetét. Kétségtelen tény, hogy az irodalomtörténeti szerkezet egyik, ha nem a legneuralgikusabb pontja: kijelölni az irodalomtörténet megírásával önállóan tételezett irodalmi közeg történetének kezdetét. Nem mindegy ugyanis már az sem, hogy kezdetről vagy eredetről beszélünk. Míg előbbi fogalom, a *kezdet*, feltételez egy tudható időpontot, amittől a vizsgált jelenség meglétét számíthatjuk, addig az utóbbi esetben egy ködbe vesző, homályos – jelen esetben kulturális vagy irodalmi – mozgásból kigyűrűző eredményként, majd folyamatként tételeződik a vizsgált irodalom. Bori döntése a fentebb jelzett kérdésben valóban csak látszólagos: bár a címben jelzett 1918-as évszám és az utószóban említett 1968-as megjelenéshez képest ötvenéves évforduló kijelöl egy kezdetet, maga az irodalom-

történeti rész a *Prolegomena* című nagyobb egységgel kezdődik, amelyen belül csak a harmadik kisebb fejezet, *A születés pillanata* című tárgyalja ténylegesen a címben jelölt évszámtól számítva az irodalom fejlődését.

A későbbi munkák struktúráját tekintve sokkal fontosabb, miket fejteget az irodalomtörténész az első két rövidebb fejezetben, különösen az első, *Táj és irodalom* címűben. Noha a rövid esszé több igazán izgalmas kérdés megtárgyalásához is kiváló kiindulási pontot kínál, ezúttal a „vidéki” és „tájirodalom”, illetve az említett 1918-as évszámhoz kapcsolt elnevezések közti különbséget emelem ki. Az első világháborút lezáró döntések következményeivel minden, a vajdasági térség magyar nyelvű irodalmával foglalkozó irodalomtörténésznek számolnia kell, ugyanis alapvetően meghatározó az, ahogy az addigi magyar kulturális közeg átrendeződését és az önállósodó vajdasági irodalom első infrastrukturális lépéseit értékeli. Bori – megítélésem szerint joggal – az elnevezések elemzésénél kezdi a munkát, igaz, állításait az 1918-as eseményeket követő időszakra vonatkoztatva, a trianoni döntéseket csupán felidézve teszi: „a »vajdasági« jelzőnél már meg kell állnunk, hiszen nem véletlen, hogy a »jugoszláviai magyarság« kifejezést emlegették, de ugyanakkor nem jugoszláviai magyar irodalomról beszéltek, hanem vajdaságiról – a szerb történelemből és kultúrtörténetből kölcsönözve a jelzőt, hogy jelezzék azt a specifikumot is, amelyet majd a vajdasági irodalmiságban, az eszmélkedés évtizedében, valóban fel is fognak fedezni” (BORI 1968: 10).

Ami mentén tehát Bori különbséget tesz, az az államformára és a *tájra* vonatkozó jelzők használata, utóbbival jellemezve a megnevezni kívánt irodalmat. (Érdekes szerzői-szerkesztői döntésnek tűnik, hogy a fenti idézet alapján vajdaságinak nevezett irodalom történetéről szóló munkája címében Bori miért mégis a jugoszláviai jelző mellett döntött.) A *táj* – az 1968-as munka keretein belüli értelmezés szerint – nemcsak az irodalom sajátos jegyeit garantálja, de ennek révén fogható közre az a közeg, amelyet az irodalomtörténet egységesként kezel. „A »táj« a vajdasági irodalom alapvető kérdései közül való, bár nem kétséges: nem tájélményről van szó csupán, hanem tájról mint egységről, amelyben az embernek szellemi, társadalmi, etnográfiai szempontból sajátos, más vidékek, országrészek életéről különböző vonásai alakulnak ki” (BORI 1968: 7). Az itt olvasható megállapítások joggal idézik fel az olvasóban a korábbi szöveghelyeken már szereplő miliőelméletet és Szenteleky Kornél helyiszínek-elgondolását, ugyanakkor nemcsak ezekhez az 1920-as és az 1930-as években a Vajdaságban előszeretettel emlegetett tendenciákhoz vezetnek el. Bori Imre 1968-ban megjelent irodalomtörténete – a későbbi kiadványok fényében – azért is érdekes, mert az ebben tükröződő irodalmi és kulturális elméletek, gondolatrendszerek még sokkal inkább kapcsolhatók a korábbi időkhöz, s kevésbé határozza meg ezt a munkát a saját kora; tehát az 1950-es és/vagy 1960-as évek. Ez persze részben biztosan betudható a műfaji tapogatódzásnak is, annak, hogy a vajdasági irodalom ezekben az években kezdte felmérni saját addig teljesítményét – s ahogy az 1920-as és az 1930-as években, úgy mintegy harminc évvel később is az erdélyi eredmények adják a mintát.

Szentelekyék idején az Erdély és Szlovenszko szerepeltetésével felállított versenyben a hagyomány mint irodalmi/irodalomtörténeti alap meglétét tekintve mindig az előbbi helyzete tűnt a legideálisabbnak, és a Vajdaságé a legmostohábbnak. Mint Szenteleky írta: „Erdélyben már ezer esztendő óta mesélnek az emberek Csaba királyfiról, Szent Lászlóról, Görög Ilonáról, majd nagy és színes történelmi alakok vonulnak el a századok lángoló horizontján, és mögöttük felzúg a mese, a dal, mint sejtelmes erdőzúgás. Az erdőben tündérek laknak. A sziklákon sasok tanýáznak, mindenünnen a mese, a múlt zeng és zenél. De ki mesélt valaha ezen a tájon [a Jugoszláviához csatolt magyar nyelvű területeken – Sz. M.]?” (SZENTELEKY 1999: 211) 1966-ban Bori a *Híd*-ban közölt kritikát egy Botka Ferenc által a csehszlovákiai magyar irodalomról összeállított bibliográfiáról. A vajdasági irodalmár ebben is azt figyelte, „hogyan tükröződik a jugoszláviai magyar irodalom ebben a sajtóban. Ha azt mondjuk, hogy összesen 3 helyen bukkantunk irodalmunkra vonatkozó adalékra, akkor lényegében jeleztük is, hogy a csehszlovákiai magyar nyelvű szocialista sajtó alig vett tudomást arról az irodalomról, amely nálunk volt alakulóban” (BORI 1966: 527).

Még ha az első kiadvány, amely már címében is irodalomtörténetként (vagy egy irodalom történeteként) aposztrofálódik, az 1968-ban megjelent *A jugoszláviai magyar irodalom története 1918–1945-ig* című, ez gondolatiságában még nem tekinthető igazán egységes műnek, s szerzője-szerkesztője Bori Imre hoz is olyan döntéseket az összeállítása során, amelyek a későbbi munkákban már felülíródni látszanak. Épp a *táj* fogalma és az 1918-as évszám kapcsán jelzett szempontok azok, amelyek más megvilágításba kerülve a későbbi művekben a Bori-féle irodalomtörténeteket alapvetően meghatározókká válnak. A kötetek szerkezete az 1982-es *A jugoszláviai magyar irodalom rövid története* című kiadványtól kezdve tekinthető egységesnek, azzal együtt, hogy a több kiadást megélt munka sosem változatlan újraközlésként látott ismét napvilágot, ezek minden esetben átdolgozott kiadványok voltak, az 1982-es megjelenés után 1993-ban és 1998-ban, valamint posztumusz újraközlésként 2007-ben. Bori irodalomtörténetei arcképcsarnokként állnak össze (bizonyos tekintetben szó szerint így van: a kiadványokban több oldalon keresztül képek sorjáznak szerzőkről, lapokról, könyvborítókról), a szöveget pedig minieszékek sorozata adja, amelyek címe a legtöbb esetben a bemutatott szerző neve, de olvashatók hosszabb, egy-egy folyóiratot vagy irodalmi műfajt, irányt taglaló részek is. A sorrend kronologikus, a szöveg kevés nagyobb fejezetre van csak bontva, amelyeket ugyancsak évszámjelölések határoznak meg. A tartalomjegyzék az újrakiadások során nemcsak bővült, az irodalomtörténész Bori ki is vett neveket a sorból, emellett pedig az értékelésben, illetve elemzésekben is megjelentek eltérő hangsúlyok. Mindennek nemcsak az irodalomtörténész személyes döntéseinek láthatóvá tétele miatt van jelentősége, de amiatt is, mert Bori munkája azt az irodalomtörténeti kánont is létrehozta, amely aztán a térség magyar irodalmát, az arról alkotható képet alapjaiban határozza meg. Bori a névsort kiegészítő minieszékekkel „úgy és azáltal teremti meg a kánont, hogy kijelöli a keretei között figyelembe veendő



szövegek adott körét, és nagyjából-egészében kijelöli az értelmezésük lehetséges módját is. (Ezt nevezik értelmezési kánonnak)” (GYÁNI 2018: 27–28).

Ha a három, címében is irodalomtörténetként definiált munka tartalomjegyzékét röviden összevetjük, érdekes dolgokra bukkanunk. Az első, vagyis az 1982-ben megjelent kötet – az utószót és a jegyzeteket nem, csak az irodalomtörténeti miniesszék címeit számolva – összesen 113 címet tartalmaz, az 1993-as kiadás már 137-et, az 1998-as pedig még ennél is hússzal többet, 157-et. A terjedelem alakulását vizsgálva megállapítható, hogy az újabb kiadások során a tartalomjegyzékben nemcsak az utolsó, *A jugoszlávai magyar irodalom 1944–1981*, majd *A jugoszlávai magyar irodalom 1944–1992*, illetve *A jugoszlávai magyar irodalom 1944–1998* című fejezetei bővültek a feldolgozott időintervallum növekedésével, de a korábbi irodalomtörténeti fejezetek száma is változott. Ha az *Előttörténet* című első nagyobb rész fejezetcímeit nézzük, azt találjuk, hogy míg az 1982-es kiadásban mindössze 31 cím szerepelt ennél a résznél, addig az 1993-as és 1998-as kiadásokban már 39. Az utóbbi két kötet terjedelmi különbségét az is eredményezi, hogy a második irodalomtörténeti részben is eltérő a fejezetek száma. Míg az 1993-as kiadásban *A jugoszlávai magyar irodalom története 1918–1944* című rész 30 címet közöl, addig az 1998-as kiadásban 32-t. A fejezetcímek számának növekedése természetesen nem jelent szükségszerűen tartalmi bővülést is, sok esetben korábban egyben feldolgozott témák további cizellálását mutatják, ugyanakkor az is kétségtelen, hogy az irodalomtörténeti részekbe korábban egyáltalán nem tárgyalt témák, szerzők is bekerültek, például az 1918–1944 közötti időszakot tárgyaló fejezetbe az 1982-es kiadásban nem, de az 1998-asban már szereplő Farkas Geiza vagy Sz. Szigethy Vilmos.

E szempontból is igen feltűnő a női nevek hiánya mindegyik kiadás tartalomjegyzékében, de az 1982-es kiadásában különösen: mindössze Börcsök Erzsébet az, aki önálló miniesszét kapott, a többi 112 cím mind férfiszerző neve, vagy egy folyóiraté, irodalmi irányzaté. Természetesen nem egy nem létező „női kvóta” számonkérése ez Bori Imre irodalomtörténeteiben, mindössze az (el)ismert és/vagy irodalomtörténeti szempontból jelentős női szerzők hiánya és/vagy a férfi szerzőkéhez hasonló kiemelése szembetűnő. Az 1982-es kiadásban a nemek aránya a névmutatóban sem javul, ám ott – igaz, a még több férfinév között – már valamenynyivel több a női szerző. Ebből, vagyis a névmutatóból derül ki például, hogy az a Juhász Erzsébet, aki az 1993-as kiadásban (és az 1998-asban is) külön, a tartalomjegyzékben is feltüntetett fejezetet kapott, az 1982-es kiadásban csak a *Költők, festők, prózaírók* című, meglehetősen vegyes tartalmú, rövid fejezetben szerepel egy pár soros bekezdésben.

Aránytalanságok Bori Imre irodalomtörténeteiben nem csak a férfi és női szerzők szerepeltetése kapcsán fedezhetők fel. Már az 1982-es kiadás előzményeként definiált 1975-ös irodalomtörténetről született olyan kritika, amelynek megállapításai a következő kiadásokra vonatkozóan is érvényesek maradtak. Korábban már idézett írásában Fekete Elvira a szerzői neveket címként viselő fejezetek jócskán eltérő kifejtettségét, terjedelmét firtatta, a különbségek megállapítása mellett Bori

vélte elfogultságait is leleplezni igyekezve. Több pontot is kiemel az irodalomtörténetből, amely állítását igazolhatja, én csak egyet idéznék: „Gulyás József lírája például (de említhetnénk itt Ladik Katalin és mások nevét is), amely egyébként négy komoly gyűjteménnyel a szerző aktív versírói mentalitását hangsúlyozza, nem részesül abban az elmélyültebb, alaposabb és megfontoltabb hozzáállást igénylő elemzésben, amellyel Bori Imre Pap József és Koncz István, 1974-ig mindössze csak egy-egy kötetrel igazolható költészetét illeti” (FEKETE 1975: 517). Ugyanebben a kritikájában Fekete főként Borinak az *Új Symposion* szerzőgárdája iránti elfogultságát hangsúlyozza, mint aminek köszönhetően az irodalomtörténet oldalain is leképződik az az Újvidék–Szabadka ellentét, amelyet Fekete véleménye szerint az *Új Symposion* maga is mélyít, és amelyet helyrebillenteni próbálva született a szabadkai kiadású *Üzenet*. Ugyanakkor vannak olyan 1975-ben tett kritikai észrevételek, amelyekkel szemben az idő Bori Imrét igazolta. Ilyen például az a kritikai megjegyzés, amely a következőképp olvasható: „Bori szerint Végel nehézkesen kibontakozó irodalmi munkásságát jóval többre kell taksálnunk, mint Urbán Jánosnak a lírai történetírás területén kiteljesedő tevékenységét” (FEKETE 1975: 518). E kérdésben Bori Imrének alighanem igaza volt/lett.

Az irodalomtörténetek újrakiadásai között nemcsak a leírtak mennyiségében, de minőségében, milyenségében is mutatkozik némi különbség. Az 1982-es kiadás a megírása idején uralkodó politikai ideológiával erősen átitatott, s Bori állásfoglalása az irodalomtörténeti események elemzésekor is kiérezhető. Annak megítélése, hogy ez a politikai, ideológiai állásfoglalás mennyiben volt Bori személyes meggyőződése és/vagy megfelelési kényszer eredménye, ennek a tanulmánynak nem tárgya, és talán nem is áll még rendelkezésre elegendő forrás ennek mérlegeléséhez. Az mindenesetre kétségtelen, hogy a domináns politikai ideológiával való azonosulást sugalló hang a kiadások során egyre inkább elhalkult, átadva a helyét az objektívebb, tudományos hangvételnek. Az ideológiai háttér tükröződését egy rövidebb példával illusztrálnám, annak idézésével, ahogy Bori az 1940-es évek történéseit bemutatta 1982-es kötetében: „A legjelentősebb változások azonban irodalmunk életében a társadalmi alapok forradalmi átalakulása nyomán következtek be [...]. A népfelszabadító háborúban lejátszódott szocialista forradalom megváltoztatta mind a jugoszlávai magyarság társadalmi képét, [...] mind pedig helyzetét, hiszen a néphatalom nem mint »kisebbség«-hez viszonyult hozzá, hanem a testvériség és egység szellemében, a hatalom részesének jogaival és kötelezettségeivel. Az ország újjáépítésének és a szocialista társadalom építéséért indult forradalmi munkának az eredménye volt ez, s irodalmunk életére is döntő módon hatott” (BORI 1982: 161). Ugyanerről az időszokról pár évvel korábban Szeli István a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete szerkesztésében megjelenő *A magyar irodalom története* VII. kötete számára készült tanulmányában a következőképpen írt: „A háború utáni évek társadalmi, politikai és szellemi fejlődése természetesen a *Híd* által képviselt radikális irányzatnak kedvezett. [...] A felszabadulást követő fél évtized központilag irányított vezetési gyakorlata megteremtette az irodalom látszólagos egységét is: a szocializmus eszméit elfogadó és

hirdető, de kevés művészi eredményt felmutató s a napi feladatoktól ihletett új jugoszláviai magyar irodalom korszaka ez, amelyben az ismert régi nevek mellett új (nem mindig fiatal) írók is feltűnnek, olyanok, akikben a háborús élmények és szenvedések szóltatják meg a szépirot” (SZELI 1968: 770). A két irodalomtörténeti szöveg hangja közti különbség érezhető, az eltérést pedig részben indokolhatja egyebek mellett a különböző megjelenési hely is. Érdekes és e szempontból kiemelendő, hogy Bori irodalomtörténetének 1998-as kiadásában az imént idézett részt tartalmazó fejezet címe is megváltozik, jelezve a politikai ideológia háttérbe szorítását. Míg az 1982-es kiadás fejezetcíme *A felszabadulás után* volt, a későbbiben ugyanez már *A háború után* címet viseli.

Arra, hogy az irodalomtörténészt körülvevő kor mennyire meghatározhatja és befolyásolhatja az irodalomtudós által rögzített irodalomtörténeti kort, több példa is hozható. A most említett ugyan átlépi a Bori-kötetek határait, de érzékletessége miatt ez talán most megbocsátható. Bori az irodalomtörténetében egy baloldali értelmiségi, Vajdaságba bevándorló csoportot említ, mint amely alapjaiban változtatta meg az éppen szerveződni kezdő vajdasági irodalmat.<sup>3</sup> „1921 nyarán ugyanis a Baranyai Szerb–Magyar Köztársaság felszámolása után az odaszorult forradalmárok egy csoportja Jugoszláviába emigrált, köztük jelentős számú író is, akik nemcsak felrázták a még mindig vidékies itteni irodalmat, hanem igényességükkel, szemhatáruk tágasságával, az új irodalmi, művészeti törekvések iránt tanúsított elkötelezettségükkel új utakra is vitték ezt az irodalmat, s igyekeztek többek között az akkori délszláv szellemi élettel is kapcsolatokat teremteni [...] [K]özöttük hazamigrált is volt, mint Csuka Zoltán vagy Láng Árpád” (BORI 1968: 90). E hatást a munkáját az 1970-es évek végi, 1980-as évek eleji Jugoszláviában élő Bori hangsúlyozza, kiemelve a saját út kialakulását is. Egy másik bekezdésben mindez még egyértelműbben kitűnik: „vidékeink szellemi élete olyan új feltételek közé került, amelyek önállóságukat biztosították, a békeszerződések kijelölte határok pedig a jugoszláviai magyar irodalom határait is jelentették, meghatározva azokat a területeket, amelyeken a magyar szellemi élet Jugoszláviában kifejtetheti hatását, ahonnan olvasóközönségét és tehetséges alkotóit várhatja. [...] Megszűnt vagy csökkent a szellemi javak áramlása Budapest irodalmi műhelyeiből, de megállt a tehetségek elköltözésének a folyamata is, mi több, az alkotók ideáramlása kezdődött meg – a Pécsről emigrálók feltűnésével” (BORI 1982: 88). Ugyanez, vagyis a határmódosításokat követően a Vajdaságba érkező baloldali emigránsok kulturális működésének bemutatása a vajdasági irodalomtörténet egyik olyan pontja, amelynek különböző korokban leírt értelmezése pontosan megmutatja, hogy mennyit változhat pár évtized alatt is a politika révén az irodalomtörténeti szemléletmód. Szenteleky Kornél 1943-ban kiadott levelezésének Bisztray Gyula által írt bevezetőjében ugyanennek

3 Az itt bemutatott példát némileg más szempont vizsgálata során és más gondolatmenet részeként, de ugyancsak idéztem egy korábbi, „Kisebbségi” időszámítás előtt, „többségi” időszámítás szerint című tanulmányomban, amelyben tehát az itt szereplő idézetek szintén megjelennek, valamint annak a tanulmánynak is része volt – igaz, jelentősen kisebb mértékben – az itt majd lentebb olvasható Vajda Gábor-kritika elemzése (SZARVAS 2018: 45–61).

a kultúrtörténeti ténynek a következő értelmezése olvasható: „Az 1920-as évek elején itt is, mint Erdélyben és a Felvidéken, az ún. »emigráns írók« s a hozzájuk húzó csoportok a hangadók. Politikai divatoktól függetlenül állapítjuk meg, hogy ezeknek a törekvéseknek képviselői elsősorban a zsidó értelmiségből kerültek ki [...]. A divatos nemzetközi irányokat képviselték, az aktivizmus, dadaizmus, kubizmus és futurizmus légüres térbe helyezett káprázatát. E »modern«, sőt »hypermodern« írók természetének minősége [...] nem olyan, hogy figyelemre méltó nyomott hagyott volna irodalmi fejlődésünkben. Járvány volt, az ember csak megkönnyebbülve lélegzik fel, hogy nyomtalanul eltűnt!” (BISZTRAY–CSUKA 1943: 6–7). 1943-ban, a magyarországi zsidótörvények és a revízió idején ez az értelmezés az akkor a Vajdaságban is jelenlévő, uralkodó politikai ideológiát tükrözte. Ugyanakkor az 1980-as évek Jugoszláviája ennek az interpretációnak a tökéletes ellentétét kívánta meg az akkori kisebbségi magyar irodalomtörténészeketől. Gyáni Gábor megállapítása, hogy „a történészek mindig azt a képet festik a múltból, ami többé-kevésbé összhangban áll, összhangban látszik állni a jelenben érvényes tapasztalatokkal és a jövő iránt támasztott elvárásokkal” (GYÁNI 2018: 39).

Noha Bori munkája sok kiadást megélt, az alapkoncepció sosem változott: az irodalomtörténész minden esetben az *Előtörténet* című fejezettel indította munkáját, amelynek – s így az egész munkának – az első tagmondata a következő: „A magyar nyelvű írásbeliség és irodalom kezdetei tájaink irodalomtörténetének az első fejezetei is [...]” (BORI 1982: 7). Bori irodalomtörténeti koncepcióját e szempontból éri talán a legtöbb kritika, vagyis amiatt, amiért ő például a Huszita Bibliát is a jugoszláviai magyar irodalom előtörténeteként említi, ahogy Kosztolányi Dezső vagy Csáth Géza életművét, akiket a kortárs vajdasági irodalom ténylegesen a vajdasági irodalomtörténet részeivé tett. Bori a koncepció felépítésekor az élő irodalmi mozgásokat aligha vette figyelembe, vagyis kevésbé vált a kutatási irányt meghatározóvá az például, hogy a kortárs művekben milyen korábbi alkotások vagy megoldások tükröződnek, melyek jelennek meg újraírt hagyományként. Az ehhez hasonló belső irodalmi mozgásokra kevésbé figyelt az irodalomtörténész, igaz, minieszébe készült a bővítések során az irodalomtörténetbe felvett kortárs szerzőkről és folyóiratokról is. Bori munkája sokkal inkább köthető az archiválás, adatgyűjtés és -mentés metódusához. Noha a történeti idő diktálta pusztán kronológia mellett releváns rendező- és szelektálóelv lehetett volna a kortárs irodalom által elevenen tartott hagyományok nyomon követése is, nem lehet elhallgatni, hogy Bori *Előtörténet* című fejezetével megalapozott koncepciójának van olyan értelmezése is, amely épp ebben a megoldásban érzi a vajdasági irodalom önállóságának hangsúlyozódását. „Az írott szó első megnyilvánulási formáinak ez a nyílt és tudatos vállalása egyértelműen a hazai magyar nyelvű líra, próza és drámaköltészet önállóságát, nagykorúságát hangsúlyozza, sőt tágabb értelemben még azt is megerősíti, hogy irodalmunk az előtörténet idején sem a magyarországi hatások és egyéb befolyások rabjaként létezett, hanem független, sajátos öntörvény-nel rendelkező művészetként” (FEKETE 1975: 516).

Bori egyik legélesebb hangú kritikusa szerint az irodalomtudós „szemlélete differenciálatlansága miatt bizonyult tarthatatlannak. Nem tartotta ugyanis fontosnak egyfelől a valamiképpen mindig eleven és ható hagyománynak, a nemzeti szellem szerves részének és az adott vidéken felkutatható, de csupán a kutatók számára létező művelődéstörténeti emlékeknek megkülönböztetését” (VAJDA é. n.: 7–8). Vajda Gábor rövid monográfiájában ez a másfél mondat többnyire észrevétlen maradt, holott az itt megfogalmazottakban mintha igaza lenne. Ami az értelmezők figyelmét elterelte erről, az Vajda többi észrevételének erősen politikai töltetű és személyes(kedő) hangvétele. A monográfia (és a Borit érintő kritikai részének) alaphangja a következő: „Bori koncepciója azért bizonyult naivnak és egyre inkább károsnak, mert azzal a hivatalos kultúrpolitikával lett azonos, amely a nagyvilág előtt azt akarta bizonyítani, hogy a Vajdaság Autonóm Tartomány nem akadályozza, hanem inkább serkenti a nemzetiségi kultúra és művészet fejlődését” (VAJDA é. n.: 9). Ez alapján úgy tűnhet, bírálata nem szakmai, hanem politikai indíttatású, legalábbis nehéz attól az érzéstől szabadulni, hogy a bírálat nem is annyira az irodalomtörténeti koncepciót éri, hanem Bori politikai pártállását és magatartását.

Bori koncepcióját egészen más szempontból vizsgálta Bányai János: ő a magyarországi és a magyar irodalmi közeghez való viszony felől értelmezte. Bányai szerint Bori munkája „azt jelzi, hogy a kisebbségi irodalmak nem olvashatók be egyetlen – homogén – irodalmi mintába, az »egységes« nemzeti irodalom mintájába sem. Ez a külön azonban nem elkülönülés, hiszen benne van ebben a koncepcióban Bori Imrének az a meggyőződése is, hogy a jugoszláviai magyar irodalom története valójában a magyar irodalom történeteként írható meg, hiszen ami a kisebbségi irodalmakban történik, az megtörténik a magyar irodalomban is, illetve ami a magyar irodalomban játszódik, az előbb-utóbb látható lesz a kisebbségi irodalomban is” (BÁNYAI 1993: 365). A megállapítás második fele némileg túlzónak tűnhet, a magyarországi és a vajdasági magyar irodalom történetének kapcsolatára, több ponton regisztrálható összekapcsolódására vonatkozó megjegyzés azonban figyelemre méltó. A vajdasági magyar irodalom történetét aligha lehet az első világháború lezárásával kezdeni, ahogyan arra Vajda *A magyar irodalom a Délvidéken Trianontól napjainkig* című munkájában kísérletet tett. Az 1920-as években bármennyire is azt hangoztatták a szervezkedő irodalmárok és kritikusok, hogy a Vajdaságban nem volt mire építeni, és a semmiből kellett irodalmat teremteni (Dettre János sokat idézett mondata, hogy: „Vajdasági irodalom nincs, vajdasági irodalmat teremteni kell” [JEUDI 1922: 2]), alapok nélkül ez aligha sikerült volna. Magyarán nem szabad figyelmen kívül hagyni az első világháborút lezáró szerződések érvénybe lépését megelőző időszak kulturális és irodalmi hatásait, az addig egységesnek tételzett magyar irodalomból eredő hagyományokat, a kialakuló vajdasági magyar irodalom intézményrendszerének történelmiségét, például az egyik legmeghatározóbb a vajdasági magyar irodalom megszervezésében fontos szerepet játszó lap, a *Bácsmezei Napló*, ahol Dettre kijelentése is megjelent, jóval a trianoni döntések előtt már működött. 1918-as dátummal kezdve a vajdasági magyar iro-

dalom történetében az ilyesfajta folytonosságok nem válnak láthatóvá, holott a kialakuló irodalmi közeg egyediségét ezek a kapcsolódások nem teszik kétséggé.

A kulturális önállóság ilyen módon történő hangsúlyozásának problematikuságát történeti példa idézésével kívánom megvilágítani. Gyáni Gábor 2018-ban megjelent monográfiájában a birodalmi és a nemzeti történetírás szétválasztásának nehézségéről ekképpen ír: „Megannyi példáját találjuk annak, hogy milyen könnyű kézzel írják a magyar történészek a kora újkor és a modern kor első világháborút megelőző időszakának magyar (magyarországi) történelmét úgy, hogy abból szinte ki sem hámozható: az ország akkoriban egy birodalmi állam kötelékében és nem szuverén államként (vagy részállamként) állt fenn. A mai nemzetállamok történetének ilyenén nacionalizálása, ami ugyanakkor általános gyakorlatnak számít, minden további nélkül kiradírozza a (nemzeti) történeti képből a tegnapi és a tegnapelőtti, mérvadó birodalmi múltat” (GYÁNI 2018: 119). A magyarországi és az úgynevezett határon túli magyar irodalmak történetírására vonatkoztatva mindezt, elmondható, hogy torzítás és csonkítás nélkül aligha lehet élesen, egy történelmi dátum alapján szétválasztani őket. Ennélfogva Borinak abban igaza volt, hogy a vajdasági és a magyarországi irodalmi közeg előbbi kezdete idején is szorosan összekapcsolódik.

A fentiekből adódik, hogy a határon túlinak nevezett közeg irodalomtörténete nem értelmezhető azoknak a hagyományoknak a figyelembevétele nélkül, amelyek az első világháborút lezáró döntések értelmében történt határmódosításokat megelőzően alakultak ki. Vagyis a vajdasági magyar irodalom története nem szűkíthető le a megnevezésében is rejlő földrajzi területen történetekre. „Nem kell, hogy feltétlenül ragaszkodjunk egy bizonyos történeti kérdés kapcsán az eredeti térbeli kiterjedés lehatárolásához, miután az összefonódások (*crossings*), az egymásba keveredések (*entanglements*) és a transzferek némileg oldják, többnyire kitérítik az események szigorúan vett térbeli lehatároltságát” (GYÁNI 2018: 119). Bori koncepciójának ugyancsak döntő hiányossága, hogy ezt a kiterjesztettséget csak az egyik irányban mutatta ki, vagyis a magyar nyelvű vajdasági irodalom történetéből hiányoznak a(z első időkben) jugoszláv(iai) irodalmi és kulturális hatások és hagyományok, amelyek ha nem is ugyanabban az időben, mint a magyarországiak, de szükségszerűen kialakultak. Bori Imre irodalomtörténetének alapkoncepcióját a kortárs történelemtudomány eredményei és megállapításai felől értelmezve a vizsgálódó a transznacionális irodalomtörténet lehetőségéig jut.

A magyar határon túli irodalmi kultúrák vizsgálatához nagyon sok szempontot kínál a transznacionális közelítési mód. Noha a transznacionális vizsgálatok során is két vagy több kulturális közeg jellemzőinek összevetése a kiindulási alap, ez a fajta elemzés mégis több, mint pusztán komparatiztika. Ennek keretein belül ugyanis nem a különbségek és a hasonlóságok listázása vezet eredményre (vagyis az elemzés jócskán túlmutat a kulturális és/vagy történelmi szerkezetek vizsgálatán), hanem az azok között felrajzolható egyensúly és az adatolható információk helyett a folyamatok vizsgálata révén alakul ki az új tartalmi jegyekkel bíró kulturális sokszínűség (JUNEJA–PERNAU 2009: 108). A transznacionális irodalomtudományi

megközelítés a vizsgált kultúrák (vagy történeti narratívák, szerkezetek stb.) egymásba való átjárását mutatja meg, vagyis a kirekesztő, egymástól elszeparált kategóriák nehezen tartható koncepciója helyett – ahogy az például Magyarországon és az Osztrák–Magyar Monarchia történelmének szétválaszthatatlansága révén is látható, amelyet a Gyánitól idézett, de nemzetközi, a német oldalt előtérbe helyező történelmi kutatásokban is megfogalmazott megállapítás (CONRAD 2009: 52–76) is egyértelműsít – az egymásra ható, integratív működést hangsúlyozza. E szempontból úgy tűnhet, a magyar egyetemes kultúrtörténeti adatok mint a vajdasági magyar irodalom „előtörténetét” adó irodalmi és kulturális jeleségek (a középkori Huszita Bibliától Kosztolányi Dezsőig) szerepeltetése révén Bori az irodalomtörténetében épp az első világháború végén másik államhoz csatolt Vajdaság irodalmának a határmódosításokat, tehát az önálló működést megelőző, a még egységes magyar irodalmi kultúra történetében tetten érhető nyomait mutatja meg. Valójában azonban nem erről van szó, hiszen azt nem teszi világossá az irodalomtörténész, hogy az általa még az egységes irodalmi kultúra idejéből említett szerzők és művek miként *hatottak* a később önállósuló vajdasági magyar irodalomra. Ebből adódóan az ő irodalomtörténete alapján inkább egy kronológiai vonalat lehet megrajzolni, a vizsgált irodalomban kialakuló kapcsolódások mentén létrejövő hálózatot nem.

A transznacionális megközelítésnek az irodalomtudományban való használatát megalapozó tanulmányában Wolfgang Welsch arra a megállapításra jut, hogy a kultúrák alapvetően nem homogének, és napjainkat inkább – egymással szoros és jellegüket alapvetően meghatározó kapcsolatban lévő – hibrid kultúrák jellemzik (WELSCH 1999: 194–213). Arról tehát nincs szó, hogy ezek ne lennének egymástól megkülönböztethetők, ugyanakkor fontos következménye a transznacionális vizsgálatok létjogosultsága elismerésének, hogy ez a közelítési irány az eddig ismert kulturális határokat jócskán fellazítja, az átjárhatóságra helyezve a hangsúlyt. A kulturális közegek kapcsolódásai mentén felrajzolható hálózatnak tehát nemcsak a szereplőit, de azzal egyidejűleg a köztük lévő kötések minőségét is újra kell értelmezni. „A kultúrák egymáson való áthatolása vagy átszűrődése által újfajta sokszínűség jön létre, amit Wolfgang Welsch a hálózat metaforájával ír le” (N. TÓTH 2018: 78). A kulturális határok újradefiniálása szükségképpen érinti a magyar nyelvű irodalmi kultúrák határait is.

A magyar irodalom vizsgálata során régóta érvényes és időről időre választ követelő kérdés, hogy létezik-e egységes magyar irodalom, egységes-e a magyar irodalom?<sup>4</sup> Az egymásba foglaltság régi kérdése a határon túli irodalmaknak az, hogy „egy nyelven belül elképzelhető-e egyáltalán több autonóm, saját értékrendű közösség” (TÖZSÉR 1999: 66). A „határon túli magyar irodalmak” általánosító, az egyedi történelmi és társadalmi, irodalmi és kulturális alakulásokat figyelmen kívül

4 E szemponttal, ugyancsak az itt is idézett Tözsér-esszéből kiindulva részletesebben foglalkoztam *Az elnevezés kötelező* című tanulmányomban is, amelyből tehát némileg átdolgozva kerültek át ebbe a tanulmányba felvetések, megfogalmazások (SZARVAS 2018: 29–44).

hagyó kategóriája és a megnevezésben rejlő többes szám kínálja a különálló irodalmi közegek elismerését jelentő választ, ám ez a szempont még nem kényszerít a többséginek tételezett magyar, valójában a magyarországi magyar irodalom kategóriájának amúgy indokolt újradefiniálására, ami pedig a kortárs elméleti irányokat figyelembe véve elkerülhetetlen. „Szükséges tehát a nemzeti irodalom fogalmának ártértelemezése, ami korunkban a világszerte előtérben álló transznacionális kutatások központi kérdése is” (THOMKA 2018: 92).

Belátható, hogy a magyarországi és a vajdasági magyar irodalom működését más ilyen jellegű kapcsolódások határozzák meg. Megállapíthatónak tűnik, hogy az úgynevezett „egyetemes magyar irodalom” kulturális meghatározhatóságában nem egységes. Ha kultúrájában is egységes lenne a magyar nyelvű irodalom, a vajdasági szerzőknek nem alakult volna ki külön magyarországi s egy egészen más szempontok alapján, a szomszédos jugoszláv (majd szerb) irodalmi hatásokat is megmutató vajdasági recepciója.<sup>5</sup> Az e szempontból meghatározható eltérést, a kulturális és irodalmi kapcsolódásokat látványosan szemléltetheti például egy a közép-európai irodalom szerkezetét leképező hálózat, amelyben a magyarországi és az egyéb számontartott magyar nyelvű irodalmi kultúrák máshol helyezkednének el. Elég például a legnagyobb eltérést mutató, a huszadik század második felének viszonyait tükröző hálózatban az úgynevezett nyugati magyar irodalom és a magyarországi irodalmi közeg kapcsolódásaira, irodalmi és kulturális (és nem feltétlenül földrajzi) szomszédjaira gondolni.

A magyar irodalmi közeg egységességére vonatkozó kérdésében Tözsér Árpád úgy fogalmazott, „egy nyelven belül” elképzelhető-e több önálló irodalmi kultúra, azt sugallva vagy legalábbis feltételezve, hogy egy-egy irodalom nyelvében egységes. A transznacionális vizsgálatok azonban azt mutatják, hogy ez sem ennyire egyértelműen megállapítható tény, elvégre közelebb hajolva az adott közeg irodalmához, olyan finom különbségek válnak láthatóvá, amelyek nagyobb távlatból elfedve maradnak, kritikátlanul működtethetőnek hagyva általános, adottnak hitt megállapításokat. „Jogos felvetés lehet azonban, hogy a transznacionális, transliterális átszövődések korában, ami kérdésessé teszi a nemzeti nyelvi határokat, s amelyben egyes művek eleve fordításra irányulnak, és már keletkezésük pillanatában sem egyetlen nyelvi közösséget céloznak meg, indokolt-e a tradicionális fogalomkészletre támaszkodni” (THOMKA 2018: 197). Egy irodalom nyelvi sokszínűségét ugyancsak könnyebb egy olyan közeg működését elemezve megmutatni, amely – ahogy a Vajdaság is – eleve többkultúrájú és -nyelvű. Azonban nem a különböző

5 Eklatáns példa minderre Lovas Ildikó regényeinek, kiemelten a *Kijárat az Adriára* címűnek a recepciója. Míg a magyarországi kritikák elsősorban nőirodalmi szempontok alapján vizsgálták (például Scheibner Tamás így: „a *Kijárat az Adriára* témaválasztásában is a nálunk mostanság egyre népszerűbbé váló, úgynevezett „női irodalom» főszórába tartozik, amennyiben azt próbálja megérteni, milyen viszony alakítható ki egy nő részéről a történelemhez, ahhoz a történelemhez, amelynek alakítója nem, legfeljebb elszenvedője volt” [SCHEIBNER 2006: 1165]), addig a vajdasági kritikák a térségben erősebb vonalat képviselő háborús tematikához kötötték a regényt, ahogy tette például Szerbhorváth György: „a vajdasági magyar háborús irodalom leginkább explicit és minden értelemben legkiemelkedőbb munkája” (SZERBHORVÁTH 2005: 111). A vajdasági recepcióban Lovas olyan délszláv szerzőkkel szerepel együtt, mint a szintén a háborúról író Vedrala Rudan vagy Dubravka Ugrešić.

nyelvek jól látható eltérései szolgálhatnak tanulsággal, hanem sokkal inkább a nyelvi határok elhalványulása, amelyet pedig a fordítások közelebbi vizsgálata tesz láthatóvá. Noha részletes és teljes fordításelméleti (és -gyakorlati) elemzés ennek a tanulmánynak nem célja, annak tisztázása és pontosítása fontos, hogy a transznacionális jegyekkel rendelkező regények és irodalmi művek nem is csak szavakat, kifejezéseket, hosszabb betoldásokat tartalmazhatnak egy idegen nyelvből, de akár olyan kisebb nyelvtani fragmentumokat (például képzők vagy ragok), amelyek az új nyelvi közegben módosult (és általában többlet-) jelentést kapnak. A vajdasági magyar irodalmi alkotásokban megjelenő szerb, horvát, szlovén és egyéb idegen nyelvű elemek szerepét, a térség fordításirodalmában tükröződő transz- és interkulturális jellemzőket Marko Čudić elemezte, aki arra is kitért, hogy az ilyen írói és fordítói megoldások a nem feltétlenül csak a szűkebb térségben használt nyelvek kapcsolataiban lelhetők fel (ČUDIĆ 2018). A szövegelemzéseket nem, csak rövid miniesszéket tartalmazó Bori-féle irodalomtörténetek ilyen kapcsolódásokra értelemyszerűen nem hívhatják fel a figyelmet, ugyanakkor épp a fordítás az, amely kapcsán Bori először (és ilyen mélységben, noha itt is csupán pár mondatról van szó, utoljára) beszél a délszláv hatások jelentőségéről. A Debreczeni József és Szenteleky Kornél által szerkesztett és 1928-ban megjelent *Bazsalikom* című, a modern szerb költők műveinek fordításából összeálló antológia (DEBRECZENI-SZENTELEKY 1928) kapcsán jegyzi meg ugyanis, hogy „benne [az összeállításban] nyilvánvalóvá lett a jugoszláviai magyar irodalomnak az a felismerése, hogy szellemi arculatának egyik döntő tényezője a délszláv népek irodalma és kultúrája felé való odafordulás” (BORI 1982: 118). Noha itt Bori elismeri a jelentőségét, ennek a délszláv hatásnak a végigkövetése, mélyebb elemzése vagy akár csak hangsúlyosabb, több irodalmi korszakban történő megmutatása nem lett része az általa szerkesztett irodalomtörténeteknek. Ezt a hiányt pótolná egy a transznacionális irodalmi és kulturális kapcsolatokat sokkal inkább szem előtt tartó koncepció mentén írt irodalomtörténet.

Azzal együtt, hogy értelemyszerűen a földrajzi távolság sem hagyható figyelmen kívül a transznacionális kapcsolatok felmérése során, emellett több egyéb aspektus is alakíthatja ezt a szempontot. Az imént kicsit közelebbről is vizsgált nyelvi jellemzők is befolyásolják a távolságérzetet. A fordításirodalom révén bármely két nyelv olyan közelségbe hozható egymással, hogy akár – a Čudić által is használt fogalomnál maradva – interkulturális jelenségeket is vizsgálni lehessen. A vajdasági magyar irodalmi közeg működését leginkább és legközvetlenebbül befolyásoló két másik kultúra a magyarországi és a délszláv. Ami azonban az utóbbi időben tapasztalható, a magyarországi irodalmi közeg felé való fokozottabb odafordulást magyarázza, az kétségtelenül részben a nyelvi azonosság.

A kulturális kapcsolódások nem szükségszerűen csak a térképnek megfelelően alakulnak ki a közvetlen szomszédságban lévő közegek között. „Ennél a modellnél is, akárcsak a centrum-periféria modell esetében a térbeli analógia vulgáris használatát kell kiküszöbölni, vagyis kezelni azt a sajátosságot, hogy nem csupán térben realizálódó kulturális alakzatokról gondolkozunk, hanem egymást többszörösen

átfedő, gyakran egymásba fonódó, többnyelvű, interkulturális és transzkulturális jelenséggörőről, amelyben például a vajdasági magyar irodalom a jugoszláviai kulturális térben sajátosan termékeny viszonyba kerül a vele földrajzilag közvetlenül nem érintkező szlovén kultúrával vagy a Vajdaságban művelt ruszin kultúrával, amelynek azonban szlovákiai, ukrainai formációi is vannak” (LADÁNYI 2018: 28). Amellett, hogy a körületekítő komparatistikai elemzések fontosságát hangsúlyozza, Ladányi megemlíti egy nagyon fontos és érdekes eredményeket ígérő szempontot: az odatartozás helyett/mellett a részvétel fogalmára irányítja a figyelmet. E finomítás komolyan vételével lehetővé válik olyan időszakok irodalomtörténeti jelentőségének megmutatása is, amelyek egy bizonyos időbeni kulturális együttműködés révén váltottak ki hatást a vizsgált irodalmi kultúra további működésére. Példaként hozható a korábban már említett és Bori irodalomtörténeteiben is szereplő, az 1920-as években a Vajdaságba érkező baloldali csoport tevékenysége. A „pécsi emigránsok” – a kevés „hazaemigráló” maradása mellett – többségében átmenetileg kapcsolódtak be a vajdasági irodalomszervezésbe, de részt vettek az avantgárd művészi irány megerősítésében, ami aztán a 20. század második felének jelentős (neo)avantgárd, a hasonló jugoszláv törekvésekkel összekapcsolt vonulatának is a megalapozásává vált.

Bori Imre irodalomtörténeteinek vizsgálata számtalan tanulsággal jár, legyen szó műfajelemzésről, a vizsgált irodalom struktúrájáról, a hagyományhoz való viszonyról, az érintett kulturális közegek kapcsolódásairól. Ahogy Bori döntéseit befolyásolta a kor, amelyben élt és az a szellemi, ideológiai, elméleti közeg, amelyben alkotott, úgy értelemyszerűen ugyanezek rám is hatással vannak, amikor az ő immár irodalomtörténetivé vált munkáit elemzem, vagy az általa is vizsgált irodalmat és annak viszonyrendszerét strukturálok át azon irodalomelméleti elgondolások mentén, amelyek a mai kort határozzák meg. Tanulmányomban arra kívántam felhívni a figyelmet, hogy az irodalomtörténet műfaja nem rögzített, újra és újra felülvizsgálatra szorul, amely munkát el is kell végezni, amint az adott szakmunkáról bebizonyosodik, hogy már maga is irodalomtörténeti jegyeket visel magán.

## IRODALOM

- BÁNYAI János 1993. Bori Imre irodalomtörténetének hiányzó fejezete. In BORI Imre: *A jugoszláviai magyar irodalom rövid története*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 357–367.
- BISZTRAY Gyula – CSUKA Zoltán (s. a. r.) 1943. *Szenteleky Kornél irodalmi levelei 1927–1933*. Szenteleky Társaság, Zombor–Budapest.
- BORI Imre 1966. Egy bibliográfia tanulságai. *Híd*, 4., 526–527.
- BORI Imre 1968. *A jugoszláviai magyar irodalom 1918–1945-ig*. Forum Könyvkiadó, Újvidék.



- BORI Imre 1982. *A jugoszláviai magyar irodalom rövid története*. Forum Könyvkiadó, Újvidék.
- BORI Imre 1993. *A jugoszláviai magyar irodalom rövid története*. Forum Könyvkiadó, Újvidék.
- BORI Imre 1998. *A jugoszláviai magyar irodalom története*. Forum Könyvkiadó, Újvidék.
- CONRAD, Sebastian 2009. Double Marginalization – A Plea for a Transnational Perspective on German History. In HAUPT, Heinz-Gerhard – KOCKA, Jürgen (eds.): *Comparative and Transnational History: Central European Approaches and New Perspectives*. Berghahn Books, New York – Oxford, 52–77.
- ČUDIĆ, Marko 2018. *Áthangolódások. Tanulmányok a műfordításról és az interkulturalitásról*. Forum Könyvkiadó, Újvidék.
- CSÁKY S. Piroska 1988. *Vajdasági magyar könyvek (1918–1941)*. Forum Könyvkiadó, Újvidék.
- CSÁKY S. Piroska 2007. *A Forum Könyvkiadó bibliográfiája (1957–2006)*. Forum Könyvkiadó, Újvidék.
- CSÁKY S. Piroska 2017. *A Forum Könyvkiadó bibliográfiája (1957–2016)*. Forum Könyvkiadó, Újvidék.
- CSUKA Zoltán (szerk.) 2011. *Kéve. Vajdasági költők antológiája 1928*. Életjel Kiadó, Szabadka.
- DEBRECZENI József – SZENTELEKY Kornél 2010. *Bazsalikom. Modern szerb költők antológiája*. Minerva Kiadó, Budapest.
- DOBOS István (szerk.) 1999. *Bevezetés az irodalomelméletbe. Szöveggyűjtemény*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- FEKETE Elvira 1975. Irodalmunkról, a teljesség igényével. *Üzenet*, 7., 515–519.
- GEROLD László 2001. *Jugoszláviai magyar irodalmi lexikon (1918–2000)*. Forum Könyvkiadó, Újvidék.
- GEROLD László 2016. *Vajdasági magyar irodalmi lexikon (1918–2014)*. Forum Könyvkiadó, Újvidék.
- GYÁNI Gábor 2018. *Nemzeti vagy transznacionális történelem*. Kalligram, Budapest.
- HÍREK-LAPVÉLEMÉNYEK: Erdélyi Helikon 1928. *Vajdasági Írás*, 10., 59.
- JEUDI, Jean 1922. Irodalompolitika. *Bácsmegyei Napló*, december 13. 2.
- JUNEJA, Monica – PERNAU, Margit 2009. Lost in Translation? – Transcending Boundaries in Comparative History. In HAUPT, Heinz-Gerhard – KOCKA, Jürgen (eds.): *Comparative and Transnational History: Central European Approaches and New Perspectives*. Berghahn Books, New York – Oxford, 105–133.
- LADÁNYI István 2018. Az újvidéki *Új Symposion* folyóirat első szerkesztői nemzedékének többközpontú irodalom- és kultúrafelfogása. In NÉMETH Zoltán – ROGUSKA, Magdalena (szerk.): *Transzkulturalizmus és bilingvizmus a közép-európai irodalmakban*. Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra, 23–33.

- MÉNESI Gábor 2015. „... szeretet meg egy látcső”. Beszélgetés Gerold Lászlóval. *Forrás*, 9., 63–74.
- MÜLLER Lipót 1928. A budapesti „Napkelet” a vajdasági magyar költőkről. *Vajdasági Írás*, 34., 151.
- N. TÓTH Anikó 2018. Pluricentrikus nyelv és transzkulturális jelenségek Norbert György Klára című regényében. In NÉMETH Zoltán – ROGUSKA, Magdalena (szerk.): *Transzkulturalizmus és bilingvizmus a közép-európai irodalmakban*. Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra, 73–85.
- SCHEIBNER Tamás 2006. Muskátli és háború. *Jelenkor*, 3., 1165.
- SZARVAS Melinda 2018. *Tükörterem flamingóknak*. FISZ, Budapest.
- SZELI István 1968. A jugoszláviai magyar irodalom története 1945 után. *Híd*, 7–8., 769–800.
- SZENTELEKY Kornél 1999. *Új életformák felé*. Forum Kiadó, Újvidék.
- SZENTELEKY Kornél 2000. *Új lehetőségek – új kötelezettségek*. Forum Kiadó, Újvidék.
- SZERBHORVÁTH György 2005. Háború, irodalom. *Regio*, 3., 111.
- THOMKA Beáta 2018. *Regénytápasztalat. Korélmény, hovatartozás, nyelvváltás*. Kijárat Kiadó, Budapest.
- TÓZSÉR Árpád 1999. Az irodalom határai. *Tiszatáj*, 3., 50–68.
- UTASI Csaba 1984. *Irodalmunk és a Kalangya*. Forum Könyvkiadó, Újvidék.
- VAJDA Gábor é. n.: *A magyar irodalom a délvidéken Trianontól napjainkig*. Bereményi Könyvkiadó, Budapest.
- WELSCH, Wolfgang 1999. Transculturality – the Puzzling Form of Cultures Today. In FEATHERSTONE, Mike – LASH, Scott (eds.): *Spaces of Culture: City, Nation, World*. Sage, London, 194–213.

## 12. Szempontok Sinkó Ervin morális és politikai nézeteinek alakulásához<sup>1</sup>

KOCSIS ÁRPÁD

„Ki volt hát Sinkó (Spitzer) Ervin (Ferenc)? – tehetjük fel végül a kérdést.”

Tomán László: *Sinkó Ervin meghasonlásai, változásai*

A művész, még az is, aki művészileg a legkitörőbben prédikátori, megismerő és tartalmi óhajt lenni, gyakran az innensőben reked meg. Gyönyörködtető, de befestett, csak magukban színes üvegcserepek ezek: a jobbnak áhított világ éber álmai; és végső kategóriáit nézve, ez az esztétikai megvilágosodás kritériuma: hogyan lehet a dolgokat lekerekíteni, anélkül, hogy apokaliptikusan megszűnnének; hogyan ábrázolható minden dolog és minden ember a végső határ felé tett ugrás közben...

Ernst Bloch: *Az utópia szelleme*

### BEVEZETŐ

A tanulmány Sinkó Ervin második világháborút követő morális kételyeiről, politikai- és történelemszemléletéről, valamint irodalmi és tudományos szervezőmunkájáról szól. Fejtegetéseink egyik vezérfonala lesz, hogy Sinkó nézetei és politikai állásfoglalása, mindaz a szerep, amelyet a szocialista Jugoszláviában betöltött, nem érthető meg, ha csupán az 1945-től kezdődő és 1967-ben bekövetkezett haláláig tartó huszonkét esztendő vesszük számításba. Amellett fogunk érvelni, hogy Sinkó világnézetében nem állt be gyökeres változás a második világháborút követően, noha az életkörülményei megváltoztak, és ezzel együtt bizonyos kérdések, amelyek a két világháború közt foglalkoztatták a leginkább, 1945-öt követően vesztek számára a fontosságukból. Ezzel a megállapítással amellől köteleződünk el, hogy legalábbis az 1935 és 1937 közti szovjet útja után Sinkó számára már adtak voltak mindazok a témák és dilemmák, amelyek a haláláig fogják kísérni. Az öt foglalkoztató kérdéseknek alakultak ki csupán más és más mintázatai a zömmel Drvarban töltött háborús években és a világháború után, amikor Zágráb és Újvidék közt ingázott.

<sup>1</sup> Itt mondok köszönetet Losoncz Márknak és Rác Krisztinának az írás korábbi változataihoz fűzött megjegyzéseikért, valamint Vári Györgynek, aki személyes találkozásaink alkalmával értékes fogódzókat nyújtott Sinkó Ervin munkásságának megértéséhez.

Amiként látni fogjuk, az életút legfontosabb időszakaszai a Tanácsköztársaság ideje, amely után Sinkó – legfőként a forradalmi erőszak elutasítása miatt – a kereszténység felé fordult; az 1919-től 1927-ig tartó „krisztianus” időszak, amelyet Sinkó a kommunista mozgalomtól távolságot tartva töltött, a történelemszemléletére pedig ez idő tájt az utópia, az individualitás és az intézményellenesség fogalmai gyakoroltak jelentős hatást; valamint az 1927-től a szocialista Jugoszlávia létrejöttéig tartó periódus, amelyet két rövidebb időszak tovább tagol: az 1935 és 1937 közti útja a Szovjetunióban, valamint az 1939-től kezdődő és a világháború végéig tartó időszak Boszniában.

Fontos megjegyezni, hogy ha az öt foglalkoztató dilemmák közt a tárgyalt időszakban újakat nem is regisztráltunk, az adott történelmi helyzet, a „társadalmi-politikai konstelláció”, hogy a jellegzetesen sinkói kifejezéssel éljünk, nagyban befolyásolta azt, hogy a szocialista Jugoszláviában melyik kérdések váltak dominánssá a számára. Hogy a sinkói gondolkodás szerkezetére rámutassunk, szeretnénk a kaleidoszkóp metaforájával élni. Így az individuum, a hit, az erőszak, az etika, az utópia fogalma, valamint a nevelői elkötelezettség lesznek azok a színes üveglapok, amelyek a kaleidoszkóp elforgatásával növekedni látszanak vagy éppen elhalványodnak, és mindezek összességei újabb forgatás alkalmával más és más mintázatba rendeződnek. Ebben a metaforában a történelem a kaleidoszkóp tükreinek feleltethető meg. A sinkói felfogás, ahogyan ezt a tanulmányunk első fejezetében bemutatjuk, ingadozik aközött, hogy a történelem befolyásolhatatlan instancia, amelynek kénytelenek vagyunk alávetni magunkat és amelyet el kell szenvednünk, s aközött, hogy bizonyos időszakokban föl lehet nőni, vagyis az ember alakítója és teremtetője – esetleg fölszámolója – is lesz egyben. Mint látni fogjuk, a forradalmi időszakok különös jelentőséggel bírnak Sinkó történelemszemléletében. Mind a Tanácsköztársaság, mind pedig a fasizmus elleni küzdelem újrarendezzi a sinkói gondolkodást meghatározó fogalmak közti viszonyokat.

Kétségtelen, hogy Sinkó forradalmi erők munkájának fogja fel a szocialista Jugoszlávia létrejöttét: kettős forradalomról beszél (SINKÓ 1953b), azaz az 1945 utáni felszabadulás mellett az 1948-ban történt jugoszláv szakítást a szovjet politikával ugyancsak forradalomként értékeli. A tanulmány második fejezetében, amelyben Sinkó Jugoszlávia-képéről szólunk, ismertetjük az író meglátásait a kettős forradalom kapcsán, és elemezzük Sinkó nézeteit a jugoszláv–szovjet konfliktussal kapcsolatban. A második fejezetben hangsúlyos szerepet kap az is, amiről eddig csupán egy félmondatban szoltunk: Sinkó életkörülményeinek megváltozása. Erdemes leszögeznünk, a bécsi és a párizsi emigrációban töltött közel két évtized, a Szovjetunióban tett kijózanító utazása és a második világháború után joggal érezhette, hogy a szocialista Jugoszláviában hazára talált (SINKÓ 1952b). Kiadták az előző évtizedekben írott könyveit, állandó szerzőjévé vált a *Híd* folyóiratnak, a Jugoszláv Tudományos és Művészeti Akadémia rendes tagjává választották, szabadon taníthatott a sajátos pedagógiai gyakorlata szellemében, riportokat készíthetett, befolyással bírt a fiatal értelmiségi és írói nemzedékre, és kiterjedt levelezést folytatott a kor számos meghatározó értelmiségével. Ebben a fejezetben azt tárgyaljuk, hogy

Sinkó mely nézeteiből vezethető le az életút felől fordulatot jelentő hazára találás, és hogy milyen engedményeket kellett tennie az adott körülményekkel a vágyott otthonra lelés érdekében.

Ugyanakkor azokról a mozzanatokról sem feledkezhetünk meg, amelyek legalábbis bizonytalanná teszik, hogy Sinkó valóban otthonára lelt-e. Úgy véljük, hogy egyes írói csoportokat leszámítva Sinkó Ervin idegen maradt a jugoszláviai magyarság körében, a szocialista Jugoszlávia megszűnése után pedig az életműve háttérbe szorult a magyar irodalomban. Annak ellenére történt mindez, hogy azok a kérdések, amelyek különböző intenzitással ugyan, de az élete végéig kísérték – főként ezeknek a kérdéseknek az etikai vonatkozása miatt (mint hogy mikor gyakorolhatunk erőszakot, a közösség vagy az individuum az előbbre való, szükségszerű-e, hogy az egyéni elképzelések összeütközzenek a közösség akarátával s i.t.) –, máig megoldatlanok, további vitára sarkallnak, időszzerűségükből nem vesztek. Ám az a tény, hogy először is elkötelezett kommunistának vallotta magát az erőszakot is gyakorló Jugoszláviában, másodszor pedig, hogy számos írásában Josip Broz Titót éltette, több kritikusa számára is elfogadhatatlan.

A tanulmánynak nem célja az ítélezés. Nem gondoljuk, hogy Sinkó „naivitása” vagy „hiszékenysége” (TOMÁN 1993: 71) állna amögött, hogy a kommunista mozgalomba került, sem pedig azt, hogy a „szocialista nemzetpolitikai lojalitással” (CSORBA 2012: 330) lenne magyarázható mindaz, amit irodalomszervezőként és intézményvezetőként tett. A maga helyén ugyanakkor mi is megpróbálunk választ adni a kérdésre, hogy az elemzett időszakban miért halkult el Sinkó kritikai hangja a fennálló rendszerrel szemben. A tanulmányunkban igyekszünk úgy eljárni, ahogyan azt Losonczi Alpár fogalmazta meg Sinkó-tanulmányában: „Sinkó helyezte magasra a mércét, *nem kerülhetjük meg, hogy ne Sinkóval mérjük Sinkót*” [kiemelés az eredetiben – K. Á.] (LOSONCZI 2018: 216).

## SINKÓ ERVIN TÖRTÉNELEMSZEMLÉLETE

A történelem személytelen, és nem az intenciókat, hanem az effektusokat tartja számon. A taktika a probléma, a helyes taktika, és semmi más.

Sinkó Ervin: *Don Quijote útjai*

A bevezetőben szót ejtettünk arról, hogy a sinkói gondolkodást nem törések és meghasonlások történeteként fogjuk föl, hanem a gondolkodását meghatározó fogalmak mozgásaként, amely során egyes kérdések jelentékenyebbé válnak, vagy más szint nyernek, esetleg elhalványodnak. Ugyanakkor Sinkó nem törekszik a fogalmi szigorra s nem tartózkodik az ambivalenciától sem. A számos műfajban alkotó Sinkó történelemre vonatkozó gondolatai töredékesek, rekonstruálásra szorulnak.

Így amikor Sinkó Ervin történelemszemléletéről beszélünk, több szövegének az egybevető analizésére szánjuk el magunkat. A kutatás során nem csupán az nyer fontosságot, hogy a történelem fogalma mely más fogalmakkal együtt vagy éppen ütközésben jelenik meg, de a társadalmi-politikai konstelláció is, amelyben a szöveg íródik. A vizsgálódásunk során kronologikus rendben haladunk. Először a Tanácsköztársaság időszakát tárgyaljuk.

Rosszul mértük föl a történelmi helyzetet, „a tető építésének az idejét véltem elérkezettnek, mikor még a ház sem állt” (SINKÓ 1977a: 72), állapítja meg Sinkó a *Szemben a bíróval* című, 1935-ben írott önéletrajzi esszéjében a Tanácsköztársaság idejére emlékezve. Sinkó Marxszal polemizál, jelesül *A politikai gazdaságtan bírálata*hoz előszavában szereplő passzusával, miszerint „[a]z emberiség minden időben csak olyan feladatokat tűz maga elé, melyeket meg tud oldani...” (MARX 1965: 7). Sinkót 1919-ben forradalmi pillanatban találjuk: úgy véli, hogy elérkezett az idő a történelem megváltoztatására, az emberiség igazi történelmének kezdetéhez adottak a „materiális és pszichológiai feltételek” (SINKÓ 1977a: 66). Amikor később a világforradalom kapcsán – amelynek a Tanácsköztársaság csak egyik állomása – „perspektivikus tévedésről” beszél (SINKÓ 1977a: 66), a marxi koncepció egyenesvonalú történelemfelfogását bírálja. Sinkótól ez a marxi elképzelés idegen, tulajdonképpen a *Szemben a bíróval* mottójául választott khasszíd (haszid) legenda – „Tanítvány: Hol késik, mért nem jön, mikor jön már a Messiás? Mester: Itt áll a kapu előtt és terád vár” (SINKÓ 1977a: 47) – kifordítása: a Messiás nem áll a kapu előtt, és nem „rád”, hanem a történelmi objektív feltételek megteremtődésére vár. Bori Imre, aki Sinkó krisztianus költészetét tárgyalva rámutat Martin Buber „etikuseksztatikus cselekedet-tanának” Sinkóra gyakorolt hatására (BORI 1981: 67), a mottót elemezve elmulasztja levonni a helyes megállapításának forradalmi-anarchista vonatkozását. Buber például a sinkói elképzeléssel rokon megállapításra jut a forradalom kapcsán: „Nem hiszek az új formával való »viselőség« marxi elgondolásában, és nem hiszek a forradalom méhéből való szűzszületés bakunyini elképzelésében sem. Hiszek ellenben abban, hogy a kreatív órában összetalálkozik az eszme és a sors” (BUBER 1991). Ugyanakkor Sinkó az 1919-et követő keresztény (a sinkói szóhasználatban: krisztianus) időszakban aligha osztotta Bubernek az eljövendő „közösségre” mint kommunára vonatkozó megállapításait (BUBER 1991), Sinkó ugyanis ebben az időszakban nem a kollektív, hanem az egyéni megváltás híve volt. Nézeteire – Buber mellett – Tolsztoj, Dosztojevszkij és Kierkegaard meg látásai hatnak a legerősebben (BOSNYÁK 1974a: 62). Az erőszak elutasításának kérdése (legyen az erőszak eredője akármilyen intézmény: állam vagy egyház) foglalkoztatja.

Mint látjuk, a *Szemben a bíróval* című esszében Sinkó egyszerre számos fogalmi síkon mozog, nem csak hátra tekint az időben, hanem előre is. Meghatározó szerepet kap az utópia mellett a forradalmi erőszak problémája, amely míg a forradalmár Sinkó számára 1919-ben a „perspektivikus tévedés” következtében megoldhatatlan problémaként jelent meg, s amelyet – éppen amiatt, mert úgy gondolta, a történelmi változásra még nem ért meg az idő, a változtatás szándéka így

csakis tragikus lehet – elutasított, addig az esszé író Sinkó számára 1935-ben már igenelhetőnek tűnik fel: „Mi a forradalom céljait akarjuk, s azért akarjuk mielőbb s minden konzekvenciájában a forradalmi erőszakot” (SINKÓ: 1977a: 90). Mivel magyarázható ez? Noha az erőszak kérdésére elméleti megoldást Sinkó nem kínál, az igenlést a szükségszerű történelmi helyzettel, a fasizmus megjelenésével magyarázza (SINKÓ 1977a: 88). Azonban Sinkó nem mindig hajlandó arra, hogy dialógust folytasson a történelemmel.

A Tanácsköztársaság bukása után Sinkó történelemszemlélete megváltozik. A történelem immár „személytelen” (SINKÓ 1964a: 29) és korlátlan instancia, amellyel az individuum összeütközésbe kerül, s rendszerint alul marad vele szemben. Sinkó az idő „szerepkülönbségéről” (SINKÓ 1964a: 13) beszél, a történelem kétarcúságáról, amely végigvonul az emberiség történetén. Az emberiség korlátlan – és messianisztikus gondolatoknak is helyet adó – történelmébe vetett hit mellett Sinkónál megjelenik az individuumok véges ideje, akik csak részben bírnak befolyással a történelmi időre, s akikben, miután „tudatosodik a történelmi és egyéni élet kettőssége” (SINKÓ 1964a: 14), feltámad a szabadság iránti vágy. Noha az individualizmus Ady Endre költészete és Kierkegaard filozófiája által már az első világháború ideje alatt hatással volt Sinkóra (SINKÓ 1977a: 56), csupán a nagy megrázkódtatás után, azaz 1919-től, az emigráció éveitől kezdve nyeri el a helyét a sinkói gondolkodásban. A személytelen történelemmel konfrontálódva az individuum tragikus szerepet kap: „Az idő korlátlansága biztosítéknak számíthat minden végleges [kiemelés az eredetiben – K. Á.] csatavesztés ellen, s az emberiség történelmében ezért lehetnek katasztrófák, de a tragikus, a jóvátehetetlen az egyéni sors – egy vagy millió ember egyéni sorsa lehet” (SINKÓ 1964a: 13). Radikális változás ez ahhoz képest, ahogyan 1919-ben gondolkodik a forradalomban kifejezésre jutó „kollektív tudatról” (SINKÓ 1977a: 69). Ha a történelem személytelen, determinisztikus, nincsen hely a faggatózásra. A sors jut érvényre, amely a görög mitológia motívumrendszerére mutat rá. Anélkül, hogy sors és tragédia viszonyrendszerét elemeznénk, csupán utalni kívánunk rá, hogy a sinkói történelemszemlélet a sors fogalma által is elemezhető. Sinkó például Homérosz hőseit individuumokként mutatja be, olyan személyekként, akik azáltal, hogy „ember, természet és istenek közt különbséget tesznek” (SINKÓ 1928), elsőként az emberiség történetében megválasztják a sorsukat. Továbbá ismert számunkra az *Optimistákban* szereplő, a Lukács Györgyről mintázott Vértes fejtegetése is a prométheuszi hitről: „Nem, a hit nem gyermeki, a hit prométheuszi valóság. A gyermeki hit hamis tisztaság” (SINKÓ 1979: 691). A hit tehát elhatározás kérdése. A Sinkóról és a büntetés paradoxonáról gondolkodó Losoncz Alpár jegyzi meg a sors választásával kapcsolatban, hogy „csakis abban az értelemben választunk, hogy tágra nyitjuk a szemünket, és nyitottá tesszük magunkat a láthatóság felé” (LOSONCZ 1998: 126). Nem passzív elszenvédésről van tehát szó, hanem az adott-hoz való aktív viszonyról: Odüsszeusz minden viszontagság ellenére mégiscsak hazatér.

Az 1927-ben megjelent, *Middlesex és Utópia* című esszéjében úgy fogalmaz, hogy „[a] történelem, mint mindig, egyének bőrére megy, és egyéneken keresztül történik, ha az egyének túlnyomó nagy része tömegtestet alkot is” (SINKÓ 1977b: 141). Sinkó rámutat annak a következményeire, ha az emberben az „utópisztikus szellem”, azaz a destruktív Utópia kerekedik fölül a middlesex-i princípiumon – a mértékletességen, a megbékéltségen, a megállapodottságon, a biztoshoz való ragaszkodáson –, hiszen Utópia a destruktív jellegével a közösség etikájának bomlasztójává válik. Egy hold föld Middlesex-ben többet ér, mint egy hercegség Utópiában, azaz ragaszkodjunk az immanenshez – mondják Middlesex lakói –, hiszen Utópiának már az ígérete is kételyt és megosztottságot szül azáltal, hogy a lehetetlent elérhetőnek és kívánatosnak állítja be. Az utópikus, más megfogalmazással: a transzcendenciára törekvő szellem mindennek az elbizonytalanítója. Nem véletlen, hogy Sinkó elmarasztalja Szókratészt, s nem a Szókratészt védő Platónnak, hanem a bírának ad igazat a perben, hiszen „Szókratész olyan igazságokat revelált, melyek megrendítik a hitet az istenek, az állam, a földi élet értelmes voltában” (SINKÓ 1964a: 16). Mitöbb, ugyanott „destruktív honkeresésről” beszél, amely minden olyan szellemnek a sajátja, akikbe a szókratészi filozófia az egyéni tökéletesség, továbbá az elmélet és a gyakorlat egységének illúzióját ültette. Hovatovább ezzel tulajdonképpen Sinkó a krisztianus korszakát meghatározó Dosztojevszkij utópikus-messianisztikus elképzelésével is vitába száll, hiszen Dosztojevszkij reménnyel él annak kapcsán, hogy az orosz pravoszlavizmus, az egyetemességre törő, „Keleten megőrzött valódi Krisztus hit” (DOSZTOJEVSZKIJ 1998: 89), „az emberek testvérisége és a népek egyetemes megbékélése” (DOSZTOJEVSZKIJ 1998: 89) által kiterjed az egész világra. Bosnyák István, aki Sinkó krisztianus korszakának lezárásaként tárgyalja az esszét, amellet érvel, hogy „Sinkó [...] eljut a kierkegaard-i eticizmus végpontjához, amelynek, szerencsére, erényeit és hibáit egyaránt felismeri” (BOSNYÁK 1974a: 69). Valóban, az erőszakra irányuló kierkegaard-i kérdést, miszerint „[s]zabad-e magát az embernek az igazságért agyonveretni?”, az individuum „aránytalanul előreszaladt”, „Krisztuson túlszaladt” jeleként értelmezi (SINKÓ 1977: 140). Tamás Gáspár Miklós jegyzi meg Az utópia kockázata című esszéjében az etikát és az utópiát összeegyeztetni kívánó Sinkóval kapcsolatban: „Hinni az utópiában annyit jelent, mint föltételezni magunkról a történelem lehetséges irányának ismeretét” (TAMÁS 1975). Az utópikus elképzelés szerint – Sinkót parafrázálva – a haza az „innenin” túl van, nem itt, ahol éhínség pusztít és békétlenség honol – ám a morális kérdéseken töprengő mégsem helyezheti magát a transzcendenciába, hiszen ez először is gögös cselekedet lenne, másodsor pedig antipolitika, amely, mivel lemond az e világi megoldások kereséséről, elfordítja tekintetét az emberiség nyomorától. A már említett „históriai idő” helyett, amely magában hordozza az „ótestamentumi prófétai optimizmust” (SINKÓ 1964a: 12), Sinkó figyelme mindinkább a fenyegető politikai és társadalmi változásokra fókuszál.

Sinkó nem feltételezi magáról, hogy ismerné a történelem lehetséges irányát, az utópia horizontja elhalványodik előtte a fasizmus feltűnésével. Ezt olvassuk a *Szemben a bíróval* egy helyén: „Kereszténynek lenni evangéliumi értelemben, tudva,

hogy a mai kapitalisztikus társadalom létfeltételei nem megváltoztathatatlanok, tudva, hogy ezek a társadalmi-termelési tényezők produkálják az embert megalázó szenvedések legnagyobb részét – ez a hipokrizis. Minden, amit a legkülönbözőbb körülmények közt hosszú éveken át írtam, ezzel a problémával való viaskodásomnak egy-egy fázisa. A bácskai sváb faluban, ahol évekig magányosan éltünk, voltaképpen ott találtam meg az utamat, úgyhogy a kapitalizmus utolsó és legszörnyűbb szörnyszülöttének: a fasizmusnak mint fenyegető világjelenségnek megjelenése már nem ért tétozva és vértetzelenül. Munka közben, írás közben a problémák, melyekkel szembe kerültem, vezettek el a megoldáshoz” (SINKÓ 1977: 87). Tünetértékű, hogy az 1937-ben megjelent, *Don Quijote útjai* című esszéjében visszatér Marx fentebb idézett mondatára, s noha továbbra sem látja úgy, mintha az emberiség elé tűzött feladatoknak megfelelő megoldások már készen állnának, Marxszal bírálja az utópisztikus individuális öntudatot, „mely olyan feladatokat állít a történelmi valóság elébe, melyeknek megoldásához az anyagi-feltételek semmiképp sincsenek adva” (SINKÓ 1964a: 16). Sinkót – ahogyan Losonc Alpár fogalmaz a már hivatkozott írásában – „a történelem túlereje és az egészen egyedi között megnyíló áthidalhatatlan szakadék felismerése vezérli, ezért az önmagában, kényszeredetten, döntéseket hozó individualitás filozófiája rajzolódik ki számára” (LOSONCZ 1998: 125). Meggyőződésünk, hogy Sinkó szakít azzal az utópisztikus történelemszemlélettel, amely előre elrendeltnek látja, hogy a jelen viszonyai a jövőben üdvözítően megváltoznak az emberiség egésze számára. Erre legkésőbb az 1935 és 1937 közt történt szovjetunióbeli útján kerül sor, ahol nem kevés viaskodás után szembesül azzal, hogy az önmagát kommunistának valló államban valami végzetesen félresiklott: rendszeresek a koncepciós perek, s „a hazugság uralmával együtt növekszik a félelem hatalma és a szervilizmus” (SINKÓ 1988: 52). Ám ez nem azt jelenti, hogy a „disszidens vagy utópisztikus individuális öntudat” (SINKÓ 1964a: 16) kiveszik a sinkói gondolkodásból: a helyét a kultúrában, a kultúra formálásában, a tanításban találja meg. Sinkó ismét nyitottá válik a közösség iránt.

## SINKÓ ERVIN HAZATÉR

A kor, ha kiméraszerű erőfeszítésében kimerül, tökéletes indolenciában pihen meg egy-egy pillanatra.

Kierkegaard: *A jelenkor kritikája*

Az előzőekben áttekintettük Sinkó két világháború közti nézeteit és történelemszemléletének alakulását. Rámutattunk arra, hogy keresztény messianizmus bizonyos aspektusai miként veszítettek számára a fontosságukból. Tolsztoj individuális, magányos kereszténységét „szociálisan hatástalannak” tartja (BOSNYÁK 1974a: 64), olyannak, amely utópizmus folytán nincsen különösebb tekintettel a szenvedőkre (SINKÓ 1927); Kierkegaard eticizmusát Krisztuson is túlszaladtnak véli, miközben



– véleményünk szerint – felismeri, hogy etikai-individuális dilemmái történeti meghatározottságúak. Bírálja az utópizmust, ugyanakkor affmálja az utópia abbéli jellegét, hogy túlmutat a meglévón, s ily módon megfosztja a természetesség látszatától; az individuumot helyezi a közösség fölé, ugyanakkor regisztrálja annak a történelmi tényezőnek a létrejöttét, „amelynek szerepe nem [...] a történelem folytatása, hanem a történelem felszámolása” (BORI 1981: 95). Sinkó a paradoxonok gondolkodója, s mivel etikai kérdéseire megnyugtató elméleti válasszal nem felelhet, a tetteivel véli hitelesíthetőnek az ügyet, amely mellett elköteleződik. Az írónak pedig nem marad más, mint a tanúvallomás. Ez magyarázza Sinkó különös fogékonyságát a személyes műfajok iránt.

Mi sem beszédesebb, mint hogy a második világháború kitörése után, Miroslav Krležával való harmadik találkozása alkalmával Sinkó, aki mindig akkurátusan vezette a naplóját, nem tartotta fontosnak lejegyezni, hogy az etika és a történelem kapcsolatáról folyó beszélgetésükkor ő maga milyen álláspontot képviselt (SINKÓ 1976: 11). Ugyanakkor következtetni tudunk rá az ugyanabban az évben írott, *Epikurosz elhervadt kertje* című esszéjéből, amelyben Anatole France kapcsán a következőket írja: „Anatole France, mert kételkedett, szocialista lett. Aki ma harcos, annak, hogy élni és harcolni tudjon, hitre van szüksége. Epikurosz kertje elhervadt. S nemcsak a pusztító viharoktól váltak zörgővé a lombjai. Nincs hová menekülnie, nincs hol felüldülnie annak, aki ember, s mert ember, épp az emberiségében fenyegetett” (SINKÓ 1964a: 99). Bosnyák István Sinkó elköteleződésével kapcsolatban jogosan beszél „akart hitről” (BOSNYÁK 1977: 213). S éppen ez az akart hit vezeti Sinkót abban, hogy 1945 után elköteleződjék a formálódó szocialista Jugoszlávia mellett. Sinkó évtizedes otthontalanság után talált ismét hazára. A második világháború ideje alatt a boszniai felkelők közt, valamint a második világháború után arra a közösségre talál rá, amelyet 1914-ben, az első világháború kitörésével és a nacionalizmus megerősödésével Szabadkán elveszíteni vélt. Erre a közösségre így emlékezett: „A szabadkai munkások között életemben először hullt le rólam az a félig büntudatos, félig gyanakvó, mindig kínzó bizonytalanság, amit a mi elzárt házunkból, és a falusi utcáról hoztam magammal. Első perctől kezdve, hogy oda [a munkásotthonba – K. Á.] beléptem, nem voltam egyedül, sőt riadt és szomorú nézőből egyszerre egy közösségnek nemcsak befogadott, hanem tevékeny tagjává is lehettem” (SINKÓ 1977: 51). A munkásotthon ugyanakkor nemcsak a közösséget jelentette Sinkó számára, hanem az együtt-tanulás helyét is; hovatovább az írásra való biztatást először a munkásoktól kapja. Nagyon hasonló tapasztalatokról ír az 1946-ban megjelent, *Hazám* című esszéjében, jelesen: „Az ember számára a haza csak vágy volt, szándék, akarat, harci feladat maradt. És én, a hazátlan, nem felejttem el, hogy láttam, hogy néha láttam felvillanni az én hazámat [...] Egy napra itt is, ott is felvillant az én hazám, láttam felvillanni – ám másnap, jaj másnap május másodikika volt és a haza már megint nem volt az enyém [...], de Kordun, Lika, Bosznia elfeledtették velem, hogy idegen vagyok” (SINKÓ 1952b). Sinkó életén keresztül vonul a pedagógiai elhivatottság, amelyet a különböző időszakokban más és más intenzitással művelt. Bosnyák István úgy véli, hogy Sinkó gyakorlati-politi-

kai forradalmiságának éppen a „pedagógizmus volt a legjellegzetesebb megnyilvánulási formája” (BOSNYÁK 1974b: 996). Amikor Sinkóról, mint pedagógusról gondolkodunk, eszünkbe juthat Jacques Rancière „tudatlan tanára” (RANCIÉRE 2011: 6, LOSONCZ 2018: 221), Jacotot, aki szakít azzal a pedagógiai fölfogással, miszerint a tanár lenne a tudás birtokosa, a diák (a hallgató, a munkás) pedig a tudásra szomjazó tudatlan. Eszerint a séma szerint a tanárnak mindig a diák előtt kell járnia, miáltal csupán újabb és újabb példáját állítja elő annak, hogy ő tud, a diák pedig nem. Rancière nézete szerint mindez csupán a tanár és diák közti egyenlőtlenség újratermelődéséhez vezet, azaz „elbutításhoz” (RANCIÉRE 2011: 7). Ezzel ellentétben Jacotot arra a nem-tudásra épít, amely már önmagában is számos előzőleges tudást tartalmaz, csak éppen eddig kifejezési formára nem lelt. Az elbutítás gyakorlatával Jacotot a szellemi emancipáció gyakorlatát állította szembe, mondván, bárki képes elsajátítani a tudást, s mindenki ugyanazokat a lépcsőfokokat járja be a tudás megszerzésének útján. „A nem-tudó tanító akaratot közvetít,” (LOSONCZ 2018: 221) mondja Losonc Alpár immár Sinkóra vonatkoztatva. Ám ez a pedagógia gyakorlat, amelyre például az *Új Symposion* nemzedéke és a Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék hallgatói is fogékonyak voltak (BOSNYÁK 2003: 66), mint kooperatív gyakorlat nem áll meg a szellemi emancipációnál: hatalmat hoz létre, a hatalom növekedéséhez járul hozzá, azaz politikát teremt. Ahogyan a kooperációról és a politikailag emancipált szubjektumról gondolkodó Bagi Zsolt Rancière nyomán rámutat: „A politikai cselekvés nem más, mint hogy az egyenlőség olyan mezőjét hozzuk létre, ahol a politikai közösség egyenlő, »bármire vonatkozó« képességének növelését, kiterjesztését tesszük érzékelhetővé vagy átélhetővé” (BAGI 2017: 74).

Meglátásunk szerint Sinkó sem értelmezte másként az együtt-tanítói tevékenységét. A vajdasági magyarságot „politikai aktivitásban, szellemi érettségben, öntudatban elmaradtnak” (SINKÓ 2004a: 268) látja Jugoszlávia többi népei mögött. Noha a vajdasági magyarságnak Sinkó szerint nemcsak önmagát kell emancipálnia, hanem ezzel sokkal többet érhetnek el: „a szociális öntudat és a kultúra fejlesztésével” (SINKÓ 2004a: 268) a magyarországi magyaroknak is szolgálatot tesznek, hovatovább követendő például szolgálnak a számukra. Más helyen, a négy kötetes, vajdasági magyar középiskolai hallgatók számára írt *Az irodalom könyve* című tankönyv megjelenése körüli csendet érzékelve „dermesztő visszhangtalan részvétlenségről” és „tunya közönyről” beszél (SINKÓ 2004c: 302). Amennyiben a maréknyi fiatalásra, „a kezdeményező szép szó és bátor gondolat barlanglakóira” (SINKÓ 2004c: 302) nem rezonál az egész közösség, amely majd például szolgál az egész magyarság számára, akkor ott nem lehet szó kultúráról. A kultúra ugyanis nem jelent mást, mondja Sinkó, mint „közös készséget értékek felfedezésére, és közös küzdelmet érvényre juttatásáért, közös készséget mindenre és közös küzdelmet mindenért, ami az ember igazabbá, gazdagabbá, szebbé, szeretetre méltóbbá teheti, harcot ember és ember viszonyának magasabb színvonalra emelése érdekében” (SINKÓ 2004c: 302). A sinkói kultúraeszmény tehát univerzális. Nem azt mondja, hogy itt elsősorban Jugoszláviának vagy Jugoszlávia más népeinek kell

megfelelni, hanem – mivel Jugoszláviában a lehetőségek adottak rá – létre kell hozni egy olyan kulturális mezőt, amelyhez – ha a körülmények megfelelőek lesznek – bárki más is csatlakozhat. Elsősorban ezzel a pedagógiai, a kultúrába merült, pozitívan utópisztikus felfogással magyarázzuk az ifúsághoz való fordulását. Sinkó – a fent vázolt értelemben – politikát művel akkor, amikor például az írásaik miatt elmarasztalt „áprilisi Híd” fiataljait veszi pártfogásába (SINKÓ 2004a) a „bürokratikus, szovjet mentalitású kritikával” (SINKÓ 2004a: 271) szemben, vagy amikor az első *Symposion*-nemzedékről közöl írást (SINKÓ 2004b). Az egyetemességre törő pedagógiai eszméjét a *Subotica három napom 1963-ban* című naplórészletében fejezi ki a legtalálóbban: „a kérdés mindig az, hogy az ember égi, illetve földi hatalmak szófogadó alattvalója legyen-e, aki szorgalmasan igyekszik tanulni az előírt, elrendelt leckéket a vizsgára, vagy pedig...” (SINKÓ 1964b: 424).

Ha Sinkó úgy is hitte, hogy a szocialista Jugoszláviában hazára talált, a vajdasági magyar kortársainak szemében Sinkó mégiscsak idegen maradt. Sinkó világlátésében idegen volt a Vajdaságban, „teljesen elszigetelve élt, mint a Spitzer fakereskedőnek a fia Apatinban” (VÉKÁS 2010: 103). Az ideje nagyobb részét Zágrábban töltötte, s noha rendszeresen publikált a *Híd* folyóiratban és a *Magyar Szóban*, az *Elítéltek* című drámáját pedig Zágráb és Eszék után Szabadkán is bemutatták (BORI 1981: 269) és kiadták (SINKÓ 1953a), az újvidéki Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék megalakulásáig többnyire levélben tartotta a kapcsolatokat a szerkesztőségek tagjaival (GEROLD 2007: 89). Tolnai Ottó úgy látja, hogy az ő írónemzedéke volt az első, amelyben nem alakult ki „komplexus” Sinkóval kapcsolatban (VÉKÁS 2017: 442). A Krležával való barátsága, tájékozottsága a világirodalomban, remek előadói képességei vonzották a fiatalokat, míg egyes kortárs vajdasági írókban minden megnyilatkozása csak fokozta az iránta való idegenségérzetet. Herceg János, akivel Sinkó a *Híd*-ban megjelenő publikációi okán tartotta a kapcsolatot, azt sejteti, hogy a fiatalok (akiknek a többsége faluról érkezett Újvidékre) rajongása mögött főként a nagyvárosi ember iránti rokonszenvet érdemes látni (HERCEG 1991: 195).

Kétségtelen, hogy Sinkó és a vajdasági magyar pártelit közti kapcsolatot az sem segítette, hogy esszéinek közlését nehezményezték a *Híd*-ban, Herceg Jánost, az „unalmas és hosszú” (VÉKÁS 2010: 106) Sinkó-esszék közlőjét pedig leváltották.<sup>2</sup> Az idegenség/eltávolítás megannyi formája olvasható ki Tomán László *Sinkó Ervin meghasonlásai, változásai* című írásából is. Spitzer Ferenc magyarsága kérdőjeles, sugallja, a vajdasági magyarsághoz fűződő kapcsolata erősen kétséges, s ahogyan Sinkó ír, az „összeegyeztethetetlen a magyar stílussal”, németes, franciás, talán horvátos is (TOMÁN 1993: 88). Sinkó kommunizmusa őszintétlen, nem az elveiből következik, tulajdonképpen naivitásának esik áldozatul, folytatja Tomán, „mindent

elhisz, amit ott [a Szovjetunióban] hall, amit pedig lát, tapasztal, azt tipikus kommunista hívő módjára értelmezi, fogadja el, veszi tudomásul” (TOMÁN 1993: 71), s ez a megvezetettsége az oka annak is, hogy a jugoszláv kommunista rendszernek „híve lett, hirdetője és dicsőítője” (TOMÁN 1993: 86). Meglátásunk szerint Tomán abban mindenesetre téved, hogy naivitásról vagy vakságról lenne szó Sinkó esetében. Jól regisztrálja (némiképpen esszéjének címével szembemelve, hiszen ilyen értelemben nem beszélhetünk „meghasonlásról”), hogy Sinkó kommunizmus és nem kommunizmus között őrlődik a két világháború között, de sohasem antikommunista (TOMÁN 1993: 87), legalábbis sohasem áll a polgári társadalom dicsérői közé.

Úgy véljük, Sinkó 1945 után „akart hittel” fordult Jugoszlávia felé, s noha – amint kifejtettük – az utópikus elképzeléseit főként a pedagógiai gyakorlatban, a kultúra teremtésében és intézmények létrehozásában valósította meg, politikai esszéiben sem őszintétlen. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a kritikai hangja elcsendesül, amikor Jugoszlávia kerül szóba, didaktikus, amikor a pártról beszél (SINKÓ 1952c), s nem kerüli el, hogy a megfogalmazódó kritikákkal szembeállítsa azokat az áldozatokat, amelyek révén a szocialista Jugoszlávia létrejöhetett (SINKÓ 1953b: 5). Sinkó a felszabadulást és az 1945-öt követő kort is forradalomnak nevezi, s helyesen látja Misesics Bálint, hogy Sinkó az épülő Jugoszláv Szövetségi Népköztársaságnak nemcsak a szocialista jellegét tisztelte, de a „jugoszláviai népek testvériségének eszméjét” is (MISETICS 2018). Az 1948-ban kitört szovjet–jugoszláv konfliktust, amelynek az eredője az volt, hogy a Szovjetunió a befolyása alá kívánta vonni Jugoszláviát (VUKMAN 2005: 5), mert sérelmezte Tito azon szándékát, hogy Balkáni-föderációt alakítson Bulgáriával és Albániával (PEROVIĆ 2007: 34), Sinkó szintén forradalomnak tekint: konfliktussal kapcsolatban – amely során nemcsak a jugoszláviai népek testvériségének eszméje, de Jugoszlávia önállósága is veszélybe került – Jugoszlávia második forradalmáról beszél (SINKÓ 1953b). Sinkó úgy látja, hogy a Szovjetunió végképp letért a szocializmus útjáról, hiszen a Szovjetunió „a szocialista Jugoszlávia ellen nyílt, klasszikusan imperialista motívumokból folytatott és még imperialista módszereket is felülmúló politikai és gazdasági háborúba” (SINKÓ 1953b: 8) kezdett. Sinkó Ervin „akart hite” azt diktálja, hogy politikailag amellől az államtól köteleződjék el, amely a tetteivel nem tagadta meg a népek testvériségét. Sinkó 1963-ban a következőket jegyzi fel a naplójába: „Tito pontosan fején találta a szöveget, mikor [...] a beszédében, az integrális szocialista Jugoszlávia és az azt alkotó nemzetek egymáshoz való viszonyát tárgyalva amellől emelt szót, amit én az imponderabilitások teljes tiszteletben tartásának neveznék. Az integrális szocialista Jugoszlávia nem jelenti az ezt alkotó nemzetek szabad individualitásának a negációját. Minden parancs, hegemonisztikus akarat vagy kényszer – az öngyilkosságnak egy neme volna” (SINKÓ 1964b: 427).

<sup>2</sup> Herceg Jánost 1957-ben Major Nándor váltja a *Híd* főszerkesztői posztján. Herceg a hivatkozott interjúban arról számol be, hogy a szerkesztése kapcsán két konkrét kifogás volt: Sinkó Ervin „unalmas” esszéinek közlése és Szirmai Károly „taplóízű” novelláinak megjelentetése. Major, az új főszerkesztő (aki modernizálni kívánja a folyóiratot) felhagy Sinkó *Új szerepet kérek* című tanulmányának közlésével. Később Major újra közli Sinkó írásait, ám ezek már nem tanulmányok, hanem úti esszék, portrék.

## BEFEJEZÉS

Mint ahogyan Kafka esetében „A kastélyba több út vezet” (DELEUZE–GUATTARI 2009: 7), ugyanúgy a sinkói életmű is számos úton – vagy visszatérve a tanulmányunk elején említett metaforához: a kaleidoszkóp számos üveglapját vizsgálva – közelíthető meg. Losoncz Alpár általunk többször is hivatkozott esszéjében számos irányba tekintve, de főként az idegenség felől közelít Sinkóhoz, Bosnyák István rendre Sinkó humanizmusát említi (BOSNYÁK 1977), Bori Imre pedig a monográfiájában a szépirodalmi művek felől vizsgálja az író életútját (BORI 1981). Ám Sinkó életműve megközelíthető az utópia fogalma felől vagy összehasonlító irodalomtudományi szempontok alapján is. Mi arra vállalkoztunk, hogy Sinkó életművét, dilemmáit a mások által csak érintőlegesen tárgyalt történelemszemlélete felől vegyük szemügyre, s az ebből a nézőpontból tekintsünk a Jugoszláviában betöltött szerepére. Az a feltételezés vezetett bennünket – és a tanulmányunkban azt igyekeztünk bizonyítani –, hogy Sinkó esetében a történelem kérdése nem csupán egy az öt foglalkoztató témák közül, hanem az, amely lényegében befolyásolta az életútját és a gondolkodását. Arra jutottunk, hogy a második világháborút követően bizonyos kettős érzékenység figyelhető meg Sinkónál: a politikai esszéket író Sinkó mellett igyekeztünk kiemelni a pedagógus alakját. Úgy véljük, hogy ez a második szerep volt az, amely a tanítására fogékonyakat igazán megérintette azáltal, hogy bizonyos utópikus többletet közvetített.

A kutatásunk, amelynek az alapját talán sikerült megteremtenuünk, további munkára ösztönözhet. Termékeny lehet például Sinkó történelemszemléletét összevetni Reinhart Koselleck időszemléletével (KOSELLECK 2003), amelyben – Sinkóhoz hasonlóan – elkülöníti a történeti időket meghatározó eseményeket az egyének, intézmények felett álló szerkezeti változásoktól. Ugyancsak érdemes lenne egy alkalommal a sors fogalma felől olvasni Sinkó esszéit és regényeit. Alaposabb elemzés talán kimutathatná, hogy mindarra, amit Sinkó a sorsról és az ezzel együtt felbukkanó mítoszról mond Homérosz kapcsán (SINKÓ 1928), milyen közös gyökerekből táplálkozik Theodor Adorno és Max Horkheimer *A felvilágosodás dialektikája* című művével. A tanulmányban sajnos adósak maradtunk azzal, hogy beszámoljunk Sinkónak a második világháború utáni magyarországi irodalommal kapcsolatos meglátásairól. Sinkó mind a magyarországi politikai változásokat, mind pedig az irodalmat élénk figyelemmel követte, és amikor a jugoszláv–szovjet konfliktus enyhült, Budapesten járt, miközben haláláig állandó levelezésben állt több magyarországi íróval. A Rajk László és a Lukács György elleni perről alkotott nézetei, vagy a magyarországi írókhoz fűződő viszonyának taglalása ugyanakkor visszafordíthatatlanul más útvonalakra vitt volna bennünket, mint amelyeket ezúttal bejárni szándékunk volt. Sinkó eleddig kevésbé elemzett történelemszemléletét kívántuk feltárni, különös tekintettel a történelem és utópia fogalmainak kapcsolatára, valamint arra a jelenségre igyekeztünk felhívni a figyelmet, hogy Sinkó életében az utópia miképpen nyert gyakorlati formát a tanításban.

## IRODALOM

- BAGI Zsolt 2017. *Az esztétikai hatalom elmélete. Kulturális felszabadítás egy újbarokk korban*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- BLOCH, Ernst 2007. *Az utópia szelleme*. Gond-Cura Alapítvány, Budapest.
- BORI Imre 1981. *Sinkó Ervin*. Forum Könyvkiadó, Újvidék.
- BOSNYÁK István 1974a. Sinkó Ervin és a krisztianizmus. 1919–1927. *Létünk*, 5–6., 38–75.
- BOSNYÁK István 1974b. Etika és forradalom. *Híd*, 9., 996–1009.
- BOSNYÁK István 1977. *Ember a forradalomban, ember a soron kívül*. Forum Könyvkiadó, Újvidék.
- BOSNYÁK István 2003. *Politikai Symposion a Délvidéken*. I. kötet. Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság, Újvidék.
- BUBER, Martin 1991. Ösvények Utópiában. In BOZÓKI András – SÜKÖSD Miklós (szerk.): *Anarchizmus*. Századvég, Budapest, 262–274. URL: <http://mek.oszk.hu/02000/02003/html/nter1843.htm> (Letöltés ideje: 2019. 02. 02.)
- CSORBA Béla 2012. Sinkó, az ideológus. In BÁRDI Nándor – TÓTH Ágnes (szerk.): *Egyén és közösség. Tanulmányok*. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 315–331.
- DELEUZE, Gilles – GUATTARI, Félix 2009. *Kafka. A kisebbségi irodalomért*. Qadmon Kiadó, Budapest.
- DOSZTOJEVSZKIJ, Fjodor Mihajlovics 1998. A történelem utópikus értelmezése. In SISÁK Gábor (szerk.): *A történelem utópikus értelmezése*, Osiris Kiadó, Budapest, 82–90.
- GEROLD László 2007. Fontos levelek, silány jegyzetek. (Sinkó Ervin levelezése II. 1945–1967) *Híd*, 5., 88–96.
- HERCEG János 1991. *Nyíló idő. Esszék, visszaemlékezések*. Forum Könyvkiadó, Újvidék.
- KIERKEGAARD, Søren 2015. *A jelenkor kritikája*. L'Harmattan, Budapest.
- KOSELLECK, Reinhart 2003. *Elmúlt jövő – A történeti idők szemantikája*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.
- LOSONCZ Alpár 1998. Sinkó Ervin és a büntetés paradoxona. In *Tanulmányok. Az Újvidéki Egyetem Magyar Tanszékének Évkönyve*. Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kar Magyar Tanszéke, Újvidék, 125–131.
- LOSONCZ Alpár 2018. Idegenség forever? In LOSONCZ Alpár: *A hatalom (nélküliség) horizontja. Hommage à Új Symposion*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 189–221.
- MARX, Karl 1965. *A politikai gazdaságtan bírálatához*. MEM. 13. kötet, Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- MISSETICS Bálint 2018. Megteszel-e mindent azokért, akiket ütnek? Sinkó Ervin 120. *Mérce*, 2018. október 5. URL: <https://merce.hu/2018/10/05/megteszel-e-mindent-azokert-akiket-utnek-sinko-ervin-120/> (Letöltés ideje: 2019. 02. 20.)

- PEROVIĆ, Jeronim 2007. The Tito-Stalin Split. A Reassessment in Light of New Evidence. *Journal of Cold War Studies*, 2., 32–63.
- SINKÓ Ervin 1927. Szocializmus és vallás. *Korunk*, 11., 802–804. URL: [http://epa.oszk.hu/00400/00458/00217/korunk\\_EPA00458\\_1927\\_011\\_4459.html](http://epa.oszk.hu/00400/00458/00217/korunk_EPA00458_1927_011_4459.html) (Letöltés ideje: 2019. 02. 09.)
- SINKÓ Ervin 1928. Téma és tartalom a költészetben. *Nyugat*, 14., 71–90. URL: <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00447/13958.htm> (Letöltés ideje: 2019. 02. 02.)
- SINKÓ Ervin 1952a. [1951] Szubjektív előszó. In SINKÓ Ervin: *Kísértet járja be Európát. Írások és előadások (1948–1951)*. Magyar Szó, Noviszdád, 7–18.
- SINKÓ Ervin 1952b. [1946] Hazám. In SINKÓ Ervin: *Kísértet járja be Európát. Írások és előadások (1948–1951)*. Magyar Szó, Noviszdád, 19–23.
- SINKÓ Ervin 1952c. [1949] Poéma a Párról. In SINKÓ Ervin: *Kísértet járja be Európát. Írások és előadások (1948–1951)*. Magyar Szó, Noviszdád, 44–46.
- SINKÓ Ervin 1953a. *Elítéltek. Dráma 3 felvonásban*. Testvériség-Egység Könyvkiadó, Újvidék.
- SINKÓ Ervin 1953b. *A mi második forradalmunk*. Testvériség-Egység Könyvkiadó, Újvidék.
- SINKÓ Ervin 1964a. [1938] Don Quijote útjai. In SINKÓ Ervin: *Epikurosz hervadt kertje*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 11–31.
- SINKÓ Ervin 1964b. Subotica három napom 1963-ban. (Naplórészlet.) In SINKÓ Ervin: *Epikurosz hervadt kertje*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 409–432.
- SINKÓ Ervin 1976. *Honfoglalás előtt. Naplójeljegyzések 1939-től 1942-ig*. Forum Könyvkiadó, Újvidék.
- SINKÓ Ervin 1977a. [1935] Szemben a bíróval. In SÜKÖSD Mihály (szerk.): *Szemben a bíróval*, Gondolat Kiadó, Budapest, 47–89.
- SINKÓ Ervin 1977b. [1927] Middlesex és Utópia. In SÜKÖSD Mihály (szerk.): *Szemben a bíróval*, Gondolat Kiadó, Budapest, 127–141.
- SINKÓ Ervin 1979. *Optimisták*. Magvető Kiadó, Budapest.
- SINKÓ Ervin 1988. *Egy regény regénye. Moszkvai naplójegyzetek 1935–1937*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- SINKÓ Ervin 2004a. Az „áprilisi Híd” korosztályáról. In *Magyar irodalom*. 3. könyv, Jugoszláviai Magyar Művelődési társaság, Újvidék, 265–279.
- SINKÓ Ervin 2004b. Az első Symposium-nemzedék indulása In *Magyar irodalom*. 3. könyv, Jugoszláviai Magyar Művelődési társaság, Újvidék, 292–293.
- SINKÓ Ervin 2004c. Az irodalom könyve In *Magyar irodalom*. 3. könyv, Jugoszláviai Magyar Művelődési társaság, Újvidék, 302–313.
- TAMÁS Gáspár Miklós 1975. Az utópia kockázata. *A Hét*, 36., 4. URL: <https://merce.hu/tgm70/az-utopia-kockazata/> (Letöltés ideje: 2019. 02. 02.)
- TOMÁN László 1993. Sinkó Ervin meg hasonlításai, változásai. *Létiünk*, 1. 68–88.
- VÉKÁS János 2010. Herceg János. In VÉKÁS János: *Utak*. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 89–116.

- VÉKÁS János 2017. Tolnai Ottó. In VÉKÁS János: *Utak* 2. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 381–528.
- VUKMAN Péter 2005. Bevezetés. In N. N.: *A szovjet–jugoszláv konfliktus története a források tükrében (1948. február – 1949. november)*. Documenta Historica 70, JATEPress, Szeged, 5–16.

## TARTALOM

A kötet szerzői ..... 5

1. Losoncz Márk – Rácz Krisztina: Előszó ..... 9

### I. RÉSZ. NYELV, MÉDIA

2. Beretka Katinka: Testvéries többnyelvűség, többnyelvű testvériség: a nemzetiségi nyelvhasználat jogi dimenziói és gyakorlati szinterei 1945 és 1989 között ..... 15

3. Rácz Krisztina: Nemzeti(ségi) nyelvtanulás: a magyar mint környezetnyelv Jugoszláviában ..... 39

4. Zakinszky Toma Viktória: A Magyar Szó az 1945 és 1989 közötti időszakban ..... 61

### II. RÉSZ. TÖRTÉNELMI ÉS (IRODALOM)SZOCIOLÓGIAI VIZSGÁLÓDÁSOK

5. Szerbhorváth György: Nem tudták, hogy tudják: a vajdasági magyar szociográfia 1945 és 1989 között ..... 79

6. Roginer Oszkár: Az irodalmi mező nullaszintje: jugoszláviai magyar ifjúsági irodalompolitika 1945 és 1989 között ..... 103

7. Palusek Erik: A vajdasági magyarok kivándorlási hullámai és fogyatkozása 1945 és 1989 között a jugoszláviai kisebbségpolitika tükrében ..... 125

8. Vukman Péter: A magyar–jugoszláv párt- és államközi kapcsolatok hatása a magyarországi délszláv és a jugoszláviai magyar kisebbség helyzetére (1945–1953) ..... 141

### III. RÉSZ. ESZMETÖRTÉNETI ELEMZÉSEK

9. Tóth Szilárd János: Önigazgatás és föderalizmus: Rehák László és a jugoszláviai nemzetiségi kérdés ..... 165

10. Losoncz Márk: Egy vajdasági magyar praxisfőzős: Bodrogvári Ferenc ..... 181

11. Szarvas Melinda: Bori Imre a vajdasági magyar irodalomtörténetet tárgyaló munkáinak vizsgálata ..... 199

12. Kocsis Árpád: Szempontok Sinkó Ervin morális és politikai nézeteinek alakulásához ..... 219



X 292164





JUGOSZLAVIA ELSŐ  
FÉMMUNKÁSÁNAK A  
SEVER DOLGOZÓI SZÍV-  
BŐLJÖVŐ JÓKIVÁNSÁGAIT KÜLDIK

Hogyan épültek be a jugoszláviai magyarok a szocialista Jugoszláviába, milyen stratégiákat dolgoztak ki a politikai pozíciójuk javítása érdekében? Meglehetősen egységes korszakot tárgyal a kötet, a második világháborútól a vajdasági autonómia leépítéséig tartót. Magába foglalja a kor jogi szempontú elemzését, az oktatás- és művelődéspolitikáé feltérképezését, a demográfiai változások bemutatását és a magyar–jugoszláv államközi kapcsolatok feldolgozását, valamint a kiemelkedő szellemi teljesítmények (Rehák, Bodrogvári, Bori, Sinkó) rekonstruálását. Egy határokon átívelő kutatócsoport a Magyar Tudományos Akadémia Domus Alapítványának támogatásával arra törekedett, hogy minél sokoldalúbban ragadja meg ezt az ambivalens, súlyos konfliktusoktól nem mentes korszakot.

2990 Ft

ISBN 978-963-414-586-8



9 789634 145868

webshop.harmattan.hu

L'Harmattan